

**THE AITAREYA  
BRAHMANAM OF  
THE RIGVEDA  
CONTAINING THE  
EARLIEST...**

---



15.8.494

15.0.8.494





THE

# AITAREYA BRAHMANAM OF THE RIGVEDA,

EXPLAINED THE

EARLIEST SPECULATIONS OF THE BRAHMANA ON THE  
MEANING OF THE SACRIFICIAL PRAYER,

AND ON

THE ORIGIN, PERFORMANCE, AND SENSE OF THE

## rites OF THE VEDIC RELIGION.

EDITED, TRANSLATED AND EXPLAINED BY

MARTIN HAUG, P. D.,

WITH A HISTORY OF EARLIEST OPINION OF THE PRIME SACRIFICE, &c. &c.

---

VOL. I.

AMONGST THOSE, WITH PRELACE, INTRODUCTORY ESSAY, AND A  
MAP OF THE SACRIFICIAL COMPOUND AT THE  
PRIME SACRIFICE.

---

PUBLISHED BY THE DIRECTOR OF PUBLIC INSTRUCTION IN  
BEHALF OF GOVERNMENT.

---

BOMBAY:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

LONDON: TRUBNER AND CO., 55, PATERNOSTER ROW.

---

1853.

ROMA

PRINTED AT THE REVOLUTION SOCIETY'S PRESS, LONDON.

## PREFACE.

The present work is the first edition, and first translation of one of the most important works of the Brîhanaga literature. The text has been prepared from three manuscripts, two of which are in my own possession. The third was a copy made by a Pandit from another manuscript. This copy was sent to the press, and corrected from the two other manuscripts. Besides I used the text which is in Sîtyapa's Commentary on the work, in the copy belonging to the Sanscrit library of the Poona College. Though it would not have been difficult for me to procure ten manuscripts of the text, I saw nowhere any need for it. For those two which were purchased from pious families, with whom the learning by heart of the Ityêda was hereditary for many centuries, proved so correct, that there was no need for comparing a larger number. Actual difference of readings can be hardly spoken of. For the text of the Brîhanagan is as well preserved as that of the Sâhikâ.

In order to facilitate the reading of the text, I have introduced the European method of punctuation. One of my manuscripts has regular stops, marked with vertical strokes in red ink above the line; they do not, however, point out the end of sentences and phrases, but only the place where the repeater of the Brîhanagan used to stop, when called to some house to read it.

The editing of the text and the translation of the numerous stories contained in the work was a comparatively easy task, and might have been carried out as well in Europe by any respectable Sanscrit scholar in possession of the necessary materials obtainable there. But the case stands different with the translation of the technical parts of the work and principally the numerous explanatory notes which are indispensable for an actual understanding of the book. Although Śāyana's excellent Commentary, which I have used throughout, is a great help for making out the proper meaning of many an obscure word, or phrase, it is not sufficient for obtaining a complete insight into the real meaning of many terms and passages occurring in the work. Besides, a good many passages in the Commentary itself, though they may convey a correct meaning, are hardly intelligible to European Sanscrit scholars who have no access to oral sources of information. The difficulties mainly lie in the huge number of technical terms of the sacrificial art, which occur in all Brāhmanas, and are, to those uninitiated into the mysteries of this certainly ancient craft, for the most part unintelligible. It is, therefore, not surprising, that no Sanscrit scholar as yet ever attempted the translation of the whole of a Brāhmana; for the attempt would, in many essential points, have proved a failure.

What might be expected in the explanation of sacrificial terms from scholars unaided by oral information, may be learnt from the three volumes

hinduists published of the great Sanscrit Dictionary, compiled by Bohtlingk and Roth. The explanations of these terms there given (as well as those of many words of the Śaikhîlî) are nothing but guesses, having no other foundation than the individual opinion of a scholar who never made himself familiar with the sacrificial art, even as far as it would be possible in Europe, by a careful study of the commentaries on the Śîtras and Brâhmanas, and who appears to have thought his own conjectures to be superior to the opinions of the greatest divines of Hindostan, who were especially trained for the sacrificial profession from times immemorial. These defects of a work which is in other respects a monument of gigantic toil and labour, and on account of its containing numerous references and quotations extremely useful to the small number of Sanscrit scholars who are able to make independent researches, have been already repeatedly pointed out by Professor Theodor Goldstücker, one of the most accurate Sanscrit scholars in Europe. Although his remarks excited the wrath principally of some savans at Berlin, who had tried to gloss up the work as a masterpiece of perfection and ingenuity almost unparalleled in the history of lexicography, they are, nevertheless, though in some points too severe, not quite so undeserved and unjust, as the defenders of the Dictionary made them to appear. Goldstücker justly does not only find fault with its explanation of ritual terms, but with the meanings given to many words in the Śaikhîlî. Though I am far from defending

even the greater majority of Śāyana's explanations of the more difficult words and sentences of the Śaṁhitā, it would have been at any rate advisable for the compilers of a Sanskrit Dictionary, which includes the Vedic words, to give Śāyana's explanations along with their own. Even granted that all Śāyana's explanations are only either guesses of his own, or of the great Bhattachāryya\* before him, whose labours he principally used, they nevertheless deserve all attention as the opinions and observations of men who had a much deeper knowledge of the Sanskrit language in general, and the rites of the Vedic religion, than any European scholar has ever attained to. It is quite erroneous to presuppose, as the editors of the Dictionary appear to do, that Śāyana himself made the majority of explanations in his Commentary. All Pandits who have any knowledge of the subject unanimously assert that he used a good many predecessors, and that comparatively few explanations are entirely his own. The so-called Kīrtīka Bhāṣya is said to be more ancient than that of Śāyana, and also the Bīrmaṇa Bhāṣya. Both are said to be still extant, but I have not yet been able to obtain copies of them.

\* This is the name of those Hindu scholars who not only know, as the *Paṇḍita* do, one of the Vedas completely by heart, but who study the meaning of each word and word, so as to be able to give orally the explanation of any passage required. The number of the class of scholars who represent the *Paṇḍita* of Hindu theology, is now very small. In the past of India, though there are many hundreds of persons who recite the sacred texts, there is not a single one to be found whose (three or four) are said to be at leisure. They are highly respected, and, at intervals of *Śikṣapāṭha*—the *Pratīk* of the *Śaṁhitā*, at certain seasons regularly worshipped.

Seeing the great difficulties, nay, impossibility of attaining to anything like a real understanding of the sacrificial art from all the numerous books I had collected, I made the greatest efforts to obtain oral information from some of those few Brahmins who are known by the name of *Śrotriyas*, or *Śhrāutas*, and, who alone are the preservers of the sacrificial mysteries as they descended from the remotest times. The task was no easy one, and no European scholar in this country before me ever succeeded in it. This is not to be wondered at; for the proper knowledge of the ritual is everywhere in India now rapidly dying out, and in many parts, chiefly in those under British rule, it has already died out. Besides, the communication of these mysteries to foreigners is regarded by old devout Brahmins (and they alone have the knowledge) as such a monstrous profanation of their sacred creed, and fraught with the most serious consequences to their position, that they can only, after long efforts, and under payment of very handsome sums, be prevailed upon to give information. Notwithstanding, at length I succeeded in procuring the assistance of a *Śhrāuti*, who not only had performed the small sacrifices, such as the *Dars'apīśanīyat* *Idhyā*, but who had even officiated as one of the *Hotars*, or *Udgītars*, at several *Soma* sacrifices, which are now very rarely brought. In order to obtain a thorough understanding of the whole course of an *Idhyā*, and a *Soma* sacrifice, I induced him (about 18 months ago) to show me in some secluded place in my premises, the pri-

cial ceremonies. After the place had been properly arranged, and the necessary implements brought to the spot, the performance began. I noted carefully everything I saw during about five days, and always asked for explanation if I did not properly comprehend it. I was always referred to the *Sâtras* and the *Prayogas* or pocket books of the sacrificial priest, so that no deception could take place. All information was conveyed to me by means of the Marathi language, of which I had by that time already acquired a sufficient knowledge for carrying on my correlation. In this way I obtained some sort of rough knowledge of the principal ceremonies (for they were generally only partially, in order to save time, and rapidly performed), which I completed afterwards by oral instruction, derived from the same and some other sacrificial priests, and Agnihotris, who had the sacrificial operations performed on themselves and in their behalf. Thus I was enabled to understand the various *Sâtras*, and consequently the technicalities of the *Brahmanas*. Therefore the explanations of sacrificial terms, as given in the notes, can be relied upon as certain; for they are neither guesses of my own, nor of any other Hindu or European scholar, but proceed from what I have myself witnessed, and been taught by the only men who have inherited the knowledge from the most ancient times. My notes are therefore, for the most part, independent of *Sâyana*, for I had almost as good sources as he himself had. He, however, does not appear to have troubled himself much with a minute study of the actual

operations of the sacerdotal priests, but derived all his knowledge almost entirely from the Śāstras only.

It had been easy for me to swell by accumulation of notes the work to double the size which it is now; but I confined myself to give only what was necessary. The remainder I may publish at some other occasion.

I have to acknowledge with many thanks the willingness with which E. J. Howard, Esq., Director of Public Instruction of this Presidency, who is ever ready to promote literary pursuits, and learned researcher into Indian and Iranian antiquities, undertook the publication of the whole of this work for Government. He will be entitled to the gratitude of all those who may profit by the new sources of information opened up for the first time to it.

I have also to render my thanks to Professor E. B. Cowell, at Calcutta, for the kindness to have allowed me the use of his copy of the *Kāshikī Bṛhasam*, and to Professor Bihār at Bombay, for his copy of the whole *Tādyā Bṛhasam*, of which I have hitherto been able to procure a fragment only.

MARTIN HAUG.

Poona, 22nd November 1853.



# INTRODUCTION.

## I.

*On the Mantras, Brâhmanas, and Sûtras, and their mutual relationships. Probable origin and age of the Mantras and Brâhmanas.*

The Veda, or Scripture of the Brâhmanas, consists, according to the opinion of the most eminent divines of Hindustan, of two principal parts, viz. *Mantra* and *Brâhmanam*. All that is regarded as revelation must be brought under these two heads. What of the revealed word is no *Mantra*, that is a *Brâhmanam*; and what is no *Brâhmanam*, must be a *Mantra*. This is the line of argument followed by the Brâhmanic theologians. But this does neither make clear what a *Mantra* is, nor what we have to understand by a *Brâhmanam*. Both terms are technical, and their full bearing, and characteristic difference from one another, is to be comprehended only from a careful study of those works which bear either of these titles. The Brâhmanical divines here, of course, not failed to give definitions of both, and shown what topics fall under the head of either. But, as Sâyana (in his preface to his Commentary on the *Âtishaya Brâhmanam*) justly remarks, all definitions of either term which were attempted, are unsatisfactory.

We have here nothing to do with the theological definitions of these two terms; we are only concerned with their meaning, from a literary point of view. And this we can state without reference to Brahmanic authorities.

Each of the four Vedas (*Rik*, *Yajus*, *Sâman*, and *Atharvan*) has a *Mantra*, as well as a *Brahmana* portion. The difference between both may be briefly stated as follows: That part which contains the sacred prayers, the invocations of the different deities, the sacred verses for chanting at the sacrifices, the sacrificial formulae, blessings and curses, pronounced by priests is called *mantra*,<sup>1</sup> i. e. the product of thinking. This word is of a very early date; for we find it in the *Zend-Avesta* in the form of *maithra* also. Its meaning there is that of a sacred prayer, or formula, to which a magical effect was ascribed, just as to the Vedic *mantra*. Zoroaster is called a *maithron*, i. e. a speaker of *mantra*, and one of the earliest names of the Scriptures of the Parsis, is *maithra d'pâta*, i. e. the holy prayer (now corrupted to *manus gress*).

This fact clearly shows, that the term *mantra* in its proper meaning was already known at that early period of Aryan history when the ancestors of the Brahmans and those of the Parsis (the ancient Iranians) lived as brother tribes peacefully together. This time was anterior to the conflicts of

<sup>1</sup> See more about it in Goldschmidt, "Flora, its Place in Semitic Literature," page 58.

the Devas and Asuras, which are so frequently mentioned in the Brâhmanas, the former representing the Hindus, the latter the Iranians.\*

At this time the whole sacred knowledge was, no doubt, comprised by the term *mantra*. The Brâhmanam was unknown; and there is actually nowhere in the whole Zend-Avesta a word to be found which conveys the same or a similar meaning which has been attached to the word "Brâhmanam" in the Indian Literature.

The Brâhmanam always presupposes the *Mantra*; for without the latter it would have no meaning, nay, its very existence would be impossible. By "Brâhmanam" we have always to understand that part of the Veda (Brahmanical revelation) which contains speculations on the meaning of the *mantra*, gives precepts for their application, relates stories of their origin in connection with that of sacrificial rites, and explains the secret meaning of the latter. It is, to say it in short, a kind of primitive theology and philosophy of the Brahmins. The objects for these theological, philosophical, grammatical, etymological, and acritical speculations were the *Mantras*, and the sacrifices, principally the great ones, for the performance of which the Brahmins were actually trained, a custom which has obtained almost up to the present day in some parts of India (such as Malabarishin).

---

\* See my *Essay on the Sacred Language, Writings, and Religion of the Fravsi*, pp. 256-258.

Etymologically the word is derived from *brāhmad*<sup>2</sup> which properly signifies the Brahmin priest who must

<sup>2</sup> *Brāhmad* is derived from *brāhma*. This is an abstract noun, in the neuter gender, of a root *bhū* (original from *budh*), in which the two meanings "to rule," and "to grow" are given by the Indian grammarians. The latter thought both meanings as necessary, since that they substituted two roots *bhū*, but there is certainly no necessity for this. What grows, becomes bigger, and higher, and thus "enjoy its height," is a necessary consequence of growth. It is, however, very doubtful whether the root *bhū* without a preposition (such as *va*) can convey the meaning "to rule." The meaning "to grow" is at any rate the original one. Thus derived *brāhma* means simply "growth." That this was the original sense of the word may be proved from other passages also. *Brāhma* is the same word, in every respect, as the harvest of the Zend Avesta, the *h* of *harvest* being changed according to the phonetical laws of the Zend grammar, into a *br* sound. This means a bunch of herbs tied together by a cord which is used up in the present day by the Parsi priests when performing the *Shens* ceremony. The Brahmins use at all their sacrifices a bunch of kusa grass which is also tied together. They call it *Yata* (see *As't.* IV. 8. 3, 11 versus perhaps perhaps *prasthāya vāṣṭapā* 1. 2 after having handed over to the wife of the sacrificer that bunch of kusa grass, which is called *Yata*, he should make her repeat this mantra, etc). *Yata* is a synonymous word for *brāhma*; for the latter term is often explained by *Yata* (see *don* *Kātyā* in his notes on Patanjali's explanation of Pindar's *Stas* 8, 2, 68, in the *Mahābhārata*), and thus identified with the designation of the whole body of sacred knowledge of the Brahmins. In the *Yajurveda*, the ancient collection of *Yata* words, *brāhma* means *rule*, *care* or a name for "land" (8, 1), and another time as that for "wealth." Both these meanings, principally the former, can easily be connected with that of "growth." They appear to be founded on passages of the *Yajurveda*, where it is said, that the *brāhma* is fed. In the *Saṁhitā*, however, those meanings are never to be met with, but from this circumstance it certainly does not follow that they never existed. The meaning attached to the word in the *Saṁhitā* appears to be that of "sacred hymn, chant." *Śākyā* explains it often by *stava*, i. e. the performance of the *Shens* ceremony (see his Commentary on *Hariva*, 3, 28, 8) or by *stava* *brāhmadāna* (7, 28, 1) i. e. *chants* and offerings. This meaning is, however, not the original one, and does even in the *Saṁhitā* hardly express its proper sense. It cannot be an equivalent either for *master*, or *sheep*, or *his run*, or *home*, and if it appear to be used in one of these senses, it denotes their common source; for the hymn, repeated by the *Shens*, as well as the chant of the *Shens* *stava*, and the offerings given to the *Shens* by the *Shens*, are all equally made sacred by means of their

know all Vedas, and understand the whole course and meaning of the sacrifice. He is supposed to be a perfect master of divinity, and has in this capacity to direct and superintend the sacrificial ceremonies. The most eminent of this class of priests laid down rules for the proper performance of sacrificial rites, explained them, and defended their own opinions, on such topics against those of their antagonists; moreover they delighted in speculations on matters of a more universal character, on this life, and that life, on the best means of securing wealth, progeny, fame, heaven, &c., on mind, soul, salvation, the Supreme Being; the dictum of such a Brahmin priest who passed as a great authority, was called a *Brahmanam*.

participation in the *brahman*. Such expressions as, "to make the *brahman*," "to stir up the *brahman*," (*brahman jagarati*) throw some light on the matter. They show (as one may clearly see from such passages as *Taittiriya Brahmanam* 1, 1) that it was regarded as a latent power, like electricity, which was to be stirred up at the time of the performance of a ceremony. The appliances were the sacred vessels, or the *ghana*, as it is called, &c., at a certain ceremony at the morning libation of the *Soma* fluid, the *Ashvinyu* and *Paśupati* (the two *Devas* (*deva* *vajra*), called *Indra* and *Mitra* (see *At. Br.* 2, 1) together, and achieve them in the following way, "Put, ye two (*Devata*)! together the *brahman*, may ye stir it up for me," &c. (*Taittir. Br.* 1, 1). This evidently means, that these two *Devas* are put together for the purpose of stirring the *brahman*-power, and all the other powers, dependent upon it, such as the *Kāśīdeva*, &c. The presence of the *brahman* at every sacrifice is necessary; for it is the invisible link connecting the ceremony performed with the fruits which it, such as sovereignty, lordship, wealth, &c., &c.

It is, as we have seen, spiritually represented by a bunch of knotted grass, which is always wandering from one person to another, as long as the sacrifice lasts. It represents the productive power in nature, which manifests itself in the growth of plants, and all other organisms. The sacrifice which by means of the mystical process of the mantras is put hold of it; for only then he is able of obtaining anything he wishes with it.

Strictly speaking, only the rule regarding the performance of a particular rite,<sup>1</sup> or the authoritative opinion on a certain point of speculative theology went by this name, and we have accordingly in the works called *Brāhmanas*, nothing more or less than collections of the dicta of those Brahmana priests on the topics mentioned. Afterwards the term *Brāhmanas*, which originally signified only a single dictum, was applied to the whole collection.

In a still more comprehensive sense we have to understand by "*Brāhmaṇa*," a whole kind of literature, including the so-called *Aranyakas* and *Upanishads*.

Each Veda has a *Brāhmanam*, or collection of the dicta of Brahmana priests, of its own. But they also show in style, expression, line of argument, and object and tendency of their speculations, such a close affinity, and even identity, that the common origin of all *Brāhmanas* is indisputable. They owe mainly their origin to those Brahmanas who constituted themselves into regular sacerdotal congregations, in order to perform the so-called *Sattras* or sacerdotal sessions, some of which could last for many years. The legendary history of India knows of such sessions which are said to have lasted for one hundred, and even one thousand years.<sup>2</sup> Through these reports

<sup>1</sup> So too, for instance, the rules given for the repetition of the *Durvalakṣaṇa* (4, 10) quoted as a "*Brāhmaṇam*" (3, 6, 12). See also 8, 2.

<sup>2</sup> See *Mahābhārata* 2, 12113, where a *Sattra*, *śatāhita* by name, is mentioned as lasting for one thousand years.

are extravagant, they undoubtedly show that there was a time in Hindoostan when large bodies of Brahmins spent almost their whole lives in sacrificing. This time is to be sought for at a very early period of Indian history; for the Brâhmanas with their frequent allusions and references to the Sâkta of the Rishis on the banks of the Sarasvatî, and those held by the half mythical Asvins, and by the Adityas (a class of gods), or even by the cows, trees, snakes, &c., presuppose their existence from times immemorial. Likewise we find in the Mahâbhârata frequent mention made of these sacrificial sessions which constitute one of the characteristic features of the earliest Brahminic settlements in the north-west of Hindoostan. It is chiefly at these Sâktas that we have to look for the development and refinement of the sacrificial art, and the establishment of certain rules regarding the performance of sacrificial ceremonies.

When the Brâhmanas were brought into that form, in which we possess them now, not only the whole *kâlpa* (i. e. the way of performing the sacrificial ceremonies) was settled, save some minor points, but even the symbolical and mystical meaning of the majority of rites. It took, no doubt, many centuries before the almost endless number of rites and ceremonies, and their bewildering complications could form themselves into such a regular system of sacrificial rules, as we find already exhibited in the Brâhmanas. For the Sâktas which belong to each class of Brâhmanas generally contain nothing novel,

no innovation in the sacrificial art, they supply only the external form to a system which is already complete in the *Brâhmanas*, and serve as text books to the sacrificial priests. And even in their arrangement they follow often their *Brâhmanas* to which they belong. So for instance the fourth, fifth, and sixth *Adhyâyas* of the *As'valâyana Sâtras*, which treat of the *Agnikutoma*, *Soma* sacrifice, and its modifications, *Ukthya*, *Shajak*!, and *Amrita*, closely correspond to the three first books, and the two first chapters of the fourth, of the *Āitareya Brâhmanam*; and the seventh and eighth *Adhyâya* of those *Sâtras* treat exactly of the same subjects, as the three last chapters of the fourth book, and the fifth and sixth books of our *Brâhmanam*, viz. on the various parts of the *Satima*, or sacrificial sessions, and the numerous recitations required for their performance. In many passages, the *Āitareya Brâhmanam* and the *As'valâyana Sâtras* even literally agree. The latter could, from their very nature as a "string of rules" for the guidance of the sacrificial priests, dispense with almost all the numerous speculations of the meaning and effect of certain *mantras* and rites, and all points of controversy in which some of the *Brâhmanas* abound; but as regards the actual performance of rites, what mantras were required at certain occasions, and in what way they were to be repeated, the *Sâtras* must give much more detail and be far more complete than the *Brâhmanas*. From this nature of both classes of works, and the relation in which they stand to one

another, it would not be difficult to show, that both might have originated at the same time. Pāṇini distinguishes between old and new Brāhmanas as well as between old and new Kālpa works (Śāstras). The strict distinction between a Brāhmana and Śāstra period, is, on a closer inquiry, hardly tenable. The Brāhmanas were only more complete collections of the same traditional stock which was in existence on the sacrificial art and its meaning than the Śāstras, which were compiled for practical purposes only.

We may safely conclude from the complicated nature and the multitude of the Brahminical sacrifices which were already developed and almost complete at the time of the composition of the Vedic hymns, not only at that of the Brāhmanas, that the compilation of sacrificial manuals containing all the rules for the actual performance of the duties of a certain class of priests (such as the Hotris or repeaters of the *Rik* verses, the *Udgītās*, the chanters of the *Rik* verses, and the *Adhvaryus*, the manual labourers and sacred cooks), was quite necessary at a very early time, certainly not posterior to the collection of the *Mantras* and the diets of the Brahmin priests into separate works.

The Śāstras contain many special rules which will be in vain sought for in the Brāhmanas, but which are there simply presupposed. So we do not find for instance, the description of the *Darsapīrnamāśiti* (the New and Full Moon sacrifice), or that of the *Chaturmāsyā-śiti*, in the *Āitareya Brāhmana*, though their names are occasionally mentioned, but

we find them in the *Āśvalāyana Śātra*. The recital of the *Sāmidheni* verses (required when kindling the fire at the commencement of any sacrificial rite) is briefly mentioned in the *Bṛhmagam*, but minutely described in the *Śātra* (1, 2). That they were left out in the *Bṛhmagam* cannot be accounted for by assuming that their exposition was alien to the purpose of its author, or that they were unknown to him, but only by believing, that they were regarded as too trivial matters, too commonly known to deserve any special notice on his part. Certain modifications in repeating mantras (required at the great *Soma* sacrifices), such as the *Dāvāśaman*, the *Nyāśika*, the peculiar construction and repetition of the *Shafu'i* and *Pitāśikya* *Shantana*, &c. are in the *Bṛhmagam* almost as minutely and accurately described, as we find them in the *Śātra* (compare, for instance, *Āś. Br.* 4, 19 with *Āśv. Śr.* 5, 8, 2). This clearly shows that the authors of the *Bṛhmagam* knew as well all the details of the sacrificial art, as the compilers of the *Śātra*. The circumstance that many such things, as the recital of the *Sāmidheni* verses, &c. were left out in the *Bṛhmagam*, though they are neither very simple to comprehend, nor were they unknown, enables us to assume that they were taught in separate treatises, which could be nothing else than works like the present *Śātra*.

The *Śātra* which we possess at present are, no doubt, posterior to the *Bṛhmagam* to which they belong; but there is every reason to believe that there were *Śātra*s more ancient, and simple in their

style, which served the authors of the present ones as sources of information, and these works may have been coeval with the majority of our Brîhmanas.

Although we cannot discover any material difference between the Brîhmanas and the Sâmas so as to regard the latter as developing and systematising the ideas contained in the former, as is the case with the Vedânta philosophy in reference to the Upanishads, yet there exists one between the Brîhmanas, and the Mantras and hymns. This difference is, however, not very great, and can be accounted for partially from other causes than that of age. Already the hymns presuppose a settled ritual, and contain many speculative ideas similar to those of the Brîhmanas.

Some scholars hold that the occurrence of sacrificial terms, or of philosophical and mystical ideas are suggestive of the late date of the hymns in which they are found. But these circumstances do by no means afford any sure test as to the relative age of the Vedic hymns. One has even drawn a strict line of distinction between a Mantra and Chandas period, assigning to the former all the sacrificial hymns, to the latter those expressive of religious and devotional feelings in general, without any reference to sacrificial rites. But I have great doubts whether this distinction will prove tenable on further inquiries, chiefly if this question as to the age of a certain hymn is made entirely to depend upon what period (the Mantra or Chandas period) it might belong to. There are sacrificial hymns which, to judge from their style and their general ideas, must

be as ancient as any which have been assigned to the Chhandas period.

I may instance here the hymn required at the horse sacrifice (*Rigveda*, 1, 162) and the *Nābhān-dīkṣā Śukta* (10, 81; on its origin, see *As. Be.* 5, 14). The former is assigned by Max Müller<sup>1</sup> to the Mantra period (between 1000-800) on no other ground but because of its containing technical terms of the sacrificial art. But this reason is certainly not sufficient to make it late. On the contrary its rather unpolished style, its poor imagery, its beginning with the invocation of the most ancient triad of Indian gods, *Āgni*, *Varna*, and *Aryasman*, the very names of which deities are even to be met with kindred nations, such as the Iranians and Greeks, the mentioning of several sacrificial priests by obsolete and uncommon names,—all these circumstances combined tend to show, that it is rather one of the earliest than one of the latest productions of Vedic poetry. We find in it the sacrificial art, if compared with its description in the *Brāhmaṇas*, in its infancy, yet containing all the germs of the later system. Because of almost all incidents attendant upon a sacrifice being mentioned in this hymn, it affords us the best means for investigating into the extent and development of the sacrificial art at the time of its composition. Let us point out some of the most remarkable facts which may be elicited from it.

---

<sup>1</sup> *History of Ancient Sanskrit Literature*, page 325.

In the fifth verse the names of the performing priests are mentioned. They are only six in number, viz. *Hotar*, *Adhvarya*, *Asviji*, *Agnishôdhî*, *Grihnyâbha*, and *Sâkshî*. Four of these names are quite uncommon or obsolete. *Asviji* is the *Pratiprasthitar*, *Agnishôdhî* (the fire-kindler) the *Agnidhva*, *Grihnyâbha* the *Grihvatâ*, and *Sâkshî* the *Maitravaruna* of the Brâhmanas. The small number of priests at the horse sacrifice (*asvamedha*), which was at later times, as we may learn from descriptions given of it in the epic poems, the greatest, most complicated and costly which the Brâhmanas used to perform, must surprise, principally if we consider, that the *Agnishrjama*, which was the most simple *Soma* sacrifice, required for its performance already at the time of the Brâhmanas, and even anterior to it, sixteen officiating priests.

There can be no doubt that in the most ancient times a comparatively small number of priests was sufficient for the performance of a simple animal or *Soma* sacrifice. The two most ancient offices were those of the *Hotar* and *Adhvarya*; they were known already when the ancient Iranians separated from the ancestors of the Hindus; for we easily recognise them by the names *Zata* and *Rathvi* (now corrupted to *Raspi*) in the *Zend-Avesta*.

The *Pratiprasthitar* appears to have been an assistant of the *Adhvarya* from a very remote time; for we find the two *Asvins* called the two *Adhvaryas* (*Alt. Br.* 1, 18), by which expression we can only understand the *Adhvarya* and

his constant assistant the *Pratiprasthita*. That there was a plurality of *Adhvaryas* already at the time of the *Śhikha*, we may learn from several passages of the *Saṁhitā* of the *Rigveda* (2, 37, 2; 8, 2, 4).

The fourth priest here mentioned is the *Agnidhva*; for by the term *Agnidhādha* we can only understand him. His office appears to be very old and he is once mentioned by his very name *Agnidhva* in a Vedic song (2, 36, 4). Besides we meet with the well known formula which he has, as the protector of the sacrifice, to repeat as often as the *Adhvarya* commences a set of oblations accompanied by the *Amṛtākṣi* and *Yūgi* mantras of the *Hotar*. This is *amṛtā vṛṇakṣat* (1, 113, 1), which he has to repeat when the *Adhvarya* calls upon him to do so, by the formula *ś vṛṇakṣa*.<sup>1</sup> Before he repeats it, he takes a wooden sword, called *apṣya*<sup>2</sup> into his hand, and ties round it twelve stalks of kusa grass, called *śāntamasamāharaṇat* (what is tied round the wood) making three knots (*trīmasādhana*). He must hold it up as long as the principal offerings last, from

<sup>1</sup> This formula is repeated just before the commencement of the so-called *Pratipya*. *Śvetā* III, 5, 1, 4 gives the following notes: '*Adhvaryo pratipyaṁ pratipadyamāṇo agnidhāv*, i. e. the *Adhvarya* calls, & *ś vṛṇakṣa*, to which the *Agnidhva* responds by *amṛtā vṛṇakṣat*'. Both formulas are mentioned or alluded to in two *Śikhas* of *Paṇini* (8, 3, 54-55), who teaches that the first vowel in *vṛṇakṣat*, and the first and second in *ś vṛṇakṣa* are to be pronounced in the plain way, i. e. with three vowels. Regarding *vṛṇakṣat* *Śvetā* gives the same rule (*apṣya vṛṇakṣat it vṛṇakṣaṁ pṛthak*); but the pronunciation of *ś vṛṇakṣa* he does not particularly mention.

<sup>2</sup> Other interpretations have been given of this word by European scholars: that being would in possession of a spear, and having seen he was at the sacrifice, I can prove by and by doubt, that it is a wooden sword.

the time of the beginning of the *Prayjñas* till the *Svishitakṛti* is over. The purpose of this act as explained by the *Śrotriyas* (sacrificial priests) of the present-day is to keep the *Rakshas* and evil spirits away from the sacrifice. Now the whole ceremony, along with the formulas used, resembles so closely what is recorded in the *Zend-Avesta* of the angel *Sroosh* (now called *Sorush*), that we can fairly conclude that the office, or at any rate the duties, of the *Agnidhra* priests were already known to the *Aryas* before the Iranians separated from the Indians. *Sorush*, as may be seen from the *Barash Yasht* (*Yas'na* 57), holds in his hand a sword (*śasthā*) in order to fight against the *Devos*, and to keep them away from the coasts of *Ormuzd*. He first spread the sacred grass or twigs; he first repeated (*from vāṅmāt*) the sacred prayers. His very name *Sroosh* reminds of the call *svishit*. One of the duties of the *Agnidhra*, or *Agnit*, was to kindle the fire. Such an office is known also to the *Paris* ritual. It is that of the *Atarvachā*, i. e. who feeds the fire, a name often applied to the *Rathvi*, in which we have recognised the *Adhvarya*.

The fifth priest is the *Grīharyāgrih*, a name no further mentioned in other Vedic books. *Śāyana* identifies him with the *Grīhastā* of the ceremonies of the *Bṛāhmanas*. The office of the latter is to repeat the *Pitṛasāhita* verses when the *Soma* juice is being prepared. But the name *Grīharyāgrih*

<sup>1</sup>On his office, see §. 1-2, pp. 320-30.

implies more, for it means, one who holds, or squeezes the Grîvama<sup>12</sup> (Soma squeezing stones). This is done by the Adhvarya himself. In ancient times the Soma juice was very likely extracted by that priest who had to repeat the mantras for the purification of the Soma juice, that is, by the Grîvastut. Such a priest who was engaged in the preparation of the Soma (Homa) juice is also known in the Zend-Avesta. His name there is *hōmava*, "i. e. one who makes or prepares the *hōmava* = *āstava* " libation."

The sixth priest mentioned in the *As'vamedha* hymn is the *S'akṣitar*, i. e. the repeater of *Shastras*. This is no doubt the *Matrîśvarupa* of the later ritual, who is several times mentioned by the name of *Pras'āstā* in other passages of the *Saṁhitā* (1, 24, 6) and in the *Bṛhadaranyaka*. Sāyana takes the same view.

Besides the names of the officiating priests, we have to examine some of the technical terms of the sacrificial art. In the 15th verse we find the expres-

<sup>12</sup> For the coin on the preparation of the Soma in 1, 30 see *note* 10.

<sup>13</sup> See Vispatal 2, 1. The term *As'vamedha* occurs in the *Śikṣā* for Homa (Yaska, 10). That it means the same as the *Yajña* ceremony with which it is identified follows unambiguously from the context. A *fratrasva* *hōmava* and an *asvava* *hōmava*, that is, a first and second libation, are even distinguished (Yaska 16, 100; *Wagners*). The *fratrasva* *hōmava* is the prelibation ceremony, i. e. meaning libation of the ritual leader; the *asvava*, i. e. latter, following, corresponds to the main *As'vamedha* ceremony. The *Yajña* priests prepare up to the present day actually the Homa juice *asava* when performing the Homa ceremony. The first preparation takes place before the *Soma* (the Homa of the *Śikṣā*) appears; the second ceremony is at the beginning of the proper ceremony, and is identified along with it. The *Soma* drink for Homa which was prepared first by the *As'vayajña* (Adhvarya), that was prepared during the ceremony is thrown into it well as a kind of offering.

*stoma*, *isṭam*, *śāntam*, *abhiśṛtam*, *śuklaśrītam*, which all refer to the repetition of the *Yajyā mantra* by the Hotar when the Adhvaryu is ready to throw the offering into the fire. *Isṭam* is the technical term for pronouncing the *Yajyā mantra* itself; *abhiśṛtam*, which is the same as *śṛtam*, signifies the formula *ye yajimahi* (generally called *dyau*) which always precedes the *Yajyā verse*; *śuklaśrītam* is the pronunciation of the formula *śuklaśrī* at the end of the *Yajyā verse*; *śāntam* refers to the formula *Agne śānti*, which follows the *śuklaśrīta*, and is itself followed by another *śuklaśrīta* (the so-called *Anantashrīta*).

Let us now sum up the evidence furnished by this sacrificial hymn as bearing upon the history of the sacrificial art in its relationship to the mass of other Vedic songs on the one, and to the Brāhmanas on the other side.

In examining the names of the officiating priests, we can here discover only two classes instead of the four, known to other Vedic hymns, and principally to the Brāhmanas. We have only Adhvaryus and Hotris, but no Brāhma priests, and no Udgātṛas (chanters). Without the two latter classes no solemn sacrifice at which Soma was used could be performed even at a time far anterior to the Brāhmanas. There is no doubt, the introduction of each of these two classes marks a new epoch in the history of the sacrificial art, just as the separation of the offices of Adhvaryu and Hotar in the anti-Vedic times, indicates the first step in the development of the art of sacrificing. At that early time when the

Iranians left their Indian brethren on account of a bitter religious contest, which is known in the Brâhmanas as the struggle between the Druas and Asuras, closely the offices of an *Adhvaryu* and *Hotar* were distinct, as we may learn from the *Zand-Avesta*, which exhibits the religion of the Asuras (*Ahura* religion, its professors calling themselves *ahura-akshô-mare-dâta*, i. e. initiated into the Asura rites).

But the offices of *Udgâtrâs* and that of the *Brâhman* priests were not known to the Aryas at that time; they were introduced subsequently after the separation. In many Vedic hymns we find, however, the duties principally of the former class (the *chanters*) mentioned. They are often juxtaposed with those of the *Hotars*. The term for the performance of the *Hotri*-priests is *sâdh*, to praise, recite; that for that of the *Udgâtrâs* *ata* or *gât* to sing (see, for instance, *Rigveda Samh.* 8, 1, 1, 6, 62, 5; 6, 66, 2-3); besides the technical names *udhâ*=*Shâster* and *Shâster*, *adha*, are frequently to be met with (see 8, 1, 15; 3, 3, 6; 6, 3; 16, 9; 14, 11; 6, 24, 7 &c.) Now the absence of all such terms, indicative of the functions of the *Udgâtrâs* (*chanters*) in the *As'vamedha* hymns is certainly remarkable. Their not occurring might, perhaps, be accounted for by the supposition, that the *chanters* were not required at the horse sacrifice. It is true several smaller sacrifices, such as the *Darsapârnashâ*, the *Chaturmâsyâ*, *Ishtis* and the animal sacrifice (if performed apart without forming part of a horse sacrifice) are performed without any chanting,

but for Soma sacrifices of whatever description, the chants are as indispensable as the Homa. That the *Asvamedha* was connected with a Soma sacrifice<sup>22</sup> already at the time of the composition of the hymn in question, undoubtedly follows from the office of *Grāhyagrāha* being mentioned in it; for this priest is only required for the extracting of the Soma juice, and has nothing whatever to do with any other sacrificial rite. The mentioning of the *Śaṣṭatar* (*Maitravaruna*) is another indication that the *Asvamedha* already at that early time was accompanied by a Soma sacrifice. For one of the principal duties of the *Maitravaruna*, who may be called the first assistant of the Homa, is to repeat *Shastras*, which are only required at Soma sacrifices as the necessary accompaniments of all chants.

Besides the *Udgātā* we miss the class of the Brahmin priests, viz. *Brahmā*, *Bṛhmanakchādai*, and *Sabrahmanya*, whose services are required at all great sacrifices. The *Brahmā* can not, even at small sacrifices, such as the *Darsāpitravaksha* *Idhī*, be dispensed with. The *Bṛhmanakchādai* and *Sabrahmanya* are at Soma sacrifices as indispensable as the *Maitravaruna*; the first has to repeat also *Shastras* for the chants, the latter to invite every day *Indra* to the soma feast (see the note to 6, 3, pp. 282-84).

The introduction of the *Brahmā* priest marks no doubt a new era in the history of the sacrificial art;

<sup>22</sup> According to *As'ni*, *Br. Pitra* (III, 6) there are in all soma days (excepted) required for the horse sacrifice.

far to judge from the nature of his duties as superintendent of the sacrificial ceremonies, he was only necessary at a time when the sacrifice had become already very complicated, and was liable to many mistakes. The origin of the office dates earlier than the Brâhmanas. Undeniable traces of it are to be found already in the *Sâhish* of the *Rigveda*. In one passage 1, 10, 1, the Brâhmi priests (*brâhmanas*) are juxtaposed with the *Hotris* (*arhitas*) and *Udgâtras* (*gânatrîpâ*). They are there said to "raise Indra just as (one raises) a reed." Similarly we find together *gâyats* chant, *sâhitas* praise, and *brâhmanas* make the *Brâhman* (8, 32, 17). In 10, 91, 10 the Brâhmi is mentioned along with other priests also, such as the *Pitar*, *Nashtr*, &c. The little work done by the Brâhmi priests, or rather their illness, is mentioned, 8, 92, 30, "do not be as lazy as a Brâhmi priest" (*na cû brâhmanas tandrâgar âhmanâ*). That the Brâhmi priests were thus reproached may clearly be seen from *Alt. Brâhman*, 2, 34. The Brâhmi priest is the speaker or expositor of religious matters (10, 71, 11; 117, 8), in which capacity they became the authors of the Brâhmanas. That the Brâhmi was expected to know all secret things may be inferred from several passages (10, 85, 2, 16; 35; 36). *Brâhaspati*, the teacher of the gods, is also called *brâhmi* (10, 142, 2), and *Agni* is honoured with the same name (7, 7, 5), as well as his pious worshippers—of old, the so-called *Âhîrînâs* (7, 42, 1). Sometimes the name signifies the Brâhman as distinguished from the *Kshatriya* (*brâhmanâ rājâni vâ* 1, 108, 7).

It is certainly remarkable, that none of the *Brahma* priests is to be found among the priests enumerated in the *Asvamedha* hymn, and we may safely conclude, that their offices were not known at that time. The word *Brahma* (master) itself occurs in it (in the seventeenth verse), "If any one in order to make thee sit did thee harm by kicking thee with his heels, or striking thee with a whip violently so that thou didst smart, I cause all to go off from thee by means of the *Brahma*, just as I make flow (the drops of melted butter) by means of a *Brach* (sacrificial spoon) over the piece which is among the ready-made offerings (*adhevaraka*)."  
*Brahma* has here very likely its original meaning, "the sacrificial grass" or a certain bunch of it (see the note on page 4, 5). For the meaning "prayer," which is here given to it by *Sâyana*, does not suit the simile. In order to understand it fully, one has to bear in mind that the *Adhvaryu* after having cooked and made ready any offering (*Purodâsa* or flesh, or *Chams*, &c.) generally pours from a *Brach* some drops of melted butter over it. Now the *Brahma* by means of which the priest is to soothe all injury which the sacrificial horse may have received from kicking or striking, is compared with this *Brach*; the drops of melted butter are then the several stalks of the bunch of the sacrificial grass, required at all sacrifices and their taking out, and throwing away (as is done at all sacrifices, see note 8 to page 79) is compared to the flowing of the drops from the sacrificial spoon.

Not only is the number of priests less, but the

ceremonies are also more simple. It appears from verse 15th, that there was no *Purushavikryā* or introductory mantra required, but the *Yāgyi* alone was sufficient. The latter consisted already of the same parts as in the *Brahmanas*, viz. the *Agne*, the *Yāgyi* mantras, the *Vashatkāra* and *Anuvashatkāra* (see note 32 to page 95, page 125, and note 11 to page 133-34). The *Agne* or the introductory formula *ge yajñamā* i. e. "what (gods are), those we worship by sacrificing," is very ancient, and seems to go back even beyond the properly so-called Vedic times; for we meet it even with the same name already in the *Zend-Avesta* (see note 11 to page 134); even a large number of the *Parsi* prayer formulas commence with it up to this day, viz. *yajñesōdi*. The *Vashatkāra* or the call *ādātē*, and the *Anuvashatkāra*, or the second call *āśōdēt* preceded by *Agne rēti*, i. e. "Agne eat (the food)" must be also very old, though we do not find any trace of them in the *Parsi* ritual, which circumstance can be, however, easily accounted for. The first call *ādātē* being required in the very moment of the offering being thrown into the fire, and the second at once after it, there was no occasion for them at the *Zoroastrian* sacrifices; for the priests are not allowed to throw flesh, or *Homa*, or even cakes into the fire; they have only to show their offerings to the sacred element. In the *Sāhikā* itself, the *Vashatkāra* is frequently mentioned, and in hymns which show by no means a modern origin (see 1, 14, 8; 120, 4; 21, 5; 7, 14, 3; 15, 6; 56, 7 &c); some of them apparently allude to the

*Anuvashakāra*, (so, for instance, 7, 156, *anuvāsa* *vera* *anuvashakāra*), may be at this place offered by the call *anuvāsa* <sup>1</sup> *ā* (in 634) being one of the characteristic terms of the *Anuvashakāra*).

From all we have seen as yet it clearly follows that the *Anuvashakāra* hymn is by no means a late, but a very early production of Vedic poetry, and that consequently a strict distinction between a Chandas and Mantra period, making the former by about two hundred years older than the latter, is hardly admissible.

The same result is to be gained from a more close examination of other pre-eminently sacrificial hymns, which all would fall under the Mantra period. There being here no occasion to investigate into all hymns of that character, I will only here make some remarks on the *Nābhīnandishtha* hymns (10, 61-62). Their history is given in the *Āit. Brāhma*, itself (3, 14). They are traced to Manu, the progenitor of the human race, who gave them to his son *Nābhīnandishtha*. He should communicate them to the *Asvins*, for enabling them to perform successfully the ceremonies of the sixth day (in the *Śukla*, see note 3 to page 179), and receive all their property as a sacrificial reward.

This whole story appears to have no other foundation<sup>2</sup> but the two hymns themselves, principally the

<sup>1</sup> It is so in found also with little difference in the *Taittiriya Saṁhitā* 3, 1, 8, 4-6. Instead of the two *Śikha* (*Squand*) *Manu* there it said to have given his son a *Śikha* *Manu* as a certain *ritu* concerning the share of *Rudra* in the same *Manu*, to help the

latter. The first is very difficult to understand, the second is on the whole simple. Both are by tradition ascribed to Nibbānedāyaka, the son of Māra, whose existence is very doubtful. They differ so much in style, that they cannot have the same author. Several traits of the legend, however, are to be found in them. The refrain of the first four verses of 10, 42 which is addressed to the *Aligra*, "receive the son of Māra" re-occurs in the legend; also the gift of a thousand. In a verse of the former (10, 61, 18) the word *nibbānedāyaka* occurs, but it does not mean there a human, but some divine being. I give the 18th and 19th verses in translation.

(18) "His relative, the wealthy Nibbānedāyaka who, directing his thoughts towards thee, speaks on looking forward (as follows) 'this our navel is the highest; as often as required I was behind him (the Nibbānedāyaka on earth).'"

(19) "This is my navel, here is what resides with me; those gods are mine; I am everything. Those who are first born, and those who are born for a second time (by reproduction),—the cow milked that (suck) from the truth, (and) they are born."<sup>12</sup>

From these two verses as well as from several others in it (principally 2 and 5-8) describing Prajapati's illicit intercourse with his

*Aligra* to heaven. The "rich day" is not mentioned in it. The man is a "blackish-dew" of the *Aligra* Br. a tree called *Aligra*.

<sup>12</sup> The explanation given by *Aligra* of these difficult verses is very artificial. He tries to get out of the legend everywhere the story told of Nibbānedāyaka in the *Ant. Br.* 3, 54.

daughter, see *Alt. Br.* 3, 33) we may clearly perceive that *Nībhānedishtha* and the hymn in question refer to generation. This view is fully corroborated by the application of it at the sacrifice, as expounded by the *Brāhmanas*, and as even presupposed in the hymn itself.

We know from various passages of the *Brāhmanas*, that one of the principal acts of the sacrificial priests was to make a new body to the sacrificer, and produce him anew by mantras, and various rites, by making him mystically undergo the same process to which he owed his natural life. So, for instance, the whole *Purugya* ceremony (see note 1 to pages 41-42), the *Ajya* and *Prājya Śāstras* (see *Alt. Br.* 2, 36-38; 3, 2) of the morning *Īṣṭi*, and the so-called *Śhīpa Śāstras* (§8, 27-31) of the *Hoti*-priests are intended for this purpose. Of the latter the two *Nībhānedishtha* hymns form the two first parts, representing the seed effused, and its transformation to an embryo in its rudest state (see 6, 27). *Nībhānedishtha* is the sperm when effused; after having undergone some change in the womb, it is called *Narāśana*.<sup>11</sup> That the hymns originally had such a mystical sense, is evident from the two first verses:

---

<sup>11</sup> This idea must be very old; for we find an *anvishānedishtha* (from *añ* in the *Zemachtrah* tradition—so we read in the *Brāhmanas* [page 16 in Witzemann's edition of the *Polier*, text]) that the angel *Śhīmanag* [meaning *pradāna*—*narāśana* people in *Samasa*]) intercepted the three particles of sperm which *Zemachtrah* is said to have once lost, and out of which the three great peoples, *Chāndar* (Hind), *Chāndar* (Hind), and *Shavāl* are exposed to spring at the end of the world.

(1) " May this awful Brakma, which he (Prajāpati) thus skillfully pronounced in words at the congregation, at the assembly, fill the seven Hotars on the day of cooking (the sacrificial food), when his (the sacrificer's) parents (and other) liberal men (the priests) are making (his body)."

(2) " He established (as place) for the reception of his gift the altar (vedi), destroying and defeating the enemy with his weapons. (After having thus made the place safe) he then hastily under a very load cry poured forth his sperm in one continuous (stream)."

The meaning of these two verses can only be the following: the poet who was no doubt a sacrificial priest himself wishes, that the hymn which he regards as a revelation from Prajāpati, who repeated it at the great sacrificial session which he is so frequently said to have held, may fill the seven Hotri-priests when they, with the same liberality as Prajāpati (when he poured forth his sperm) are like parents making by their hymns the new celestial body to the sacrificer. The place for reception of the seed poured out mystically in prayer by the Hotars, is the altar; for standing near it (and even touching it with their feet) they repeat the mantras. The reason that they have to regard the Vedi as the safe receptacle of the seed, is to be sought for in the antecedent of Prajāpati, who prepared it for the purpose, defending

---

Prasanna stated the seed sperm with heat and strength (jvasta Jvā), and handed them over to Angārit (the Immense Fire) to look at them. They are guarded against the attacks of the Deva (the Indian god) by 1000/1000 Fathers (a kind of angels).

it against the attacks of enemies. After having made it safe, he poured out his seed whence then all creatures sprung (see *Alt. Br.* 3, 34).

Nôdhkardshôsh is, according to the verses above quoted, the heavenly guardian of all germs of generation; all, gods, man, beasts, &c. come from him. His assistance is required when the sacerdotal priests are producing the new celestial body of the sacrificer. He looks down from heaven at his relative, that is, the seeds containing the germs of new life poured out mystically by the Hotars in their prayers. His navel is the centre of all births in the universe; as being nearest ('nearest to the navel' is the literal meaning of *nôdhkardshôsh*) he is the guardian of all seeds. Every seed on earth has only effect as far as he participates in it. We have here the Zoroastrian idea of the Fravashis (Frobars) who are the prototypes of all things existing.<sup>11</sup> The word *nôdhkardshôsh* must be very old; for we find it several times in the form *nôdhkardshâ* in the *Zand Avesta*. It is an epithet of the Fravashis (*Yas'na* 1, 18, *Yashts* 13, 150), and signifies the lineal descendants in future generations<sup>12</sup> (*Yend.* 9, 5-10 Westergaard).

<sup>11</sup> See my *Essays on the Sacred Language, Words and Religion of the Persians*, page 180.

<sup>12</sup> This is the sense of *nôdhkardshôsh*, in the fourth Fragment of the *Yashts*. In the passage in question the punishment consequent on the breach of a promise is said to extend to be and to many *nôdhkardshôshes*, literally men who are nearest the navel of the offender, that is, his lineal descendants. The Felleri translation gives in his notes about the same meaning to it. So it has for instance in 2, 5 the note: "200 against him others." For three hundred years there will be danger (for the *nôdhkardshôshes*). This is also the opinion of many scholars.

Although the *Nābhāmedhishtha* hymn (10, 61) is partly sacrificial, and composed at a time when the *Rishis* already indulged in speculations on the mystical meaning of sacrificial rites, no trace can be found, to show that it is a modern composition. The circumstance, that it is already in the *Aitareya Brāhmanam* traced to Manu, the progenitor of the human race, shows, that its origin is entirely lost in the depths of antiquity. The mentioning of *Kakshivān* in verse 16, and the occurrence of the "seven Hotari" (in the last verse) are no proofs of a late origin. For *Kakshivān* appears as a celebrated *Rishi*, who was distinguished as a great chanter and soma drinker in many other passages, principally in the first book (see *Rigveda Saṁhitā*, 1, 18, 1-2; 54, 13; 116, 7; 117, 6; 4, 36, 1) who enjoyed the special favour of the *Asvins*. He is to the majority of the Vedic *Rishis* whose hymns are kept, a personage of as remote an antiquity as *Ādya Urūda*, the *Ājīras*, &c. The "seven Hotari"<sup>10</sup> occur several times besides (3, 29, 14; 8, 49, 16), most of them with their very names, viz. *Pitar*, *Nakṣat*, *Agni*, *Prasūtan*, &c. (1, 18, 2-3; 9; 1, 94, 6; 10, 91, 10).

The second *Nābhāmedhishtha* hymn is certainly later than the first, and contains the germs of the later legend on *Nābhāmedhishtha*. The reason that it was also referred to him, is certainly to be sought

<sup>10</sup> They are, according to the *Brāhmanas* (see *Ān. Br.* 5, 18-19), *Pitar*, *Nakṣatras*, *Prasūtan*, *Ājīras*, *Asvins*, *Pitar*, *Nakṣat* and *Agni*.

for in the 4th verse, where is said, "This one (i. e. I) speaks through the *navel*<sup>12</sup> (*adbbh*), hail you, in your residence; hear, O sons of the gods, ye *Rishas* (to my speech)." The song is addressed to the *Aṅgiras*, who are requested to receive the poet. The gift of thousand is also mentioned.

Let us, after this discussion regarding the antiquity of the *Asvamedha* and *Nirbhamedhika* hymns, return to the general question on the relationship between the pre-eminent sacrificial mantras, and the other production of Vedic poetry.

If we look at the history of poetry with other nations, we nowhere find profane songs precede religious poetry. The latter owes its origin entirely to the practical worship of beings of a higher order, and must, as every art does, go through many phases before it can arrive at any state of perfection and refinement. Now in the collection of the hymns of the *Rigveda*, we find the religious poetry already so highly developed, the language so polished, the metres already so artificially composed, as to justify the assumption, that the songs which have reached our time, are not the earliest productions of the poetical genius, and the devout mind of the ancient Indians. Generations of poets and many family

<sup>12</sup> This expression appears to be strange. It implies a very sacred idea, which must have been current with the Iranian and Indian alike. The *navel* was regarded as the seat of an inward light, by means of which the seer received what they called revelation. It is up to the present day a belief of the Parsi priests, that the *Zendas* or *High-priests* have a fire in their navel, by means of which they can see things which are hidden. This reminds us of some phenomena in modern occultism.

schools in which sacred poetry was regularly taught, just as the art of the bards and scolds with the Celtic and Scandinavian nations, must have preceded that period to which we owe the present collection. If an old song was replaced by a new one, which appeared more beautiful and finished, the former was in most cases, irreversibly lost. Old and new poets are frequently mentioned in the hymns of the *Rigveda*; but the more modern *Rishis* of the Vedic period appear not to have regarded the productions of their predecessors with any particular reverence which might have induced them to keep their early relics.

Now the question arises, are the finished and polished hymns of the *Rigveda* with their artificial metres the most ancient relics of the whole religious literature of the Brahmans, or are still more ancient pieces in the other Vedic writings to be found? It is hardly credible, that the Brahmanical priests employed at their sacrifices in the earliest times hymns similar to those which were used when the ritual became settled. The first sacrifices were no doubt simple offerings performed without much ceremonial. A few appropriate solemn words, indicating the giver, the nature of the offering, the duty to which as well as the purpose for which it was offered, and addresses to the objects that were offered, were sufficient. All this could be embodied in the sacrificial formula known in later times principally by the name of *Yajus*, whilst the older one appears to have been *Yâju* (preserved in *pre-yâju*, *an-yâju*, &c.). The invocation of the deity by different names,

and its invitation to enjoy the meal prepared, may be equally old. It was justly regarded only as a kind of Yajna, and called *Nigada*<sup>20</sup> or *Nivid*. The latter term was principally applied to the enumeration of the titles, qualities, &c. of a particular deity, accompanied with an invitation. At the most ancient times it appears that all sacrificial formulas were spoken by the Hotar alone; the Adhvaryu was only his assistant, who arranged the sacrificial compound, provided the implements, and performed all manual labour. It was only at the time when regular metrical verses and hymns were introduced into the ritual, that a part of the duties of the Hotar devolved on the Adhvaryu. There are in the present ritual, traces to be found, that the Hotar actually must have performed part of the duties of the Adhvaryu.

According to the ritual which appears to have been in force for the last three thousand years without undergoing any considerable change, it is one of the principal duties of the Adhvaryu to give orders (*preśāṇa*) to most of the officiating priests, to perform their respective duties. Now at several occasions, especially at the more solemn sacrifices, the order is to be given either by the Hotar himself, or his principal assistant, the Maitravaruna. So for instance, the order to the slaughterers of the sacrificial animal,

---

<sup>20</sup> See Muller's *Indische Studien* in Weber's *Indische Studien*, I. page 14, and the *Śāṅkhya* *Pratya* II, 4, 28 (in the Bombay edition) where the *yajñopaneśa*, i. e. the series of Yajna mantras is called *nigada*. Muller's translation by this name, as it appears, principally the *Preśāṇa* or orders by the Adhvaryu to the other priests to do their respective duties.

which is known by the name of *Adhviga-Priśha-manta* (see Ait. Br. 2, 4-7) is given by the Hotar himself, though the formulae of which it is composed have all characteristics of what was termed in the ritual *Yjñe*, and consequently assigned to the *Adhvarya*. At the *Soma* sacrifice all orders to the Hotar to repeat the *Yjyā* mantra, before the libations are thrown into the fire, are to be given by the *Maitrivaruna*, and not by the *Adhvarya*. The formulae by which the gods are called to appear, the address to the fire when it is kindled are repeated by the Hotar, not by the *Adhvarya*, though they cannot be termed *ritā*, the repetition of which alone was in later times regarded as incumbent upon the Hotar. The later rule, "The Hotar performs his duties with the *Rig-veda*" (in the introductory chapter to the *Māhātmya-keśi* and *Apastamba Śrīṣṭa Śāstra*) is therefore not quite correct. The Hotar himself even sacrifices on certain occasions what is, according to the later ritual, to be done by the *Adhvarya* alone, or, when the offering is given as *posuṣe*, by the *Devānā*. So, for instance, he sacrifices melted butter before repeating the *Asvina Śāstra* (see the note to 4, 7, page 258), which is, as far as its principal parts are concerned, certainly very ancient.

Now if we compare the sacrificial formulae as contained in the *Yajurveda*, and principally the so-called *Nigūḍha*, and *Nivāḍa*, preserved in the *Bṛhannasam* and *Śāstra* with the bulk of the *Rigveda* hymns, we come to the conclusion, that the former are more ancient, and served the *Brahmins* as a kind of

sanct text, just as passages of the Bible suggest ideas to religious poets among Christians. That Vedic poets were perfectly acquainted with several of such formulae and addresses which are still extant, can be proved beyond any doubt.

Reserving a more detailed treatment of this important question to a future occasion, I here instance only some of the most striking proofs.

On reference to the Nirṛid inserted in the *Yas'vadere* hymn of the *Yas'vadere* Shastrā, and my remarks on it (see pages 212-121), the reader will find, that the great Rishi Vis'vāmitra, who with some of his sons are the poets of many hymns which we now possess (as, for instance, of the whole third Mandala), knew this ancient sacrificial formula very well; for one of its sentences setting forth the number of deities is alluded to by him.

Certain stereotyped formulae which occur in every Nirṛid, to whatever deity it might be addressed, occur in hymns and even commence them. I instance the hymn *pradum bṛhadam* (8, 37), which is certainly an allusion to the sentence which occurs in all Nirṛids, *pradum bṛhadam pradum āhāttram* (see note 25 on page 189). That the coincidence is no mere chance follows from some other characteristic Nirṛid terms made use of in the hymn in question; compare *drishā pra sūratā* with *pradum sūmatā* *yajamānam ātā* in all Nirṛids, and *āhāttrīya nam ātā* with *pradum āhāttram* (*ārotr*).

The *Schraṅkanyā* formula, which is generally called a *Nigada* (see on it the note to 6, 3 on pages

383-84) is unmistakably alluded to in the hymn, 1, 54, principally in the first and thirteenth verses. In both, Indra is called *mrta a ram*, and *vrishapa'scapa mrd*.

The call of the *Agnidra*, *arū d'vishat*, as well as the *Agar* addressed to the *Hotar*, *hotā pakistat*, were known to the *Rishis*, as we learn from 1, 133, 1, 10.

The so-called *Ritayijas* which are extant in a particular collection of sacrificial formulas, called *prśāda vidhā* or *prśādadhyāya*, occur even with their very words in several hymns, such as 1, 15; 3, 37. (On the *Ritayijas*, see note 25 on pages 135-36.)

The so-called *Apri* hymns are nothing but a partial development of the more ancient *Prayijas*, and *Anayijas* (Compare the notes 12 on page 18; 14 on pages 81-82; and 25 on page 110.)

Many hymns were directly composed not only for sacrificial purposes in general, but even for particular rites. This is principally the case with several hymns of *Vis'vāmitra*. So, for instance, the whole of hymn 3, 8 *ayjantī trīṇa adhvare* (see about it, *Ait. Br.* 2, 2) refers only to the anointing, erecting, and decorating of the sacrificial post; 3, 21 is evidently made for addressing the drops of melted butter which drip from the amercum, over which they were poured (see *Ait. Br.* 2, 12); 3, 52 celebrates the offering of the *Puroṣa's* consisting of fried grins, *pṛp*, &c. which belongs to each *Soma* libation (see *Ait. Br.* 2, 23).

The first ten hymns of the first book of the *Rigveda Saṁhitā* contain, as it appears, the *Soma* ritual

of Madhuchandria, the son of Visvāmitra. It provides, however, only for two libations, viz. the morning and midday. The first hymn has exactly the nature of an *Ajya* hymn, which forms the principal part of the first *Shastra*, the so-called *Ajya*. The second and third hymns contain the *Pro-ajya* *Shastra*, which is the second at the morning libation, in all its particulars. The following seven hymns (4-10) all celebrate Indra, and it appears from some remarks in the *Alt. Br.* (3, 20, page 192), that in ancient times the midday libation belonged exclusively to Indra. The ritual for the evening libation is of so peculiar a nature, and so complicated, that we must ascribe to it quite a different origin than to the two other libations.

The hymns 12-23 appear to contain a more comprehensive ritual of the *Kaṣya* family, which is ancient. The 12th hymn (the first in this collection) is addressed to the *Agni* of the sacrificers, the *prṣura*, who must be invoked at the commencement of every sacrifice; it contains three parts of the later ritual—*a)* the *prṣura*, *b)* the invocation of *Agni* by the *Nigada*, and *c)* the request to *Agni* to bring the gods (the so-called *devāśakṣam*). The 13th is an *Apri Śukta* containing the *Pṛyāṇa*, which accompany the very first offerings at every sacrifice.

These three hymns were, it appears, appropriate to a simple *havi*, as it precedes every greater sacrifice. The following hymns refer to the *Soma* sacrifice. The 15th is a *Ritayāja* hymn; the *Ritayāja* always precede the *Ajya* *Shastra*. The hymns from

16-19 contain a ritual for the mid-day libation, and in 20-22 we find the principal deities of the Shastras of the evening libation.

The hymns from 44-60 in the first book by Purokutsa, the son of Kasya, contain, if the Indra hymn (51) is also reckoned, all the principal deities, and metres of the Aśvina Shastras, the former even in their proper order, viz. Agni, Ushas, the Aśvina, Sūrya, Indra (see Ait. Br. 4, 7-11).

These instances, which could be easily greatly enlarged, will, I think, suffice to show that the ritual of the Brîhadaranyaka in its main features, was almost complete at the time when the principal Rishis, such as the Kasyapa, Visvāmitra, Vasiṣṭha, &c. lived.

I must lay particular stress on the Nirveda which I believe to be more ancient than almost all the hymns contained in the Rgveda. The principal ones (some in number) are all to be found in the notes to my translation of the 3rd Pañchikā (book). That no attention has been paid as yet to these important documents by the few Vedic scholars in Europe, is principally owing to the circumstance of their not having been known to them. It being now generally believed, that the earliest relics of Vedic literature are to be found only in the Rgveda Saṁhitā, it is of course incumbent on me to state briefly the reasons why I refer the so-called Nirveda to a still more remote antiquity.

The word *atid* frequently occurs in the hymns, and even with the epithet *pūrvā* or *pūrvā* old (see

1, 88, 3; 95, 2; 2, 36, 6.) The *Matsyasya Nivid*<sup>11</sup> is, as it appears, even referred to by Visvadeva (4, 18, 7, compared with note 26 on page 140); the repetition of the *Nivida* is juxtaposed with the performance of the chapters, and the recital of the *Shastras* (5, 67, 10). The *Bṛhmanas* regards the *Nivida*, particularly that one addressed to Agni, as those words of *Prājapati*, by means of which he created all beings (see *Alt. Br.* 2, 31-34). That such an idea, which entirely coincides with the Zoroastrian of Ahura Mazda (*Oromasde*) having created the world through the *patkē-ahē-vahyā* prayer (see the 19th chapter of the *Yasna*), must be more ancient than the *Bṛhmanas*, we learn from a hymn of the old *Rishi Kṛta*, who is already in many Vedic songs looked upon as a sage of the remote past. He says (1, 36, 3) that Agni created by means of the "first *Nivid*" the creatures of the *Manas* (see page 143). In 1, 88, 3-4, an old *Nivid* appears to be quoted. For the words which follow the sentence "we call them with the old *Nivid*" bear quite the stamp of such a piece.

Many *Nivida*, even the majority of them, are certainly lost. But the few pieces of this kind of religious literature which are still extant, are sufficient to show that they must be very ancient, and are not to be regarded as fabrications of the sacerdotal priests at the times when the *Bṛhmanas* were composed.

<sup>11</sup> When the word *avid* appears often in the plural, then the several *vidas*, of which the *Nivid* consists, are to be understood.

Their style is, in the main, just the same in which the hymns are composed, and far more ancient than that of the Brâhmanas. They contain in short sentences the principal names, epithets, and facts of the deity invoked. They have no regular metre, but a kind of rhythm; or even a parallelismus membrorum as the ancient Hebrew poetry.

The circumstance that in the ritual such a paramount importance is attached to such half poetical, half prose pieces as the Nivids are (see particularly *Ât. Br.* 2, 33; 3, 10-11), clearly tends to prove, that they must have been regarded as very efficacious. This could be hardly accounted for at a time when beautiful and finished songs were forthcoming in abundance to serve the same purpose, had they not been very ancient, and their employment been sanctioned by the example of the most ancient Rishis.

We have already seen, that several of those Nivid formula which we have now were known to some Vedic poets. I will give here a few more instances. The hymn to the Marutas by Vis'vâmitra (3, 47) is evidently based on the Marutvadya Nivida (see them on page 188); the verse to Savitar (3, 34, 11) alludes to the Savita Nivida (see them on page 208); the hymn to Dylvîpâtihî (1, 140) is a poetical imitation of the Dylvîpâtihî Nivida (page 229); the Rikta hymn (4, 33) resembles very much the Rikta Nivida (page 210), &c.

Another proof of the high antiquity of the Nivids is furnished by the Zerd-Avesta. The many prayer

formulas in the Yac'na which commence with *virad-ahaval*, i. e. I merit, are exactly of the same nature as the Nivda.

The Nivda along with many so-called Yajas formulas, which are preserved in the Yajurveda, the Nigudaa, such as the *Brahmanagya* and the so-called *Japa* formulas, (such as *Ant. Br.* 2, 38), which are muttered with a low voice only, are doubtless the most ancient pieces of Vedic poetry. The Rishis tried their poetical talent first in the composition of Yigya or verses recited at the occasion of an offering being thrown into the fire. Thence we meet so many verses requesting the deity to accept the offering, and taste it. These Yigya were extended into little songs, which on account of their finished form were called *siddha*, i. e. well, beautifully spoken. The principal ideas for the Yigya were furnished by the sacrificial formulas in which the Yajurveda abounds, and those of the hymns were suggested by the Nigudaa and Nivda. There can be hardly any doubt, that the oldest hymns which we possess, are purely sacrificial, and made only for sacrificial purposes. Those which express more general ideas, or philosophical thoughts, or confessions of sin, such as many of those addressed to Varuṇa, are comparatively late.

In order to illustrate that the development of the sacrificial and religious poetry of the ancient Brahmins took such a course as here described, I may adduce the similar one which we find with the Hebrews. The sacrificial ritual of Moses as laid

down in the Leviticus knows no rhythmic sentences, nor hymns which accompanied the oblations offered to Jehovah. It describes only such manual labour, as found with the Brahmans its place in the Yajurveda, and mentions but very few and simple formulas which the officiating priest appears to have spoken when throwing the offering into the fire of the altar. They differed according to the occasion, but very little. The principal formula was *mr̥m̥r̥m̥r̥m̥* "a fine offering of pleasant smell for Jehovah," which exactly corresponds with the Vedic *agn̥-ye, ind̥r̥ya, &c. m̥d̥id̥!*<sup>10</sup> i.e. a good offering to Agn̥, Ind̥ra, &c. If it was the solemn holocaustum, then the word *ṛ̥* i.e. holocaustum, was used in addition (Leviticus 1, 9-13); if it was the so-called *ar̥b̥ak̥* oblation or sacrifice for continued welfare, the word *ṛ̥ṣ̥* food, bread, was added (Levit. 3, 11); if it was a penance the words *mr̥ ṛ̥ṣ̥* (Levit. 7, 5) "this is a penance" were required. When the priest absolved a sacrificer who brought an offering as a penance, he appears to have used a formula also, which is preserved in the so-frequently occurring sentence: *ṛ̥ ṛ̥ṣ̥, ṛ̥ṣ̥ ṛ̥ṣ̥ ṛ̥ṣ̥ṣ̥ ṛ̥ṣ̥ ṛ̥ṣ̥* (Lev. iv, 26, 31: v, 6, 10) "and he (the priest) shall atone the sin which he has committed, so that he will be pardoned."<sup>11</sup>

<sup>10</sup> The *good smell* is to be traced to the root *ś̥d̥* to put, with *d̥* to put, lay, give, and words for *ar̥b̥ak̥* (*ṛ̥ṣ̥ + ś̥d̥* &c.). It means the gift which is thrown into the fire.

<sup>11</sup> The priest appears to have addressed these words to the sinner who was to be absolved in the manner, "I atone the sin which thou hast committed, and thou shalt be pardoned."

If we compare these formulas with the psalms, which were composed and used for the worship of Jehovah, then we find exactly the same difference between both, as we discover between the Yajus formulas, Nivids, &c. and the finished hymns of the Rigveda Sakshik. In the same way as there is a considerable interval of time between the establishment of the Mosie ritual and the composition of the psalms, we are completely justified in supposing that a similar space of time intervened between the Brahmanical ritual with its sacrificial formulas, and the composition of the majority of the Vedic hymns. Between Moses and David there is an interval of five hundred years, and if we assume a similar one between the simple Yajus formulas, and such finished hymns as those addressed to Varuna which M. Müller ascribes to his Chikandus period, we shall not be in the wrong.

Another proof that the purely sacrificial poetry is more ancient than either profane songs or hymns of a more general religious character, is furnished by the *Sshi-king* or Book of Odes, of the Chinese. Of its four divisions, viz. *shih-fang*, i. e. popular songs of the different territories of ancient China, *ta-ya* and *shu-ya*, i. e. imperial songs, to be used with music at the imperial festivals, and *ang*, i. e. hymns in honour of deceased emperors, and royal kings, the latter, which are of a purely sacrificial character, are the most ancient pieces. The three last odes in this fourth division go back as far as the commencement of the *Shang* dynasty, which ascended the dragon seat in

the year 1700 B.C., whilst almost all other pieces in the collection are composed from the earlier part of the reign of the Chou dynasty down almost to Confucius' time (from 1120 B.C. till about 600 B.C.)

If we consider that the difference of time between the purely sacrificial and non-sacrificial hymns of the Chinese thus amounts to about 1,000 years, we would not be very wrong in presuming similar intervals to exist between the different hymns of the *Rigveda*. Such as the *Kārya Uvāśa*, *Kakāśant*, *Hiranyastapa*, to whom several hymns are traced, were for the *Kapras*, *Vivāśitra*, *Vaśishtha*, &c. as ancient personages, as the emperors Tang (1700 B.C.) and Wuwang (1120 B.C.) to Confucius (born 551 B.C.)

On account of the utter want of Indian chronology for the Vedic and post-Vedic times, it will be of course for ever impossible to fix exactly the age of the several hymns of the *Rigveda*, as can be done with most of the psalms and many of the odes of the *Shi-king*. But happily we possess at least one astronomical data which furnishes at any rate the external proof of the high antiquity of Vedic literature, which considerably tends to strengthen the internal evidence of the same fact. I have named the well known passage in the *Jyōtiṣham*, or Vedic calendar, about the position of the solstitial points. The position there given carries us back to the year 1181 according to Archbishop Pratt's, and to 1186



There has been of late so much wrangling among the few Sanscrit scholars of Europe and America, are of

regular disciples of Candakus) passed the night at Pih-man, (B, 2, 2 Bilton) *chih Tse-ku ma*, i.e. he detained him-in pass the night (with him). Meng-see B, 2, 15, 1: *Mo-gu-sha Kiu Tsi mo-gu Chou*, i.e. Meng-see after having left Tsi, passed the night at Chou; A, 2, 12, 4, *chou-mo* *yu mo mo-oh den ch'oh Chou*, *yu mo mo mo mo*, i.e. When I after having stopped for three nights left Chou, I thought in my mind my departure to be speedy both.

2) *mo-mo*, to make pass the night, to keep over night. *Lo-yu* (B, 2, 8) *fu-yu hang yoh mo yoh*, when he (Candakus) sacrificed at the Duke's (solicited the Duke in sacrificing); he did not keep the (sacrificial) flesh over night. In this sense it is unusual the is unphilosophically used, as *Lo-yu* (B, 2, 8) *Tao-shi mo-mo mo*, i.e. Tao-shi never kept a prisoner over night (he carried it out at once, before he went to rest).

3) *to translate up the quarters, to be at rest*. *Lo-yu* 2, 80, *yoh yu-oh mo*, he (Candakus) that, but not with an even and strong as (as he) which were at rest (*chou-yoh*).

The Arabic word for the *Nakharas* is *مزل* *mazal*, plur. *مزال* *has mazal*, "a place where to put up, quarters," from the root *مزل* *to make a journey, to put up at a place as a guest*.

This name for the *mansabharas* must be very ancient with the Semitic nations for we find it already in the Old Testament (Book of the Kings 1, 11, 5) in the form *ming mansabhar*, it has no proper etymology in Hebrew (for the root *mg* *to dwell* is which alone it could be traced, means *to dwell*), and is apparently introduced as a foreign word from some other Semitic nation, probably the Babylonian. The Jewish commentators had no clear conception of the proper meaning of the word; they take it to mean *star* in general, and then the twelve signs of the Zodiac. But from the context of the passage in the Book of the Kings, just quoted, where it stands together with the moon and the whole host of the heavens ("in the moon and the mansabhar and the whole host of the heavens") it undoubtedly follows, that its meaning can not be "star" in general, which also is expressed by the "whole host of the heavens," but something particular in the heavens connected with the moon. The use of the same word is a hint for expressing the idea of translation, hence in connection of the moon, proves beyond any doubt, that the *mansabhar* means the moon.

Now this name is word-misunderstanding has originally no other meaning than *riches also or wealth here*. The composition of the meaning of this word which is made in Broughton and Keith's *Hebrew Dictionary* is unscientific and dealing with the word superficially as the meaning of the more difficult *Esau* words in that much-needed work. They make it to mean *star* in general (*judah*), the *star*, and then *constellations*,

minor importance compared with the fact and the age of the observation itself. That an astronomical observation was taken by the Brahmins as early as the 12th century before Christ is proved beyond any doubt by the date to be elicited from the observation itself. If astronomical calculations of past events are of any worth, we must accept as settled the date of the position of the celestial

position of the moon. But the very derivation of the word by means of the *vulgar etymologia*, that conveying particular must be attached to its meaning; *compere* signifies a wing, literally a means for flying, *volatus* a wing, literally a means for sailing, *periculum* the keeping of a secreted fire, literally the means or place for worldlings, *deserta* a drinking vessel, literally a place in which a thing goes which holds it; according to all analogy we can derive the word only from *vadit*, which is a purely Teutonic root, and means to "arrive at." These *vulgariter etymologice* derive, rather the mean by which one arrives, at the place where one arrives, a *signum*. This expression most adequately the idea attached by the Indians to the *Shaktas* or *Shivas* for the travelling moon. But even if we waive this derivation, and make it a compound of *vadit* (derived of *vadit*, see *Agveda* 7, 71, 1) and *advatratra* a vessel for the night, *advat* quarters, we arrive at the same meaning. The latter derivation is, I think, more probable in the former. The meanings of the word are to be stated as follows: 1) *advatratra*, quarters where to pass the night; (in that sense it is out of use); 2) especially the advanced in the houses where the travelling moon is supposed to put up, the twenty-eight mansions; 3) metaphorically stars in general, the starry sphere (*Agveda* 7, 46, 1); *advatratra* papers (Chandakia *Edison*, he opened the starry sphere, and the earth). The latter use is principally poetical, as poets always can use *poetice* *poetice*. The *vulgariter* or *advatratra* of the moon were perfectly known to the Bible, as every one can convince himself from the many passages in the *Yerusalem Bible*, and the *Hebrew*. That these books are throughout much later than the *Agveda* is just what I have strong reasons to doubt. The arrangement of the passages of *advatratra* as given here entirely coincides with all we know of the history of *advatratra* the word *advatratra*, as stated, means Ark in the Arabic language. The Chinese, especially poets, used the word *advatratra* in the same sense, or *advatratra* in general, and as did the Bible in the 4th book and the Talmud according to the testimony of *Jude*, see *Starch* (see General Theological Library *Hebrew*, at *Children* 2, page 490).

points as recorded in the *Jyotiṣham*. To believe that such an observation was imported from some foreign country, Babylon or China, would be absurd, for there is nothing in it to show, that it cannot have been made in the north-western part of India, or a closely adjacent country. A regulation of the calendar by such observations was an absolute necessity for the Brahmanas; for the proper times of commencing and ending their sacrifices, principally the so-called *Sattvas* or *sacificial seasons* could not be known without an accurate knowledge of the time of the sun's northern and southern progress. The knowledge of the calendar forms such an essential part of the ritual, that many important conditions of the latter cannot be carried out without the former. The sacrifices are allowed to commence only at certain lucky constellations, and in certain months. So, for instance, as a rule, no great sacrifice can commence during the sun's southern progress (*śuklārdhānta*); for this is regarded up to the present day as an unlucky period by the Brahmanas, in which even to die is believed to be a misfortune. The great sacrifices take place generally in spring in the months *Caitra* and *Vaiśākha* (April and May). The *Sattvas* which lasted for one year were, as one may learn from a careful perusal of the 4th book of the *Attaśeyā Brāhmaṇam*, nothing but an imitation of the sun's yearly course. They were divided into two distinct parts, each consisting of six months of thirty days each; in the midst of both was the *Vishuva*, i. e. equator or central day, cutting the

whole Sautra into two halves. The ceremonies were in both the halves exactly the same; but they were in the latter half performed in an inverted order. This represents the increase of the days in the northern, and then decrease in the southern progress; for both, increase and decrease, take place exactly in the same proportions.

In consideration that these Sautras were already at the time of the compilation of the *Brâhmanas* an old institution, we certainly can find nothing surprising in the circumstance, that the Indian astronomers made the observation above mentioned so early as the 12th century a.c. For the Sautras are certainly as early, if not earlier than this time. Sautras lasting for sixty years appear even to have been known already to the authors of the *Brâhmanas* (see page 287).

Now that observation proves two things beyond doubt. (1) That the Indians had made already such a considerable progress in astronomical science, early in the 12th century, as to enable them to take such observations; (2) That by that time the whole ritual in its main features as laid down in the *Brâhmanas* was complete.

We do not hesitate therefore to assign the composition of the bulk of the *Brâhmanas* to the years 1400-1300 a.c.; for the Sautras we require a period of at least 500-400 years, with an interval of about two hundred years between the end of the proper *Brâhmana* period. Thus we obtain for the bulk of the Sautras the space from 1400-3000; the oldest hymns and

sacrificial formulae may be a few hundred years more ancient still, so that we would fix the very commencement of Vedic Literature between 2400-2200 B.C. If we consider the completely authenticated antiquity of several of the sacred books of the Chinese, such as the original documents, of which the *Shu-king*, or Book of History, is composed, and the antiquity of the sacrificial songs of the *Shi-king*, which all carry us back to 1700-2200 B.C., it will certainly not be surprising that we assign a similar antiquity to the most ancient parts of the Vedas. For there is nowhere any reason to show, that the Vedas must be less ancient than the ancient parts of the sacred books of the Chinese, but there is on the contrary much ground to believe, that they can fully lay claim to the same antiquity. Already at the time of the composition of the *Bhishmagita*, which as we have seen, cannot be later than about 1200 B.C., the three principal Vedas, i. e. their respective *Saṁhitās*, were believed to have proceeded directly from the mouth of *Pragjapati*, the lord of the gods, who occupies in the early Vedic mythology the same place which is, in the later writings, held by *Brahma-deva*. This could not have been the case, had they not been very ancient. In a similar way the Chinese ascribe the ground text of their most ancient and most sacred book, the *F-king*, i. e. Book of Changes, to a kind of revelation too, which was made to *Fah*, the Adam of the Chinese, by a Dragon horse, called *Lo-pu-ma*.

Speculations on the nature of the sacrificial rites,

and cognate topics of a mystical character which form the proper sphere of the *Brāhmanas*, commenced already during the *Saṁhitā* period, as one may learn from such hymns as *Rigveda* 1, 95, and the so-called *Vāmana Śukta* 1, 154. Even at the time of the composition of the present *Brāhmanas*, there existed already some time-hallowed sayings, which resemble in every respect those dicta of the *Brāhmin* priests, of which the bulk of the *Brāhmanas* consists. I instance here the *Prakṛadyam* (*Āit. Br.* 5, 25), which was used already at that time at the conclusion of the tenth day's performance of the *Draśadīpa* sacrifice. It is, therefore, very difficult to draw a strict line of separation between the period during which the hymns were composed, and that one which brought forward the speculations known by the name of *Brāhmanas*. On a more close comparison of the mystical parts of the *Saṁhitā* with the *Brāhmanas*, one must come to the conclusion, that the latter were commenced already during period of the former.

Let us say a few words on the division made of the contents of the *Brāhmanas* by the Indian divines and philosophers. According to the introductory chapters to the *Hikṣyāśukī* (and *Apastamba Śūtras*) the *Brāhmanas* contain the following topics:—

(1) *Karmavidhānam*, or *vidhi*, i. e. rules on the performance of particular rites. To this class all those sentences in the *Brāhmanas* are referred which contain an order expressed in the potential mood, such as *pajeta*, he ought to sacrifice; *śāntet*, he ought

to repeat (such and such a verse); *haryait*, he ought to proceed (in such or such a way), &c. This is the principal part of the *Bṛāhmanas*, and has for the *Bṛāhmanas* about the same significance as in the Talmudic Literature the *halakot* has for the Jews; it is simply authoritative.

(3) *Arthasāda*. This term comprises the numerous explanatory remarks on the meaning of mantras, and particular rites, the reasons why a certain rite must be performed in a certain way. This is the speculative part, and is on account of its containing the germ of all Hindu philosophy, and even of grammar, of the greatest importance. There is nowhere anything like an approach to a regular system perceptible, but only occasional remarks bearing on philosophical and grammatical topics. For the history of grammar, the fifth *Pāṇinī* of the *Āṭharyas* *Brāhmanas* is of a particular interest. We learn from it, that at that time not only numerous attempts were made to explain the meaning of words by etymology, but that the *Brahmanas* even had already commenced to analyse the forms of speech by making distinctions between singular and plural, present, past, and future tenses, &c. The idea of *mukti* or final absorption in the Supreme Being, as taught in the later Vedānta philosophy, is even with most of its particulars spoken out in several of these explanatory remarks. I allude here to the frequently occurring terms, *avayipati* junction, *avayipati* identity of form, *avayipati* identity of place, which mark in the later times different stages of the final beatitude.

The principal tendency of this part is, to show the close connection of the visible and invisible worlds, between things on earth, and their counterparts or prototypes in heaven. Panteistic ideas pervade all the *Brâhmanas*, and are already traceable in hymns of the *Sâkshi*.

(3) *Nisêd*, censure. This refers principally to the controversial remarks contained in all *Brâhmanas*. There was amongst these ancient divines and metaphysicians often difference of opinion as to the performance of a certain rite, or the choice of a particular mantra, or their meaning. One criticised the practice of the other, and condemned its application often in the strongest terms. The censure is generally introduced by the expression "but this opinion is not to be attended to." The sacrificers are often cautioned from adopting such a misapprehension, by the assertion that if a priest would proceed in such or such a way, the sacrificer would lose his life, be burned by the sacrificial fire, &c.

(4) *Sâkshî*, i. e. praise, recommendation. This part comprises principally those phrases which express that the performance of such or such a rite, with the proper knowledge, produces the effect desired. They almost invariably contain the expression, *yo evam veda*, i. e. who has such a knowledge. The extreme frequency of this phrase in the *Brâhmanas*, and *Upanishads*, is probably the reason, that the whole sacred knowledge was comprised afterwards only by the general term *veda*. Originally

it appears to have applied to *Brâhmanas* like sentences and explanations only.

(5) *Pariksha*, i. e. performance of sacrificial rites in former times. Under this head come the numerous stories of the fights of the *Devas* and *Asuras*, to which the origin of many rites is attributed, as also all legends on the sacrifices performed by the gods. This very interesting part forms the historical (or rather legendary) background of the whole sacrificial art. All rites were traced to the gods as their originators, or even to *Prajāpati*, the Supreme Being, the Lord of creatures. We can derive one important historical fact from the legends on the fight between the *Devas* and *Asuras*, viz. that the religious contest between the ancient Indians (represented by the *Devas*), and the Iranians (represented by the *Asuras*, contained in the name *Abrahama*—Ormazd) took place long before the time of the composition of the *Brâhmanas*, that is, before the 12th century B.C. This is another proof corroborative of the high antiquity ascribed by Grecian writers to Zoroaster (Zoroaster), the prophet of the Aryan nation (Iranians) who did manfully battle against idolatry and the worship of the *Devas*, branded by him as "devils." That contest which must have been lasting for many years appeared to the writers of the *Brâhmanas* as old as the feats of King Arthur appear to English writers of the sixteenth century.

(6) *Parodyā*, i. e. the achievement or feat of another. This head comprises the stories of certain performances of renowned *Shrotriyas*, or sacrificial

priests, of gifts presented by kings to Brahmins, the successes they achieved. The last book of the *Āitareya* particularly is full of this class of topics.

These six heads are often, however, brought only under two principal ones, viz. *śikhi*, and *arthakāṇḍa*. The latter then comprises all that is not injunction, that is, all topics from 2 to 6. This philosophical division exactly corresponds to the division of the contents of the Talmud by the Jewish Rabbis into two principal parts, viz. *halakah*, i. e. rule of conduct, which is as authoritative as the Torah (law of Moses), and *haggadah*, i. e. story, parable, and in fact everything illustrative of the former.

I

## II.

*The Āitareya Brāhmaṇam in particular.*

The *Āitareya Brāhmaṇam* is one of the collections of the sayings of ancient Brahmin priests (divines and philosophers) illustrative and explanatory of the duties of the so-called Hotri-priests. The latter performing the principal part of their duties by means of the mantras, termed *rit*, and contained in the so-called *Rigveda Saṁhitā*, the *Āitareya* is therefore one of the *Brāhmaṇas* belonging to the *Rigveda*. There must have been, as we may learn from *Plāṣai* and *Paṭalyāḍi Mahābhāṣya*, a much larger number of *Brāhmaṇas* belonging to each *Veda*; and even *Śāyana*, who lived only about four hundred years ago, was acquainted with more than we have now. To the *Rigveda* we know at present besides the

/ \*

*Āitareya*, only the *Kāushītaki Brāhmanam*, which is also called *Bālāhāyana*. Both appear to have been known to the grammarian Pāṇini,<sup>1</sup> as one may gather from the rule (v. 1, 62) which he gives regarding the formation of names of Brāhmaṇas consisting of thirty and forty *Adhyāya*, for the *Kāushītaki* actually consists of thirty and the *Āitareya* of forty *Adhyāya*, which were afterwards divided into eight *Pañchikā*, each of which comprises five *Adhyāya*.

The name "*Āitareya*" is by Indian tradition traced to *Itarī*. *Bhāṣya* tells regarding the origin of the name and of the *Brāhmanya* itself, in his introduction to the *Āitareya Brāhmanam*, the following story, on the authority of the *śaṅkaraśāstrā*, i. e., now varied in traditional stories. An ancient Rishi had among his many wives one who was called *Itarī*. She had a son *Mahidīna* by name, who is mentioned in the *Āitareya Aranyaka* as *Mahidīna Āitareya*. The Rishi preferred the sons of his other wives to *Mahidīna*, and went even so far as to insult him once by placing all his other children in his lap to his exclusion. His mother, grieved at this ill treatment of her son, prayed to her family deity (*svasthvātā*), the Earth (*ākāśa*), who appeared in her celestial form in the midst of the assembly, placed him on a throne (*sthāna*), and gave him as a token of honour for his surpassing all other children in learning a boon

<sup>1</sup> The mention of Sanskrit scholars was first directed by Professor Weber at Berlin to this circumstance.

(*śrīṃ*) which had the appearance of a *Bṛīhanapa*. After having received this gift, a *Bṛīhanapa* consisting of forty *ślokyāḥ*, which commenced with the words *agṛīr iṣṭi devānāṃ anoma* (the first sentence of the *Āitareya*), and ended with *atrigate atrigate* (the two last words of the *Āitareya*) came forth through the mind of Mahidhara. Afterwards the *Bṛīhanapa*, commencing with *arīḥ mahadevataḥ* (the beginning words of the first *Āitareya Anupya*) and ending with *dehāya dehāya* (the two last words of the third *Anupya*)<sup>1</sup> was also revealed in the shape of the vow of an hermit<sup>2</sup> (*draṇyakaśratatāpasa*).

The *Āitareya Bṛīhanapa*, as well as the *Kāuṣhītaki*, do not treat of all the sacrifices and sacrificial rites which are mentioned and described in the books of *Yajurveda*, which may be (principally the *Sāmā*) regarded as the proper sacrificial encyclopedia. They were, however, perfectly well known to the authors of these *Bṛīhanapas*, as we may learn from the fact, that the names of several sacrifices, such as *Vijaspaya*, *Aptoryama* (see 3, 41) are mentioned without the description of the rituals belonging to them. Several things concerning

<sup>1</sup> This remark throws some light on the relationship in which the two traditions, of which the present *Āitareya Anupya* consists, stand to one another. Only the three first *Anupya*s were according to this notion regarded as a *dr̥ṣṭa* revelation to the *Āitareya* Rishi, the two others are then later additions, and did not form originally part of the *Āitareya Anupya*.

<sup>2</sup> According to Brahmanical ideas, a vow, a *vratā*, a *brahmav*, a *brahmav*, is a visible form, and so becomes manifest to the material eyes of men.

the Hotris whose duties principally are treated at every Soma sacrifice are left out. So the ceremony of choosing the sacrificial priests (grithy-carapam) by the sacrificer, including the Hotar, is left out, as Bhyasa has already observed. But every *Āstasāra*, i. e. practical hand-book for the Hotri-priests (for each sacrifice there are separate *sāras* for each set of priests required), commences with it; the topic is generally treated in the *Sūtras* belonging to the Yajurveda; the principal mantras required at that occasion are to be found in the first chapter of the *Tāndya Śaikhyaṣaṣa* of the Sāmaveda. The dialogue used at this occasion is interesting, and throws some light on the nature and character of some sacrifices; therefore I give here some account of it.

The person who wishes to perform the *Agrishṭoma* sacrifice, for instance, sends a delegate called *Somapravīka* to all *Śrotriya* (sacrificial priests) whose services he wishes to engage for his forthcoming Soma sacrifice, to ask whether they would be willing to officiate at this occasion. The dialogue between the *Somapravīka* and the *Hotar* is as follows: S. "There will be a Soma sacrifice of such and such one; you are respectfully requested to act as *Hotar* at it." H. "What sacrifice is it?" S. "The *Jyotiṣṭoma-Agrishṭoma-Soma* sacrifice." H. "What priests (*grithy*) will officiate?" S. "Vishva, Mitra,"<sup>1</sup> &c. H. "What is the reward for the priests?" S. "One hundred and twelve cows."

<sup>1</sup> The priests represent the gods.

If the priests have accepted the invitation, then the sacrificer has actually to appoint them to their respective offices. This is the *utropana* or selection (of the priests).

The sacrificer first mentions the gods who are to act as his priests, "Agni (the fire) is my Hotar, Aditya (the sun) my Adhvaryu, the Moon my Brihas, Parjanya (the god of rain) my Udgatar, the Sky (*dhātva*) is my Sadharya (superintendent), the waters are my Hotrid'āśvata (all the minor Hotri-priests); the rays my Chakṣma Adhvaryu (cup-bearers). These divine priests I choose (for my sacrifice)." After having thus appointed the gods, who are to act as his divine priests, he now proceeds to appoint the "human" (minister) priests. This is at the Agnikṛtsna done with the following formula, "I (the name) of such and such a Gotra, will bring the *Jyotishkṛtsna* sacrifice by means of its Agnikṛtsna part, with the *Rathantara-Priśtha*, four Stomas (the nine, fifteen, seventeen and twenty-one-fold), for which ten things, cows and so on are required, and for which as for one hundred and twelve cows must be given. At this sacrifice be thou my Hotar." The Hotar then accepts the appointment by the following formula: "May the great thing thou spokest of (unto me), the splendour thou spokest of, the glory thou spokest of, the Stoma thou spokest of, the way of performance thou spokest of, the enjoyment thou spokest of, the satisfaction thou spokest of; may all that thou spokest of come to me; may it enter me; may I have enjoyment through it. Agni is thy Hotar. He is

thy (divine) Hotar. I am thy (human) Hotar." All priests are appointed in the same way, and by the same formulas.

After this digression let us discuss the contents of the *Samवेदा Brâhmanam*. It treats in its eight books, or forty chapters, each of which is subdivided into a certain number of *śaṣṭhīs*, i. e. small sections, paragraphs, as we have seen, almost exclusively of the duties of the seven Hotri-priests at the great Soma sacrifices, and the different royal inauguration ceremonies. All minor sacrifices and *Ishtis*, although they require the services of a Hotar, are excluded. The Hotri-priests are to be divided into three distinct classes: 1) The *Hotar*, the chief of all Hotri-priests. 2) The *Havrakar*, i. e. the title Hotras; these are, *Maitrivaruna* (*Pravistat*) *Brahmanabhadra*, and *Achhāvika*. 3) The *Hastakāśhān*, i. e. the repeaters of the Hotri verses; they are, *Poma*, *Nashṭar*, and *Agādhar*.

The first thirteen chapters (the two first books, and the three first chapters of the third) treat of the duties of the chief Hotar at the *Agadhîrmasa* Soma sacrifice only; for this is the model (*parvrit*) of all Soma sacrifices which last for one day only (the so-called *śaṣṭhikas*); all other Soma sacrifices of the same duration are mere modifications (*abhrîṭ*) of it. It is regarded as an integral part of the *Jyotishsâma*, and said to consist of the following seven sacrifices: 1) *Agadhîpoma*, 2) *Atyagadhîpoma*, 3) *Ukthya*, 4) *Shobana*, 5) *Atirîra*, 6) *Vajapeya*, 7) *Aptoryama* (*As'v. S'v. S. 6, 11*). In many places, however, the

term *Jyotishkoma* is equivalent to *Agnishkoma*. The *Altareya* does not know these seven parts, as belonging together, but simply remarks, that they follow the *Agnishkoma* as their *pradyoti* (3, 41). The *Atyagnishkoma* is not even mentioned in it at all.

All the duties of the *Hota* at the *Agnishkoma* are mentioned almost in the exact order in which they are required. It lasts generally for five days. The ceremonies are then divided as follows :

*First day.*—Preliminary ceremonies, such as the election of the priests, giving them presents (*madhuparka*), the *Dikshashtya Ishti*, and the *Diksha* itself.

*Second day.*—The *Priyashya* or opening *Ishti*; the buying of the *Soma*; the *Arithya Ishti*, *Pravargya*, and *Upasad* twice (once in the forenoon, and once in the afternoon).

*Third day.*—*Pravargya* and *Upasad* twice again.

*Fourth day.*—*Agripasanyaman*, *Agni-Soma-pasanyaman*, *Havirdhina pasanyaman*. The animal sacrifice.

*Fifth day.*—The squeezing, offering, and drinking of the *Soma* juice at the three great *Libations*, viz. the morning, midday, and evening *Libations*. The concluding *Ishti* (*udayashtya*). *Ablution* (*avabhritha*).

The ceremonies of the four first days are only introductory, but absolutely necessary; for without them no one is allowed to sacrifice and drink the *Soma* juice. The *Soma* ceremony is the highest rite in the whole *Brahmanical* service, just as the *Homa* ceremony of the *Parsi* priests is regarded by them as

the most sacred performance. No Paria priest is allowed to perform it, if he does not very frequently undergo the great purification ceremony, called the *Barashmana* of nine nights. In the same way every Brahman has, as often as he brings a Soma sacrifice, to undergo the *Dikshâ* (see 1, 3; 4, 26). One such ceremony is even not considered sufficient. For the sacrifice has, besides the *Dikshâ*, to undergo the *Pravargya*, which is a similar preparation for the great Soma day. Even the animal sacrifice must precede the solemn Soma festival; for it is of minor importance. The animal is instead of the sacrificer himself. The animal when sacrificed in the fire, goes to the gods, and so does the sacrificer in the shape of the animal (see page 80 of the translation). The animal sacrifice is mortuous. Being thus received among the gods, the sacrificer is deemed worthy to enjoy the divine beverage, the Soma, and participate in the heavenly king, who is Soma. The drinking of the Soma juice makes him a new man; though a new celestial body had been prepared for him at the *Pravargya* ceremony, the enjoyment of the Soma beverage transforms him again; for the nectar of the gods flows for the first time in his veins, purifying and sanctifying him. This rebirth to the complete enjoyment of all divine rights is symbolically indicated in the rites of the morning libation (see 32, 34; 38; 3, 2).

The principal features of this *Agnikâjyoma* sacrifice must be very ancient. For we discover them almost complete with the Paria. They also do not prepare

the corresponding Homa (Soma) juice alone, but it must always be accompanied with other offerings. The *Paridāśa* of the Brahmana, which always belongs to a Soma libation, is represented by the *Dāśin* (holy bread), the animal offering indicated by the ring of hair (*varṣa's*) taken from an ox, to be placed on the same table with the Homa. The Homa shoots are treated in the same way, when brought to the spot, as the Brahmana treat them. The Parsi priest sprinkles them with water,<sup>2</sup> which is exactly the *āpyāṇa* ceremony of the Brahmana. He must go round the fire with the Homa just as the Brahmana carry the Soma round the sacrificial compound (see I, 14). The ceremonies of preparing and drinking both the Homa and Soma juice are quite similar.<sup>3</sup> The water required for it must be consecrated, which exactly corresponds to the *Vasatharta* and *Ehadhanka* of the Brahmanical Soma service (2, 20). The Zota of the Parsis drinks his cup filled with Homa in three turns, so does the Hotar also from the *Graha*. After the libation has been poured from the *Graha* into the fire, and drunk by the Hotar, the *Sutras* are chanted, and then the *Shastras* belonging to them recited. In a similar way the Zota priest repeats, shortly after having enjoyed the Homa, the *Gāthās* of Zoroastrian Epitaphs (Zoroaster), which

<sup>2</sup> The manner reported at that occasion is Yafes 10, 1, "May the water-drops [sprinkled over the Homa] fall to the destruction of the Devil, and Heria."

<sup>3</sup> Compare notes 8 on page 118, 5 on page 121, 14 on page 124, and my *Essays on the Sacred Language*, 4th. of the Parsis, pages 148-55, 157.

are metrical compositions, and represent the *Shastras* of the Brahminical *Soma* service. He must repeat five such *Gāthās*, just as there are five *Shastras*, at the morning and midday libations, and at the *Ukthya* *Soma* sacrifice at the evening libations also.

These are only a few of the points of comparison which I could easily enlarge; but they will be sufficient to show, that the *Agrashṛoma* *Soma* sacrifice was originally the same ceremony as the *Homa* rite of the *Parsi* priests. The opinions of both the Brahmins and *Parsis* on the effect of the drinking of the *Soma* (*Homa*) juice are besides exactly the same. The Brahmins believe that it leads to heaven; so do the *Parsi* priests. They say, that *Homa* is a plant, and a great angel. Any one who has drunk the *Homa* juice becomes united, with this angel, and after his death an inhabitant of paradise. For the juice which is in the body of the priest who has drunk him, goes to heaven, and connects him mystically with the angel.

With particular care are the so-called *Shastras* or recitations of the *Hotri* priests treated in the *Arśheya Brāhmaṇam*. The fifth chapter of the second, and the three first chapters of the third book are entirely taken up with the exposition of the *Shastras* of the *Hotar* at the morning, midday, and evening libations. As the reader may learn from a perusal principally of the third book, the *Shastras* always belong to *Stotras* or performances by the *Śāraṅgins*, viz. the *Udgītār* or chief singer, the *Prastotār*, who chants the prelude, and the *Prathitār*

who chants the response. Their recitations must be very ancient, as we have seen; for they are by the same words (exactly corresponding to *shloken* in the Zend language) frequently mentioned in the *Sukhiti*. A closer examination of them will throw much light on the history of the composition of the Vedic hymns. As ancient as the *Shastras* are the *Stomas*, the exposition of which, forms one of the topics of the *Sāmaveda Brāhmaṇas* (see note 18 on page 227-28). The word *stoma* is in the form *stoma* also known in the *Zend-Avesta*. The *Parsi* priests understand by it a particular sacrificial ceremony of minor importance, which consists in consecrating a meal (meat is at this occasion indispensable) in the honour of an angel or a deceased person, to be enjoyed afterwards by the whole party assembled. That the idea of "sacrificial rite" was attached also by the *Brāhmins* to the word, clearly follows from the terms, *Agnistoma* and *Jyotishtoma*. The ritual performance which was originally alone called a *Stoma*, formed a necessary part of certain sacrifices, and was then, as *pars pro toto*, applied to the whole rite.

The universal character of the *Agnistoma* and its meaning is treated especially in the fourth chapter of the third book. In its last chapter, and in the two first of the fourth, the principal modifications of the *Agnistoma* are mentioned, and briefly described, viz. the *Ukīya*, *Shojani*, and *Atirita*, along with the *As'vina Stoma*.

The *Atirita* sacrifice introduces, however, the

*Sattras*, or sacrificial seasons, the principal rules for the Hotri performances of which are laid down in the third chapter of the fourth book. They are applicable for *Sattras* which last for a whole year. The two last chapters of the fourth, and the first four chapters of the fifth book describe very minutely the duties of the Hotar during the ten principal days of the *Drādasūtra*, which may be performed as a *Sattra*, or as a *Ahina* (a Soma sacrifice lasting for more than one, and less than thirteen days).

The last chapter of the fifth book is taken up with miscellaneous matter, such as the penances required of an *Agnihota* when he becomes guilty of some fault, or if some misfortune should befall him regarding his duties towards his sacred fire, and the question, whether the *Agnihotram* (daily burnt offering) is to be offered before or after sunrise; it further treats of the duties of the *Brāhmaṇa* priest, how he has to perform the penances for mistakes committed by any one of the performing priests.

The whole sixth book treats, after some remarks on the offices of the *Uśvīnastar* and *Sūbriśhmāyā*, almost exclusively of the duties of the six minor Hotri-priests, principally at the great Soma sacrifice, which last for one week at least, or for a series of weeks (*śloka*). We find in it descriptions of the so-called *Śalpa Shāstras*, or "skilled (rather very artificial) recitations" of the minor Hotra. These *Shāstras*, principally the *Vāśikīlīya*, the *Vṛthīkṣepa*, *Evayamaruṭ*, and the so-called *Kantipa* hymns, are no doubt the latest additions, looking like deco-

tions, to the ritual of the Hotri-priests. The whole book has the appearance of a supplement to the fourth and fifth.

The seventh and eighth books treat principally of the sacrifices of the Kahatriyas and the relationship in which the princes stand to the Brahmans. They are, from an historical point of view, the most important part of the whole Brâhmanas.

The seventh book describes first the division of the sacrificial animal into thirty-six single pieces, and their distribution among the officiating priests, the sacrificer, his wife, and other persons connected with the performance of the sacrifice.

Then follows a chapter of penalties for neglects on the part of an Agnihotri, or mishaps which might befall him. This is a continuation of the fifth chapter in the fifth book.

In the third chapter we are introduced to the rites of the princely inauguration ceremonies connected with a sacrifice, by the story of *Svasatîpa*. On account of its containing 816 verses, as well as *Gâthâs* (stanzas) it was to be told to the king on the day of its inauguration by the Hotri. The story is highly interesting; for it proves beyond doubt the existence of human sacrifices among the ancient Brahmans, and shows that they were in a half savage state; for we find here a Brahman selling his son to a prince to be immolated.

Now three kinds of such inauguratory sacrifices for the king, called *Rîghatîpa*, are described, viz.

*Abhisheka*, *Pançavēdikāśa*, and *Aśvāśikāśa*. The principal part of all these ceremonies consists in the sprinkling of holy water over the head of the king, which is called *abhisheka*. It corresponds to the ceremony of anointing the kings with the Jews. It is of particular interest to observe that the Brahmins at this occasion did not allow the king to drink the proper Soma juice, but that he had to drink instead of it, a beverage prepared from the roots and leaves of several trees. The enjoyment of the Soma juice was a privilege reserved by the Brahmins to themselves alone. The king was, properly speaking, even not entitled to bring a sacrifice at all. It was only for the sake of the most extravagant gifts which the shrewd Brahmins extorted from kings for their offices, that they allowed him to bring a sacrifice. But before he could do so, he was to be made first a Brahman himself; at the conclusion of the ceremony he had, however, to resign his Brahminship, and return to his former caste.

The last chapter of the *Brāhmanas* is taken up with the appointment by the king of a duly qualified Brahman to the office of a house-priest, who is called *parodīśa*, i. e. president, superintendent. The word, as well as the office, must be very ancient; for we find it not only in the *Saṁhitā* of the *Rigveda*, but even in the *Zand-Avesta*. It is, as to etymology, the same word as *parodīśa*,\* which is generally

\* The word *parodīśa* is composed of *para* before, and *śikā* placed (from the root *śik*), as *paravāśikā* *śik*, para to the Zend form of *grēd* before, which is equivalent to *para*, and *śikā* is the Zend participle of the root *śik*.

the epithet of one of the most ancient Iranian heroes, of *Haspasyaka* (see Yashts 5, 20; 9, 3; 15, 7; 17, 34 ed. Westergaard) the Hoeheng of the *Shâhnamah*. The later Iranian legends, as preserved in the *Shâhnamah*, made of the *paradâitus* a whole dynasty of kings, which they call *Prâhdâdîus* (the modern Persian corruption of the primitive *paradâitus*) who then precede the *Kapovîsâr* (the Kavis of the Vedas). This shows that the institution of a *Purôhita*, who was not only a mere house-priest, but a political functionary, goes back to that early period of history when the Iranians and Indians lived peacefully together as one nation. The *Paradâitus* of the Iranian kings appear however not to have been as successful in making the *Shaks* of Iran their slaves, as the Indian *Purôhitas* were in enslaving the Indian *Rîks* in the bonds of a spiritual thralldom. How far the Brahmins must have succeeded in carrying out their designs of a spiritual supremacy over the royal caste, every reader may learn from this last chapter, and convince himself at the same time that hierarchical rule was known in the world more than a thousand years before the foundation of the See of St. Peter.

The ceremonial part of the last book is much enlivened by short stories of kings who were said to have performed the "great inauguration ceremony," and of course attained to supreme rule over the whole earth (that is to say, of three or four Indian principalities). It is an imitation of the ceremony by which the gods are said to have installed Indra in the sovereignty over them. The whole concludes

with the description of a magical performance (they are called *śrīṣṭi*) by means of which a king can destroy secretly all his enemies.

After this summary statement of the contents of the *Aranyak Brāhmanam*, the question arises whether the work in its present form is the composition of one author or of several. Although there is, as we have seen, a certain plan perceptible in the arrangement of the subject matter, we may easily distinguish some repetitions, discrepancies, and interpolations, which are hardly explicable if the book had only one author. So we find the *Ajya* hymn at the morning libation twice explained in 2, 40 and 41, but with slight differences; the origin of the formula, *agnir āśvedhāḥ* is mentioned twice 2, 33 and 39, but in the former passage it is called *Nyāid*, whilst in the latter the name "Parocuk" is given to it. The four last *kaṇḍikās* in the second book 34-41 appear to be a kind of appendix taken from some other source. The piece 5, 37 is identical with 7, 2; 6, 5 and 17 treat in the main of the same topic, the relation between *Satviya* and *Anarupa* at the *Ahimsa* sacrifice. There are several repetitions in the 8th book; so the 12th *kaṇḍikā* is identical with the 18th and the 14th with the 19th. The 10th and 11th *kaṇḍikās* in the seventh book are evidently interpolations, interrupting the context, and exhibiting a different style. The latter is very remarkable on account of its mentioning two other *Vedic Śikṣās* by their names, viz. *Paingya* and *Kāśikā*; it appears to have appertained to an old teacher or ascension.

The style of the *Bṛhmapāra* is on the whole uniform. There are certain phrases which constantly re-occur in the work, as for instance, "what is at the sacrifice appropriate, that is successful, when the verse (which is repeated) alludes to the ceremony which is being performed;" "(he who should observe a *Hotar* do so contrary to the precept) should tell him\* that the sacrificer would die; thus it always happens," "This is done for production (*prajñyāti*)," &c. The language is, of course, like that of all *Bṛhmapāras*, more-verbose than that of the *Saṁhitā*; but it is, however, not the classical *Sanskrit*. Purely Vedic forms occur, such as the infinitive forms in *āre*, e. g. *kartāre*, *artāre*, *radhāre*, *matihāre* (see I, 10; 2, 20) generally dependent on *īśvare*, i. e. *abhī*, who has the power, (*īśvareḥ kartāre*, he has the power to do; *īśvare radhāre*, he has the power to obstruct, &c.), *stārtreṇi* (from *stri*); *stānāḥ* instead of *stānāḥ* (4, 15) &c.

The bulk of the work appears to have proceeded from one author; some additions were made afterwards. As regards the materials which our author, whom we may (with Śāyana in various places of his commentary) call the *Āitareya Rishi*, that is, the *Rishi* of the *Āitareya Śākhā* of the *R̥gveda*, used for the compilation of his work, we can principally distinguish four kinds, viz. 1) Sacred texts and formulas, such as the *Adhviga* *Paśika* mantra (3, 6, 7), the *Nivid* (3, 24) &c.

\* The phrase is always elliptical; it is only *ye evaṁ brūyāt*, if any one should tell him; but the meaning of the whole phrase is only that one which is true (and in the teacher's hand given).

which are, as we have seen, more ancient than the majority of the hymns; 2) *Gāthā*, i. e. stanzas, principally impromptu on sacrificial things, and topics of a more worldly nature, and *śukla*, i. e. stanzas; 3) *Itihāsa* on the performance of the duties of the Hotṛi-priests; 4) Theological exposition of the meaning of mantras, sacred rites, &c. according to the teaching of the most eminent Brāhmaṇa priests who preceded our author.

These materials were worked together by him, but not without many additions of his own, and with the view to present to the followers of his Śākhā a kind of encyclopædia of theological learning, and a supplement to their Veda. The theology of his Śākhā being founded on the hymns of the Rikjā, and the latter being repeated by the Hotṛi-priests only at the sacrifices, he confined himself for the most part to the speculations of the Hotṛis and their duties. The aim of our author was like that of all other Brāhmaṇa compilers, a double one, viz. to serve practical as well as theoretical ends. From a practical point of view it was to be a guide to the performers of the mantras of the Rigveda in some of their most important performances; but as regards the theoretical one, the author intended to instruct them on the real ends of their profession, viz. to make the sacrificer, by means of the mystical power ascribed to the *Mantra*, either attach to anything he might wish for, or if the Hotṛi should from some reason or other choose to do so, to deprive him through the same power of his property, children, and life.

The Hoṭṛs could learn from such a book how great their power was as the preservers of the sacred Rik-veda. Every one who wished to perform a sacrifice as the only means for obtaining the favour of the gods, was entirely given up to the hands of the Hoṭṛ-priests, who could do with him what they pleased.

The *mantras* referred to are, for the most part, to be found in the *Śikha Saṁhitā* which we have at present. There are, however, several quoted, which are not to be met with in it, whence we must conclude, that the *Saṁhitā* of the *Aitareya* belonged to a *Śikha* different from that one (the *Śikha Śikha*) which is at present only known to us. *Asvalyana*, in his *Śukla Śāstra*, which are, as we have seen, founded on the *Aitareya Brāhmaṇa*, generally supplies the text of those *mantras* which are wanting in the *Saṁhitā*. Several of them are in the *Atharvaveda Saṁhitā*, but they generally show different readings. In comparing both, those in the *Asvalyana Śāstra*, and those in the *Atharvaveda Saṁhitā*, we find that, if there is any difference, the text of the *Atharva* is then always incorrect. It is remarkable that we do not only discover some relationship between the supposed *Śikha* of the *Aitareya* and the *Atharvaveda Saṁhitā*, but also between the *Aitareya* and *Gopatha Brāhmaṇa*. Whole *kapṣikā* of the *Aitareya*, such as those on the *Yachakā* (3, 7-8) on *Aśvina* (4, 5) are almost literally to be found in the *Gopatha Brāhmaṇa* of the *Atharvaveda*.

The author's own additions consisted principally

in critical remarks, recommending certain practices, and rejecting others, statement of reasons, why a particular rite must be performed in a particular way, and explanations of apparent anomalies in the ritual. The author does never, however, speak in the first person; for the whole has the appearance of a tradition having descended from him. He is referred to only in the third person by the words, *taddita veda*, "this he told." The theologians whose opinions are either accepted or rejected, are generally mentioned in the third person plural by the words "they say." Now and then they are called *vakavedikā*, i. e. the speakers of great things. But their real name appears to have been *Brahma-vedikā*, i. e. the speakers on Brahman (theologians, divines), which term we frequently meet in the *Taittiriya Veda* (Black Yajurveda).

The work was, like the other *Bṛhmanas*, no doubt, like the *Saṁhitā*, orally handed down. Some external mark is still visible. At the end of each *Adhyāya* the last word, or phrase, is put twice. The same fact we observe in all other *Bṛhmanas* as well as in the *Sūtras*. This was evidently a mark for the reciter as well as the hearer by which to recognise the end of a chapter, each of which formed a little treatise for itself.

Regarding the repetition of the *Bṛhmanas* we have to remark, that it is done in a very slow tone, but quite monotonously, whilst the *Bṛhmanas* of the Yajurveda are recited with the proper accents, like the *Saṁhitā*. Of very frequent occurrence in it is the *Pīṭh*, i. e. the lengthening of a vowel to

three moods marked by *ṛ*. This *Plad* is used in three cases, (1) to ask a question, (2) to deliberate or consider whether a thing should be done or not, and (3) to give some emphasis to a certain word. In the two first cases it expresses exactly the idea of our sign of interrogation, in the latter that of our underlining or italicising of certain important words.

Let us make before we conclude some remarks on the principal sacrificial and theological ideas (as far as they have not been touched already) which pervade the *Atarveya Brāhmanam*.

The sacrifice is regarded as the means for obtaining power over this and the other world, over visible as well as invisible beings, animate as well as inanimate creatures. Who knows its proper application, and has it duly performed, is in fact looked upon as the real master of the world; for any desire he may entertain, if it be even the most ambitious, can be gratified, any object he has in view can be obtained by means of it. The *Yajus* (sacrifice) taken as a whole is conceived to be a kind of machinery, in which every piece must tally with the other, or a sort of large chain in which no link is allowed to be wanting, or a staircase, by which one may ascend to heaven, or as a personage, endowed with all the characteristics of a human body. It exists from eternity, and proceeded from the Supreme Being (*Prajapati* or *Brahma*) along with the *Trī-vidyā*, i. e. the three-fold sacred science (the *Rik* verses, the *Sāmān* or chants, and the *Yajus* or sacrificial formulas). The creation of the world

itself was even regarded as the fruit of a sacrifice performed by the Supreme Being. The *Tayra* exists as an invisible thing at all times, it is like the latent power of electricity in an electrifying machine, requiring only the operation of a suitable apparatus in order to be elicited. It is supposed to extend, when unrolled, from the *Abernityp* or sacrificial fire into which all oblations are thrown, to heaven, forming thus a bridge or ladder, by means of which the sacrificer can communicate with the world of gods and spirits, and even ascend when alive to their abodes. The term for beginning the sacrificial operations is "to spread the sacrifice;" this means that the invisible thing, representing the ideal sacrifice which was lying dormant, as it were, is set into motion, in consequence of which its several parts or limbs are unfolding themselves, and thus the whole becomes extended. This ideal sacrifice stands in the closest relationship with all the sacrificial implements, the sacrificial place, and all the sacred verses and words spoken during its actual performance. The sacrifice-being often represented as a kind of being with a body like that of man, certain ceremonies form his head, others his neck, others his eyes, &c. The most important thing at a sacrifice is, that all its several parts should tally together, and that consequently there should neither anything be in excess, nor deficient in it. This agreeing of the several parts of the sacrifice constitutes its *ripi*, i. e. form. The proper form is obtained, when the mantras which are repeated are in

strictest accordance with the ceremony for which they are repeated, or (if the sacrifice lasts for several or many days) when they have the characteristics of the respective days. If the form is violated, the whole sacrifice is lost. Mistakes being, on account of the so extremely complicated ritual, unavoidable, the sacrificial being was to be attended by a physician in the person of the Brahma priest (5, 34). Each mistake must be made good by a *prayaschitta*, i. e. penance, or propitiatory offering.

The power and significance of the Hotri-priests at a sacrifice consists in their being the masters of the sacred word, which is frequently personified by *Vāch*, i. e. Speech, who is identical with *Sarasvatī*, the goddess of learning in the later Hindu Pantheon. Speech has, according to the opinion of the earliest Hindu divines, the power of vivifying and killing. The sacred words pronounced by the Hotri effect, by dint of the innate power of *Vāch*, the spiritual birth of the sacrificer, form his body, raise him up to heaven, connect him with the prototypes of those things which he wishes to obtain (such as children, cattle, &c.) and make him attain to his full life term, which is a hundred years; but they are at the same time a weapon by means of which the sacrificer's enemies, be he himself (if the Hotri have any evil designs against him) can be killed, and all evil consequences of sin (this is termed *pāpina*) be destroyed. The power and effect of Speech as regards the obtaining of any particular thing wished for, mainly lies in the form in which it is offered. Thence

the great importance of the metres, and the choice of words and terms. Each metre is the invisible master of something obtainable in this world; it is, as it were, its exponent, and ideal. This great significance of the metrical speech is derived from the number of syllables of which it consists; for each thing has, (just as in the Pythagorean system) a certain numerical proportion. The Gâyatri metre, which consists of three times eight syllables, is the most sacred, and is the proper metre for Agni, the god of fire, and chaplain of the gods. It expresses the idea of Brahma; therefore the sacrificer must use it when he wishes for anything closely connected with the Brahma, such as acquirement of sacred knowledge, and the thorough understanding of all problems of theology. The Trishubb, which consists of four times seven syllables, expresses the idea of strength, and royal power; thence it is the proper metre by which Indra, the king of the gods, is to be invoked. Any one wishing to obtain strength and royal power, principally a Kshatriya, must use it. A variety of it, the Ushnih metre of twenty-eight syllables, is to be employed by a sacrificer who aspires for longevity, for twenty-eight is the symbol of life. The Jagati, a metre of forty-eight syllables, expresses the idea of cattle. Any one who wishes for wealth in cattle, must use it. The same idea (or that of the sacrifice) is expressed by the Prôch metre (five times eight syllables). The Bishubh, which consists of thirty-six syllables, is to be used when a sacrificer is aspiring to fame and renown; for this metre is the exponent

of these ideas. The *Anashṭubh* metre, of thirty-two syllables, is the symbol of the celestial world; thence a candidate for place in heaven has to use it. The *Vṛit* of thirty syllables, is food and satisfaction; thence one who wishes for plenty of food, must employ it.

The words contained in these different metrical forms must always be appropriate to the occasion. If the oblation is given to Agni, the verse repeated must contain his name, or an allusion to it; were it to contain the name of Indra, or one of his characteristics, the offering would be thrown away. Every act, even the most trifling one, is at the sacrificial performance accompanied with mantras, and always such a verse is to be chosen as contains (or is made to contain by interpretation) an allusion to it. This will all be clear to the reader on reflection, for instance, to 2, 2, where the mantras connected with every particular part of the ceremony of anointing and erecting the sacrificial post is given.

Of almost equal importance with the metres are the so-called *Stomas*, based also on numerical proportions. Each *Stoma* contains a certain number of verses, chanted according to one and the same tune. The number is very often obtained only by frequent repetition of the same triplet of verses (see about the particulars of the *Stomas* note 18 on pages 227-28 of the translation). Each has, just as the metres, its peculiar symbolical meaning. The *Tvṛit* (nine-fold) *Stoma*, is, for instance, the symbol of Brahman, and theological wisdom, and has Agni, the house-priest of the gods, for its deity - the *Panchadasha* (fifteen-fold) is the

symbol of royal power and thence appropriate to Indra, and the *Kaheliriyā's* : the *Saptadā's* (seven-fold) is the exponent of wealth in cattle ; thence a *Vaiśya* should use it, or any other sacrificer who wishes to obtain wealth : the *Ekavīṣā's* (twenty-one-fold) is the symbol of generation : thence it is principally to be used at the third libation, many rites of which refer to the propagation of progeny. The other *Stomas*, such as the *Trīṣṭub's* (twenty-seven fold), *Tropa-trīṣṭub's* (thirty-three-fold) &c. have a similarly symbolical meaning.

Besides the *Stomas*, the so-called *Prishṭhas* (the name of certain *Sūctas* and their combinations) are a necessary requisite at all the *Soma* sacrifices. They form the centre of all the ceremonies, and the principal one of them is always regarded as the womb (*yoni*) of the sacrificial being. They are generally only used at the midday libation. The two principal *Prishṭhas* are the *Bṛhadraṣṭra* and *Bṛhat Sūctas* (*abḥvānti sūctas*, and *individdhi karmadevā*). They can be used singly, or along with one of their kindred (see notes 29 on page 193, 14 on page 282, and 4, 28). The name *Prishṭha* means "back," for they are regarded on the whole as the back of the sacrifice.

All these things, *mantras* (*abḥvānti*), *Stomas* and *Prishṭhas*, are believed to be as eternal and divine, as the words themselves they contain. The earliest Hindu divines did not only believe in a primitive recitation of the words of the sacred texts, but even in that of the various forms, which might be used for their repetition or chanting. These forms along with their contents,

the evocating Yoda words, are symbols expressive of things of the variable world, and in several respects comparable to the Platonic ideas. They are in the hands of the sacerdotal priests the instruments for accomplishing anything they might wish for in behalf of the sacrificer. But a great deal depends upon the way of using these spiritual instruments. It is a matter of importance whether a mantra is repeated without stopping, or pda by pda (quarter by quarter), or half verse by half verse. The four feet (padas), of which many mantras are composed, represent the four feet of animals. The repetition of such a verse, half verse by half verse, that is, with two stops only, represents the sacrificer who as a human being, has two legs. By thus combining the ideas of four and two-footed beings, the sacrificer is mystically placed amidst cattle, and obtains them, in Britain, in the largest quantity. Another important point is, whether the mantra is repeated *spaldhā*, i. e. with an almost inaudible voice, or *śloṇhā*, i. e. silently, or with a low and slow voice (*mandramā*), or with a middle tone (*madhyamā*), or very loud (*atthamā*). (See 3, 44).

Among the large number of the sacred words, there are always some which have a destructive quality, and must, therefore, be used with great caution. In order to protect the sacrificer, as well as himself, from the dangerous effects of such words, the repeater must, by means of certain other words, or formulas, deprive them of their destructive power, and then propitiate them. This is generally called *śānti*

(precipitation, appeasing). Such dangerous words are for instance, *niśakṣat* (see 3, 8) and *radra*, the name of Ś'iva, the god of destruction (3, 34).

The sacrificer, who is the object of all these mystical operations on the part of the priests by means of their mantras, chants, and manual labour, is not allowed to remain inactive, but he himself has to repeat certain mantras, expressive of his desires. When, for instance, the Hotar is performing the mystical operation of placing him among cattle, he must say, "May I become rich in cattle!" When the same priest strikes a firm standing place (a *prasthā*) for him, he must say, "May I go to my place!" Thus he obtains the fulfilment of any desire which might be obtainable by means of a particular force, or mode of repeating, or chant, or performance of a particular rite, when he repeats the appropriate formula at the right time and occasion. For what he himself speaks, connects him with the ideals of his wishes, which are brought within his grasp by the priest.

The objects sacrificed for are manifold, viz. offspring, cattle, wealth, fame, theological learning, skill for performance of sacrifices, and heaven. For gaining heaven a *Soma* sacrifice is indispensable. For the sacred *Soma* juice has, according to the opinions of the ancient Hindu theologians, pre-eminently the power of uniting the sacrificer on this earth with the celestial king *Soma*, and make him thus one of his subjects, and consequently an associate of the gods, and an inhabitant of the celestial world.

श्री

धन्य

पुण्येदस्य ऐतरेयब्राह्मण

जर्मन्विश्वविद्यालय पुणेभवनविशालगमनसंस्कृतमुद्रणमुद्रणा

द्वितीयमावृत्ति

संस्कृतविद्वत्

—

मुद्रणार्थ

संस्कृतविद्यालयविद्यालय मुद्रणार्थ मुद्रणार्थ मुद्रणार्थ

संस्कृतविद्यालय विद्यालय

संस्कृतविद्यालय



## ऐतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिका

श्रीमण्डिताय नमः ॥ श्री ॥ श्रीर्षे देवानामग्नौ निष्पुः सप्त-  
 सप्तदशैव सर्वा अन्या देवताः। आपनिष्पत्तं पुरोमासं निर्बन्धि  
 दीह्येनमेवाहवसवस्तुः। सतीत्य एतेन तदेतन्मयी अन्तर्वायं निर्बन्धि-  
 त्विर्षे सर्वा देवता निष्पुः सर्वा देवता एते वै वसवामाग्नौ कथौ सप्त-  
 पितृ निष्पुः। सप्तदायनिष्पत्तं पुरोमासं निर्बन्धयन् एव तदेतन्म-  
 युजति। तदाहुर्यदेवाहवसवस्तुः पुरोमासो हवस्यानिष्पु देवमोक्षव  
 द्भुविः। का निष्पत्तिरित्यहवसवस्तु भावेनो, आहवस्य वै वायव्ये सप्त-  
 सप्तमोर्द्धरात्रिभवाग्नौ वैष्णवमिवादीदं निष्पुर्व्यवस्य। देवमोक्षव  
 द्भुविः का निष्पत्तिरिति सप्तं निर्बन्धेन यो अन्विष्टो मन्वेवाग्नौ वाय-  
 स न मन्विष्टो वाय न मन्विष्टो। तदाह पृथं वीजस्यै एवौ वै  
 संजुताग्नौ पुनस्तस्मिन्पुनं त्रिभुविर्बन्धेन तदवस्था पशुभिः पशवन्ति  
 वसन्ति। वसवस्तु वसवः पशुभिर्षं एवं वेदः। अरन्ध्रमग्नौ वा एव  
 आरन्ध्रदेवता यौ दहन्तुर्नमस्तुभ्यां वसव आमावासेन वा दहन्ते। ना  
 ऐर्षेयस्येन वा, वसिष्ठेन दधिनि वसिष्ठं वदति दीक्षतेनेन एवा  
 दीक्षा। असदद्य सन्निधेर्ननुब्रूयात् सप्तदशो वै वसवोऽर्वादिष्टा मासाः।  
 संवत्सरो देवमोक्षद्विष्टोऽस्य। सप्तदशैव वासान्मन्त्रान्तराः। संवत्सरा  
 सप्तपञ्चिकाः। वसवश्चायमग्नौमिरेवाग्निं दधतेति न एवं वेद ॥ १ ॥

सती वै देवेभ्य सप्तसप्तममितिभिः देवमोक्षन्वादीदिति। देव-  
 मोक्षमोक्षद्विष्टोऽस्य। वसवमिदं; भुवि तपसो दधतेति न एवं







वी वरं नृण इति; नृवीत्येति वैतमेव कर्मवृत्तिरुक्तं कर्मवत्त्वात् यथा।  
संतु बहुदन्त इति त्र्येति। तस्मादादिना च दन्तादधीतोऽनन्तमदिना  
वदन्तयोः वदन्तो दन्तश्च धनो एते वदन्तुति। अथैव धात्री रिचो  
वदन्तधात्विकं दक्षिणं सोमेन धीवीर्वा धीवोदीवीत्येति। यथा  
वदति वदन्त्या वदति तस्मादधी पुर इवेति दन्तात्तमेति यथा  
धीवी सुवन्तमिति। अथि वदति वदति वदति तस्मादधिक्ये ॥ अथ धी-  
वन्तः वदन्तानां धात्रीवन्तयोः दान्तवन्तः सोमं वदति वदन्तमे  
वदति तस्मात् धीवन्तोऽन्तावो वन्ताः वदन्ति वीन्ता दान्तः। वदित्वत्  
वदति वदन्तीत्यत् वदति तस्मादुक्तवत् वदन्तवर्च इति। वदन्तः  
वन्ते सति नृमसूते सोमं वदन्तवन्तः वदन्तमिति वदति बहुवचन-  
मिति वदति तस्मादसाधिकां वदन्तानुवन्तमिति। वन्तं देवता  
वदति वन्तो वन्तः सर्वा दिवा वन्ति; वन्ते वन्तो धीः। वन्ति  
वन्तवन्ति वन्ते वन्ति। तस्मात् दान्तं वदति ॥ ३ ॥

वन्तेषो ब्रह्मवर्चसमिहेत् प्रवाणहृत्विभिः सोमं वदन्तु। तेद्येने  
ब्रह्मवर्चसं वाची रिद्धिरेकस्मिन् ब्रह्मवर्चसो धरति। व दन्तिहान्  
माहेति- योऽनाद्यमिहेत् प्रवाणहृत्विभिर्दक्षिणा स द्यादन्तावो वा  
एवोऽन्यतिवेदमिरन्तावोऽन्यतिर्धनमप्युते वदन्ताचार्यं व दन्-  
तिहान् दक्षिणेति- साण्यमिहेत् प्रवाणहृत्विभिः। प्रवाणं स वदन्तुः  
वदन्तो वा एते वदन्तः वदन्तु वदति व दन्तिहान् वदन्तेति-  
वा सोमवीधमिहेत् प्रवाणहृत्विभिरेव ह वा वदन्तु वदन्तु इ वै  
सोमो वावा व सोमवीधममिति वा दन्तिहान् वदन्ति। वदन्तिहोवा  
रिद्धिं सर्वमुत्तिष्ठ पश्येति वदन्ते वा इमे सोमः वदन्तेऽस्मा इमे  
सोमः धिमे दीपति व दन्तिहन्- यथा वदति वदन्तं वदति  
वाचमेव वदन्तमुते वदन्ति। यान्तावावाचीवोमी समन्ताव सतिवा

[illegible][illegible]

श्री गुरुभ्यो नमः श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीगुरुभ्यो नमः श्रीगुरुभ्यो नमः

हविषो यान्यस्तुवान्महः एवमिहो हव्य देवाः सर्वे लोकान्महत्सवेन  
 ब्रह्मयमान एवमिहिरिद्धाः सर्वे लोकं ब्रह्मतेः तन्तुं यदमन्ति, समिध  
 यवेममनोदधामनेति. ममतेः हने देवविद्योतीत्याभायनामन्तो ह  
 वोमिहोः सर्वे लोकमेषीत्यपिने नि वा ऐश्वर्येति वा बभितोः ह वा  
 दाह समिध यवे ममते दधामनेति तं ममद्व्यो देवीनद्व्यो यजमानं  
 निवेदयति न ह वा एनं ममते देवयिकः सर्वे लोकं वेतं मिहोति न  
 विमन्तोः. सतीति देवमन्तीति सर्वे लोकमन्ति न एनं वेद. विराजा-  
 नेत्यत्र हविषः सितकृत् संवाये स्वासा ये यजमित्यदृष्टे. सेद-  
 मित्यीरेत्यल्लयान्, सेदमित्यो वृण्वन्तो निपादितेति. विराह्या वा  
 हव्य देवाः सर्वे लोकान्महत्सु, त्वेति यजमानो निराह्वयिह्यासर्वे  
 लोकं ब्रह्मते. ते यजमित्यदृष्टे ब्रह्मत्यवतिष्यति देवा अहो  
 वसव एकादश मरुताः द्वादशदिनाः सप्तमिष्व षण्णद्वारम्. तम-  
 यमे यजमुते देवा अक्षरन्ताः क्रीन्वाशरेत्यर्धेति न तरेत्या  
 दीत्यादि देवतामन्ति लोकान्महत्सवेति ॥ १० ॥

यवावदन्तुवायं कर्त्तव्यं वायवीयमिच्छादुर्गमिष वा एवदी-  
 तितमिष यवावदीयत्वामुपाया इति. तन्महदुर्गं यवावदीयानु-  
 वायवकर्त्तव्यं. यवा वै यवावामुपाया यवावामनेदीयत्वा-  
 स्तव कर्त्तव्यमिति वायवदन्तुवायवर्गो वायवस्तव यवावर्गो वीर्य-  
 त्. तत्त्वायवावर्गो वानुवायवकर्त्तव्यं. कर्त्तव्यं यवावर्गः, वीर्यतयवु-  
 र्नेष्टुवायवीयवर्गो वीर्यतः. यवावर्गस्य निष्कालं निदव्यापनुद-  
 कर्त्तव्यमिति निवेदयमानं संकल्पे यजत्यावावर्गेरानामो तन्तुं यवा-  
 नेन स्वाभ्यां वायवीयं निवेदयत्यामुदयवीयं निवेदयतीति दत्ता  
 लोकं यजतिष्यो यवावर्गो यवा एतेन लोकं यजुर्वीत यजित-  
 मित्याहुर्वीर्यवर्गीयमिति वायवीयमिति निर्वाहो वायवीयमिति



[illegible]



देवदेवह्यस्तुतये इत्यमर्षाधिका. १४, १५, १६. ११

अनेकद्विज, तेन दक्षिणा दिक्षु भवति. ते कर्मवन्तानर्हन्ति, तेन म-  
र्त्येभ्यो दिक्षु भवति- वसुदीपादिचतुर्गुणवर्धित, जेनेदीप्यो दिक्षु  
भवति. सोमेन राक्षः सर्वो दिक्षो भवति न एवं वेद ॥ १४ ॥

अनिरक्षिभ्यो निमग्नये सोमे राजन्वावर्ति. सोमो वै राजा राज-  
वान्मयः पूजान्मयश्चादि, कस्तदेवत्यानिप्राप्तिभ्यो निमग्नये तदक्षिभ्य-  
स्यादिभ्यन्ते. नमस्वासी भवति नमः वै राजा पातानं क्षुण्णे मा-  
पानां प्रतिपद्यति. नैमग्नये भवति निमग्नये राजः स्वर्ग्येन तदेवासा  
सोम उदरसा सम्भवेति. सर्वसिं हव उदसि स गृहानि च  
सोमे राजानं क्षीतमन्वावर्ति वारिजः संतु वै राजानमनुवर्ति केवः  
सर्वेभ्यः आक्षिभ्यो हिरये. अपि भवति सोमे राजन्वावर्ते तद्वैश्वदे-  
वस्तुपराजन्वावर्ते अग्नीन्वावर्तनुष्ठानं वा वेदसं कर्तव्य एवासा  
एवमर्हन्ति यदादि संभवेति देवानां वसु ॥ १५ ॥

अथवे मध्यमन्वावस्तुर्हन्वावस्तुः. अधिना देव सवित्रीति  
सविधिमन्वाह. अस्तुमिदमवे मध्यमन्वावस्तुवन्वावस्तुमन्वावि-  
क्षेयमन्वेति । अक्षिना वै मयराजसोरो, सविदुममृता एवैतन्मन्वेति  
वन्वावस्तुमन्वावस्तुह. मही द्याः पृथिवी च न दक्षि मावस्तुमि-  
क्षामन्वाह. अस्तु वेदसो मध्यमन्वावस्तुवन्वावस्तुह कस्तद् वावस्तु-  
मिक्षिनामन्वावर्ति । मावस्तुमिक्षिभ्यो वा एतं कर्तव्य देवाः पर्यस्तु-  
क्षामन्वावैवावर्ति अस्तुर्हन्वावस्तुवन्वावस्तुमन्वावस्तुह. त्वामवे  
पुनरादधीति तुवन्वावैव त्वाममन्वावर्ति मयमन्वेति एवैतन्मन्वेति  
वन्वावैव उदसा सम्भवेति, अथवा निरमन्वेति क्त्वाममन्वे-  
ति क्त्वाम मन्वेति, वस्तुमन्वेति वन्वेति हिरमन्वावस्तुमिषादि. स  
वदि न कवेन वदि विदं कवेन राक्षोभ्यो वामन्वेति अन्वा-अनेदीति  
वदिमन्वेति राक्षामन्वेति राक्षसि वा एनं क्त्वामन्वेति कर्तव्य



चिदनामां तां सत्तदा संवर्धते. सत्तदाजीं वै प्रभावति, तद्विषयस्य  
वेद्यस्यैव-संश्लेषणतः संवर्धतः प्रभावति, प्रभावस्यैव-प्रभावि-  
नामीत्यर्थेति य एवं वेद. किं प्रथमां चिदनामां-साह वदति  
तद्वर्धते इत्यति ह्येवमेव व्याख्येयम् ॥ १६ ॥

समिधमि द्रुमस्य च, आप्यायन्त वनेषु न दद्यान्वयमसौः पुरोक्त-  
मते भवत आतिथ्यमयी कण्डसङ्घेऽप्यौ वदन्त सङ्घं कटुमनु-  
त्वं वदन्तं द्विगम्यान्मुच्यन्तिवदति, सेनाभिर्भूमिभिर्मयी न सौम्यभिभि-  
कम्यभिः, वन्यौम्याभिभिर्न सौम्याभ्यश्चताः सङ्घेऽप्येवैवातिथिमयी  
वदातिवदति, वदा वा भूमिभिः वरेष्वेवमन्वयैव दत्तं न स वदं व-  
दति तस्योक्तमसौ च वदति इदं किमुकिञ्चनमे, कटुत्वमियमभिव्यक्तौ  
अप्यतिथिभिः कण्डस्य भिन्नदास्युत्थं वस्तुमन्वयं वदति, वद वदति  
वदति, विदो वा दत्तमन्वयं वदातिवदं, सवने वीर्य-व्याघ्राः वीर्यमैव  
तथावाक् वदति वदति वीर्यमन्वयमन्वयं, यः कण्डमभिर्भरताम  
सुखं वीर्यमिच्छन्तः सैवाते भवत आतिथ्यमयी कण्डसङ्घे एव-  
हे वदन्त सङ्घं कटुमनुत्वं वदन्तं द्विगम्यान्मुच्यन्तिवदति, विदुषो  
भवतः सेनाभिर्भूमिभिः वदतिवदतेन वा दतेन वदन्त आतिथ्यमन्वय-  
मिभ्यं तस्माद्विज्ञातमेव वदन्तं, मयाव्यनेताव वदति वस्तुमन्वयं  
वदन्तं यः वदन्तुवावदति य इमे वीर्यमन्वयं वदावा, ये आचले  
सुवाचः स ये वस्तुवावाप्यवेकमेवाव्याप्यवस्तुमन्वयं वीर्यमन्वयं  
वदन्तुवदतिवदन्तं वदन्तु वा इमेवाव्या विदं ये वेने ये वेने वेने वेने  
मयाव्यमन्वयं वस्तुमन्वयं वदन्त वदन्तं वदन्तं वी वस्तुमन्वयं वी वस्तु-  
मन्वयं ॥१॥ वा इति वरेवदन्तमे वदन्तं वदन्तं वदन्तं वदन्तं वदन्तं ॥

॥ भो ॥ वरों के देवों पर आकाश में अमर अविनाशित  
भो देव अहमन्मय भो अविनाशित, ते देवाविनाशित, गति-योग



नेति कूलनः दामास्त दमेऽप्यसौ रेखसौ मुखः पुण्यि दमेऽप्येता-  
निकलादधिति ॥ ३० ॥

[illegible]

अथैतान्, अथैतानि सुपुत्रा वैकुण्ठे, विष्णुपतिः सुपुत्रोऽयम् ।

[illegible]

मृत्वा कलुषमया वीर्यवतिः सर्वलोभमिदुर्णं हृद् धर्मः यः सो  
 मर्त्यलोभितश्च, सो वीर्यो वि वीर्यो, सेवयमस्य ते शोभितश्चते.  
 वज्रमसौवर्णस्यदिदमसौ देवयोषां वज्रमे देव मिथ्यो अर्थो  
 देववतिः सो अर्थोयोन्या आदुर्गता संभवन्मृत्तमसौ वज्रमेव  
 कलुषमसौ सेवयसौ वज्रमसौ अमृतमस्य संभव देवता भवेति यः  
 एवं वेद वीर्यवतितामेव वज्रवत्तां वज्रते ॥ २२ ॥

देवाभ्युता ना वपुः संवेत्तु सामर्थ्यं तं वा अभ्युता दमनेन लोकात्  
पुनोऽर्जुन सतीत्यसौ सतीत्याह दमे ते वा अभ्यस्यमीदृशमायु-  
नैव वक्ष्यामि तं हस्तिनादिभ्यः ते लोकादिभ्यः पुनोऽर्जुन ते देवा  
अमुन् पुनो वा दमे अभ्युता दमीतीत्यन्तवत्, पुन दमीतीत्यन्  
प्रतिस्वरूपमहा इति श्रुतिः ते दम दमस्याः पञ्चद्वन्द्वीयसंज्ञ-  
मिच्छाद् धर्मिणी दिवसादिभ्योऽस्य पुनः पञ्चद्वन्द्वं ते देवा अमु-  
वपुसाद उपानामेन सदा ते वरापुं वपसीति तथेति ते दामेन पञ्च-  
समुपसादुषा पसेयिषीन् सत्तातोऽहदपुनः वा दिवीत्यवतामिच्छा-  
यां पुनो वा दमा दिवसांस्तस्मिन् लोकेभ्यो पुनः ते वा दामेन सती-  
पुना अभ्युता सत्सामर्थ्यं ते देवा अमुवपुसाद एतौवासमेति तथेति  
त दमादित्यः सतीत्यसौ दिविरेकेष्वपुसांस्तथा नद् सामर्थ्यं  
नद् वा कावयज्यान् वा सत्सुभ्यो पुनः ते वा सत्सुभ्यो पुना अभ्युता  
नासासामर्थ्यं ते देवा अमुवपुसाद एतौवासमेति तथेति त दमा  
नद् सतीत्यसौ दिविरेकेष्वपुसांस्तथा दामस्य सामर्थ्यं दामस्य ते  
समासात् ते दामेभ्यो पुनः तेने दामेभ्यो पुना अभ्युता अर्थमासा-  
सामर्थ्यं ते देवा अमुवपुसाद एतौवासमेति तथेति त दमा  
दामस्य सतीत्यसौ दिविरेकेष्वपुसांस्तथा अतुलितानि सामर्थ्यं  
अतुलितानि अर्थमासासत्ता अर्थमासेभ्यो पुनः ते वा अर्थमासे-  
भ्यो पुना अभ्युता अधोदासे अभवत् ते देवा अमुवपुसाद एतौ-

वाचमेति शेषेति. हे वाचिपूर्वाच्च उपसर्गमुक्तंलभितुमर्हती  
 कुर्वन्. वाचसाध्ये तथा दक्षिणामधोवाग्भासदोराच-भासदराच-  
 साग्भासुपूर्वाच्च एव पूर्वोक्तस्य उपसर्गस्य सप्तम्ये एव  
 तत्कर्ममेव तद् दिव्यं स्त्रीर्लभितुमर्हति ॥२६॥

[illegible][illegible]

दीर्घांसः परस्परद्वन्द्वीयसदः जी-लेभामिव लैस्यमाश्रयिभिरै- त्व-  
सञ्चान मीच्युत्, इत्या मे भवे समिपम् दवाकुपसदं स्वेदितिलिखित-  
सः क्षामित्येभ्यो कथमसृष्टा वादि वयस्य सङ्गृह्ये, सङ्गुप्तसुप्तं सङ्क-  
र्षे निवधानमुपदिशन्ति, वसिन्तीर्षाभ्यामुक्तभयाः कुर्वीद्, धरितुं वा-  
पि लोचनदः, न तत्र दण्डं दण्डाः, लोकोपाधि वसतिः, रीत्यस्यै भव्यो-  
वहः, ददे निचुनिकरुमे भिनि वटा निचरुम इत्येषा निचरुमभिर-  
वदन्ते वनीति- मनीसा दवाभिर्देवाः पुनो मिरन्त वाक्-दुपसदः स-  
छेदसः सौम्या न निहन्दरी, सछेदसः कुर्वीद् दीनानु तद् मर्षं द-  
वादीशरो म्याये वनिमोलस्यद् सछेदस एव सौम्या, न निहन्द-  
सस्यपुष्ट स्यादोपाधिर्षानुमेव कथयतां हितं नै वद् वाच्येन वयमा-  
दन्वद्वीत्यत्र भेदभिरत्र गुणं व्यवहारये कुमिति रैभवेतिव्याम्य-  
द्विपौ दवाभयो दीनानु सस्यम्यद्विदौ, वसन्त्य एव तदव ॥ २५ ॥

[illegible]





एतेति च एवं वेदः विः कस्यां विदुषामाकाङ्क्षं यत्तस्मिन् वद-  
सीं यद्वति स्वेष्टे ब्रह्मसंज्ञिकमात्रे ॥ २८ ॥

हविर्धनकथां योद्यमानाभ्यामनुबुद्धिवादावपुः, पुंनि वा ब्र-  
ह्म पूर्वं नयोऽधीत्यन्तः-ब्रह्मणा वा एते देवा अर्जुनस्य कथने-  
र्धने ब्रह्मदेवने एवमुक्तं न वै ब्रह्मण्यधीत्यति- देवां यत्तस्य वद-  
नेति तृप्तं वाचाबुद्धिर्धनमन्नाह अदाहुरेवंधर्मान्ध्यां योद्यमानाभ्या-  
मनुवर्षीरात्र इत्याकृष्टं वाचाबुद्धिर्धनमन्नाहेति ! वाचाबुद्धिर्धने  
देवानां हविर्धने आत्मा, ते च एवमादि हविर्धने ते होतृमन्त्रेण  
जपे हविर्धनेति चिन्त कस्मान्नृपे वाचाबुद्धिर्धनमन्नाह- धने इव  
यजमाने यदित्यभिहितं यमे इव होते यजमाने यदाहुमित्रः य वा म-  
रन्वात्पुत्रा देवर्षेव इति देवर्षयो होने यातुकाः समरति- आसीदये  
एवमु होतं निदाने सासन्ने ब्रह्मसंज्ञिके न इति सीमा वै रात्रेऽपि  
योमर्षेति एवमात्र आत्मे योदुक्त- अधि एवेत्यत्रा ब्रह्मसंज्ञं नव  
इति एवेत्येवमुक्तेव इतिरिति चिन्तितं ब्रह्मसंज्ञं नव इति यथाह  
यजिदे वै कर्मकर्मं कर्मो यजमेवेतिन समर्पयति- यजतुवा तिसृषु  
वा समर्पक, अर्धवसो यो वै होति पुण्यहीति यदेवदः पूर्वं ब्रह्म-  
कथनमाह तदेवेतिन याया समरति- यदा ब्रह्मसंज्ञमन्नाह पुनश्च  
हव्यविधिमाद्यमजे- निश्च कर्मणि यदित्युक्तेव इतिरिति निश्चक-  
वाननैह- स एराद्यमन्नाहमनो, श्रुत्वातिश्चमिन इति कर्म एराद्याः  
पुण्यमिन च पुण्यमिन च- निश्च कर्ममन्त्रेण आत्मने च यजमानस्य  
च यजमानेति एराद्यमन्नाहमन्नाह- इति त्वा विनयो विद  
इत्युक्तमन्नाह इतिरिति- स यदिव हविर्धने संसर्गधने कर्मोद्यम  
यदिव्यादनर्त्तं यातुका इ होतुश्च यजमानस्य च धार्ष्ट्यं धनेति  
यजिदेतिरिति वा हविर्धनयोः संसर्गधनयोः इतिरिति- यातुका





अथ द्वितीयोपनिषत्पर्यन्तः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ एते-  
 न्मै देवा ऊर्ध्वोऽर्धो लोकमानसो विभक्तुमिच्छन् श्री दुरास मनुष्याश्च  
 भगवन्भक्तुमिच्छन्वेति तं वै दुर्योधनोऽर्धोऽर्धं वसुधैवकुर्वीतमस्त-  
 वृत्तव नृणां. तन्वादीनाम विविधोऽर्थोऽदावभक्तो वै मनुष्याश्च  
 भगवन्भ देवानां वसुधैवकुर्वीत, एतव विविदेतिशब्दः क-  
 ष्यान्वा इति ते वै दुर्योधनिरभवाभीष्टार्थं विभक्तुं ते विदुरमेव वै  
 देवा वसुधैवकुर्वीतः, मनुष्यावेर्धं विभक्तुमिच्छन् ते देवा वसुधैव-  
 कुरु सर्वं लोके. वसुधैव ऊर्ध्वं निमीयते परमं भवान् सर्वस्य  
 लोकस्यभुक्त्वानि. नलो वा एव वसुधैव लोकाधिः कर्त्तव्योऽस्तुभिरै-  
 कतर्त्तं तं परास्ति द्विपदे भक्तुष्याव कर्त्तव्योऽस्तु भुक्त्वस्मि सर्व-  
 कर्त्तो वै नृणां वा एव द्विपदे कथं उच्यतेतिशब्दः. तस्माच्छ्रुत्वाहं  
 यो देहि तस्माद्विपदे भवन्मनुष्याव एतेऽस्तुष्याव नृणा इति दुरासः.  
 एतितं नृणं कुर्वीत सर्वेभ्यः; एतितेनैव वै कुर्वीत देवाः सर्वे  
 लोकमकर्त्तव्यैरेकमवस्थानः एतितेन नृणैः सर्वं लोके भवति.  
 केनैव नृणं कुर्वीताभावकालः दुष्टिभ्यः सर्वो समो वै किन्तो  
 पृथेकस्तदवापरेण कल्पानुशास्त्राणामितुविशस्तुष्टेः. कुर्वीते  
 यथा वा एतुंभ्य वा एतुंभ्यान् केनैव नृणं कुर्वीते. परेव केनोह,  
 किन्तं येनेतिरेति वा आवक्षीते. ज्योतिः सौतु भवति, येषः सत्यं  
 मर्त्तव्यं वा एवं वैद. एतयो नृणं कुर्वीत वेदस्योक्तो ब्रह्मकर्मसक-  
 मस्तेष्वैवैव ब्रह्मकर्मसं वसुधैवैव वसुधैवैवसमी ब्रह्मकर्मसमीमर्त्तव्यं  
 वा एतुंभ्यान् वसुधैव नृणं कुर्वीते. परेव वसुधैव, सर्वे वा एव  
 कल्पसमीना येनैवैवसुधैवसुधैवसुधैवैव वसुधैवैवसुधैवैव; एतुंभ्य  
 वसुधैवसुधैव वसुधैवैवैव सर्वे वा एतुंभ्य वसुधैवैवैवैव वसुधैवैव  
 भवति वा एवं वैद ॥ १ ॥

ऐतन्मो कृत्स्नमुद्धीयतामर्चुद्, अर्चति तामन्तरे देवर्चस इत्य-  
 आह्वाने कौर्व देवर्चयेर्चति, कस्यते मधुरा देव्येनेयेर्चति मधुदेव्यं  
 यदन्तः, यदूर्ध्वमित्याह इतिनेह अन्तायदा शची मातुसराकस्य इति  
 यदि वा शिवादि यदि वा शक्त्या इतिनेमेवस्मात् अन्तर्हितेन  
 कदाह, उच्यतेयतनस्यतन मधुर्गर्हीयमानायाभिरुच्यतेयते इतिभवे  
 कस्यकृत्स्नंनर्चन्मुद्रित्येव अर्चयेत्तर्हि नर्चन्मुद्रित्येव न च दूरमुच्यतेति,  
 मुद्रित्येवमन्त्राद्यो नर्चो वा यजमानस्य इत्यादिप्रमाणान्ते, अन्तिनस्य  
 अयमाह-पुरसादिति अन्तिनस्य कौर्व तामतुरसात्पुच्छी, अहं नन्वन्तो  
 अन्तरं मुनीरामिन्यदिपदेवायाम्, अन्ते अन्तरमिति साधमान इत्य-  
 आहवाचैवैवाप्या अन्तिप्रत्ययेन उदात्ताभुदये यज्ञाह यजमानाह, क-  
 षात्स्यत यद्विदेवीमन्त्रेण्यर्चयेत्तद्वत्स्यत, कर्त्तव्यं ह तु न कर्त्तव्यं  
 सिद्धा देवी न सार्चयेत्तु यदे देवता भेदितरेषामोद्धीयति, सिद्ध देव इव  
 यन्निर्जयेन उदाहोर्ध्वे यजमानं यन्निर्जये, यज्ञयन्निर्जयेन कल्पमां  
 सन्नेति, यदीर्धमर्चयेत्तर्हि नैवयानह इति तदंशमिवा अर्च्यो वा-  
 यतर्हिर्ल्लेचनयमानाह निचयने, यम यजमानस्यत, यम यजमानि  
 यदि ह वा अवि यज्ञ इव यजति अथ तस्मा देवा यजमाने यज्ञादि  
 यदेवैवितानिजान्माह, कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं सो नि केतुन निचं सद्योपनं  
 दरेति एतद्विदेवैवाप्यर्चिनो एतानि वाप्याने दरेत्येव उदाह, कृषी न  
 कर्त्तव्यं, यजमानादीनाह इति यदाह कृषी न कर्त्तव्यं यजमाना दीनाह  
 इत्येव उदाह, यदि ह वा अवि यज्ञ इव यजमानो यजति, यदि हे-  
 त्वेन कर्त्तव्यस्तथाह उदाह, सिद्धा देवेतु यो ह्यहमर्चयामेवायाम्ते,  
 यतो यजमाने मुद्रित्येव अन्तर्हिते शची कौर्व तामतुसराकस्ये, सयर्च  
 वा निचरे कौर्वान इति नर्चयेत्येवैव कर्त्तव्यंति शीरा अयतो मर्चयेति,  
 पुनर्चयेत्येव उद्, देवता निच कौर्वानि यजमानिदेवेत्येव इत्येव अन्तिने-

वचति. कुवा सुवासाः परिषीत आसीदनुत्तमस्य परिदधाति. वसो वै  
 सुवा सुवासाः सोऽयं पदति. परिदधाति स क वेदान् वचति जगमान  
 धति वेदान् वेदान् केन एतद्वचति जीमवाहः; न वेदायः  
 वचन वचति सायोनमनसादेवयं वचिनेषा अनुत्तमस्यो जग-  
 म् एतेन वदुमसीति. वा एतः सवन्नाह कवन्नुत्तमः, एतं वदुम  
 समुत्तं वदुमनुत्तं वचति जगमाननुत्तमिदति. जगतां विः  
 यजमानन्नाह. विदन्तमा, वा एतदस्य संवदः. एतद्वचसाय वै  
 विदुर् विदुमिदस्य नज इत्यन्तमभिरुचमी गच्छीति य एवं वेद.  
 विः यजतां विदन्तमन्नाह; यजतीत वदन्तीं वचति स्वेने  
 वजन्तानिभीसाय ॥ ३ ॥

विदेवूयः अनुपदेवदेवजगुमिदं वदुमन्नाह. देवेभ्यो वै  
 पदयोऽवासाय संवाय वचिदं न वेदन्नाह वचिदन्तदोतिजगमन्ना-  
 वाजपयने वासनातिदि वसो वै देवा एवं वृत्तं वजमानां वसोभ्य  
 एतद्वचसाय विदुमन्नाह वचनैव. वसोभ्यो वदुमनुत्तमस्यो वै देवेभ्यो  
 वचनेऽवासाय संवाय विदं. विदति एते पदयोऽवासाय संवाय  
 न एवं वेद वस्य वैविदुषो पूजितसीति. अनुपदेवजगुमन्नाह, वदु-  
 म् एतेन वृत्ति एतेन पदति. वचनैव वै वृत्ति, वजमाना वजन्तो एते  
 देवयोनि, सोऽदेवेदेवोऽवासाय संवाय विदन्तदोतिजगमन्नाह  
 वचि जीमवेदेवोऽवासाय वै देवेभ्यो एतद्वचन्, न एवं वजमानान्  
 वदुमन्नाह, न वदुमन्नाह अनुपदेवजगमन्नाह वा वचन वचन्तो योऽनुपदेवति,  
 नव स वचन वचन्तो वा वचने. वचन्तो वा एत देवजगमन्नाह  
 वचन्तो यो वदुमन्नाह. वचि वचन्तो देवजगमन्नाह, सोऽवासाय संवाय  
 विदन्तदोतिजगमन्नाह वदुमन्नाह वचन्तो एत देवजगमन्नाह वजमान  
 आत्मनं  
 निधीनीति. वदुमन्नाह वचन्तो देवेभ्यो, विदेवयो देवि

अतमादृत्यं वीर इव कर्तव्यं किञ्चिन्नृणां वै शान्तं, कुपित इव कलु-  
 पे वज्रमन्त्रो भवति. तद्यन्तीरा वज्रमन्त्रेण वज्रमन्त्रमेव कर्त्तव्यं  
 भवेत् तत्पर्यवति. तदीदृशं वीरं त्वोपस्य वज्रोऽस्ति वातुल्यस्य वा  
 एवो अश्वति यो अश्वमेधस्यस्य वज्रोऽश्वति. यजमानो हविःसामानं  
 निष्ठीणीति इति अतमादृत्यं- नाश्वं वा शक्यमिदं दम्यं धीमवी, श्री-  
 वोमाभ्यं वा इदं कुशमन्त्रं त्वोपस्य वज्रं, आत्माभ्यां वै वज्रमन्त्रो रं-  
 ते वज्रमन्त्र इति वज्रमन्त्रिणि हविःसमेव वज्रमन्त्रात्मा वाः ह्युमाभ्यां  
 वज्रं- वा एवमेतिषो अश्वमेधे वज्रमेधो धेनवोऽस्यमाभ्यामश्वमेधे  
 वैव त्विन्द्रियं वा ॥ १ ॥

अश्वमेधमन्त्रोऽश्वति. वेतो वै ब्रह्मण्यश्वमन्त्रिणोऽश्वमेधेन तद्  
 ब्रह्मण्यश्वमेधसमर्थयति. समिधोऽश्वति. वायु वै समिधः, वायु इति  
 त्वं समिधेति यद्विदं विव. वायवेन तद् वीर्यति वायुं यजमाने  
 दधति. वज्रमन्त्रं दधति. मानो वै वज्रमन्त्र इति वज्रं यति,  
 मानस्य कर्त्तव्यमिति मानं यजमाने दधति. माधर्म्यं दधति. मवा वै  
 मती, मद् संसः, मवा येन महार्यं वा वीर्यति, मवा वा त्वं वा  
 यजमाने दधति. इतो यजमानं वा इतो अश्वमेधं त्वीर्यति अश्वं  
 यजमाने दधति. बहिर्वीर्यति. वज्रो वै वीर्यं, वज्रेण त्वीर्यति  
 वज्रं यजमाने दधति. दुरी यति. कृतिर्नैदुरी कृतिमेव कर्त्तव्यमिति  
 कृतिमन्त्रं यजमाने दधति. दधमन्त्रात्मा यजमन्त्रोऽश्वमेधे वा यज-  
 मानत्मादुरीर्यते एव त्वीर्यमानोऽश्वमेधोऽश्वमेधं दधति. देव्या  
 होतारा दधति. यमादश्वे वै देव्या होतारा, यमादश्वमेधेन त्वीर्यति  
 ति वायव्यमी दधमाने दधति. सिन्धो देवीर्वीर्यति. मानो वा अश्व-  
 मेधो अश्वमेधमेधो देव्यस्या एव त्वीर्यति वा यजमाने दधति. महार्यं  
 यतीति. यति तदा, माधर्म्यं त्वं वासीन वायमेव त्वीर्यति वायं

यजमाने दधाति, वनस्पतेर्दधाति, वागे मे वनस्पतिः, यजमाने वसि-  
धाति, धानं यजमाने दधाति, सदाशुनिर्वधति, क्षितिः मे  
सादाशुभवः, भोहायमेव स्याज्जमनः, धीरहायमेव, क्षमिष्य-  
काम्योनीयायसहस्रवारीणाति यजमानेव तदंशुता सोम-  
सिद्धि ॥ ३ ॥

[illegible]

देव्याः क्षमिषार आरंभस्तुत्रं मनुष्या इत्याह ये तैव देवताः क्षमिषास्तैः न मनुष्याणां तस्मै तत्त्वोदासीनः कल्पयन्निध्याहुर आ-  
काशाक्षमेवार्त्तविश्वमिहोदधिचक्षुर्मेखे, यद्व्याप्तो मेवमपि रसकान-  
मेव तस्मैव मेमेव कल्पयन्मयास्तो जन्माहुर्दसि नान् कल्पित देवताभिं  
वपुःशब्दभ्येदेभ्य मेवतामिति. सा वदेत्तदेवन्वा वपुः सखन्मैव-  
कमेदति हृषाकादे जिदेवतो मेवतानिध्यामिति तदे बहुदेवतो मेव-  
तानिध्वा इमेजदेव तिली. मास्माभ्यि धरमेति वपुर्मे रीवमाना सा



कथं कदाचि. य वा ने दृष्टो कदाचि वासुधैव कुटुम्बकम् इति राक्षसी कष्ट-  
वासना दृष्ट्यानि, वासुधैव कुटुम्बकम्, इव आ वासवे य एवं वेदः  
अस्मिन्मन्त्रमा रात्रिदोषदं मन्त्रमन्त्रा, वेदस्त्रीने कनदेवविश्वरूप-  
मिहाह दक्षि ने येन देवानां धर्मिणीये ये य सुमुपाया, केन रक्षि-  
तस्त्रीददक्षि. अक्षिणे कर्मन्, सुमुपाये कर्मन्, कर्मोत्पत्तिरु-  
दक्षि अस्मिन्वासावेति वासिन्ने देवानां धर्मिण्यसौ नियमोवा अस्मिन्-  
मन्त्रेदेवेन देविप्रयोगेन संपन्नमिति. धर्मिणीये यदव सुहृन् कृ-  
त्वाभ्यासु कष्टदुष्टवन्मन्त्रं कश्चित्वाविने देवानां होतासीत् एव  
वावा स्वसायावा य एवं होता विवाहीक-उपदर्शम्वरा। कृत्वा  
यदुत्पन्नं कश्चिदुरे क्षिणेन धर्मिण्यदेवेन धर्मिप्रयोगेन संप-  
न्नमिति. सत्येनं होतस्त्रुत्येनं कर्मन्ः संपन्नमन्त्रः, संपन्नमन्त्रेण  
न एवं वेद ॥ ७ ॥

दुष्टं ने देवाः सुमुपायन्त. तदाजालम्यानेमन्त्रद्वयमन्त्रोऽथ  
वाणिघातमन्त्रो मेवोऽनन्तरिन्मुखासमेधमन्त्रावैत, य विमुदरी  
भवतेऽथमन्त्रमन्त्र. सोऽन्तरालमन्त्रद्वयमन्त्रा य धर्मिघातमन्त्र-  
विमेवो मन्त्रेणमुखासमेधमन्त्रावैत, स विमुदरी मन्त्रोऽथमन्त्रमन्त्र.  
वाग्वैराजमन्त्रद्वयमन्त्रो मन्त्रेण धर्मिघातमन्त्रावैत, योऽनन्तरिन्मुखा-  
समेधमन्त्रावैत, स वपरी भवतेऽथमन्त्रमन्त्र. सोऽन्तरालमन्त्रद्वयमन्त्र-  
मन्त्रोऽथ धर्मिघातमन्त्रो मेवो मन्त्रेणमुखासमेधमन्त्रावैत, स व-  
परी भवतोऽथ मेधमन्त्रमन्त्रावैत, सत्येनं देवेषां वपुश्च वपुश्चतस्रो  
कदाचनेऽथमन्त्रमन्त्र. सोऽन्तरालमन्त्रद्वयमन्त्रा इमा धर्मिघातमन्त्र-  
विमेवो मन्त्रेणमुखासमेधमन्त्रावैत, य मन्त्रो भवत् क्व क-  
त्वासमेध मन्त्रेणः वपुश्चतस्रो देवा वाग्वापुश्चतस्रो मन्त्रमन्त्रो  
ऽनुपदे। य विद्वन्मन्त्रमन्त्रो दुरोवापुश्च निर्मन्त्रि, य मेधेन क-

४९ ऐतरेयब्राह्मणे द्वितीयपादिकच्छ. ८, ९, १०.

अग्नेष्टमसह केरलेन च वसुनेष्टमसहिति. स मेधेन द्वास्व वसुनेष्टं  
भवति केरलेन द्वास्व वसुनेष्टं भवति च एते केद ॥ ८ ॥

स वा एव वसुनेष्टाभ्यन्ते वसुनेष्टावस्तस्व यानि मित्रावरुणि  
तामि रोषानि, मे क्रुषाः वा अग्ने कलीकालासदधुम्वयितं  
द्विस्वताम्वनासौ, यन्निधिन्येसादं तदस्मि. सन्निवा यो एव वसुनेष्ट  
मेधेन कर्त्तव्यः सः पुणेष्टादेन कर्त्तव्यः. तस्मादाहुः पुणेष्टाएवमे  
ष्टीमममिति पुनमेष्टानि द्विभि रोषकान्वदिभ्यस्तोम वाक्नु भवन्तः  
पुनं मित्रं चन्द्रासोरस्यजदीतोमास्तुं चरं तृतीयानि च यानि  
यजति. सन्निभवा एव देवाभिरात्मन्यौ भवति यो दीक्षित्यो भवति.  
तस्मादाहुः दीक्षितवस्तानीयमिति स कदपीत्येमास्तुं चरं तृतीय-  
मिति कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं, कर्त्तव्य एव तदेष्टाभ्यो कर्त्तव्यं यन्तुं चरं  
तस्मादाहुर्वायव्यं कर्त्तव्यं क्रुषायां यजमानो हि स कर्त्तव्यं भवति.  
आन्वं द्विभो यजतीभ्यो कर्त्तव्यं पुणेष्टाएवमे कर्त्तव्यं. अन्वाहन्वं  
कीं श्वेने भूदेरिरीय एव च श्वेन एव एव च मेधः समाहृतो भवति.  
एतस्म दन्वा सन्निभो द्विर्वादिभि पुणेष्टाएवमित्युक्ती भवति. दक्षि-  
नाया एव तस्मदन्निभो यन्तुं चरं यजमान-दन्वास्तुं चरं. यजमानो वा दन्वा  
वसुनेष्ट वसुनेष्टवते वसुनेष्टवत्येव यजति ॥ ९ ॥

मयेष्टादि दक्षिणोऽन्दीयमानस्तानुत्तरीयजमानस्तुं. तं दधे क-  
र्त्तव्यो मनेत्येति सूत्रमन्वाह. तदाहुर्देवापदेकस्य उव वसुनेष्टमव  
कालाद्यमेष्टेन मनेत्येति दक्षिणोऽन्दीयमानस्तानुत्तरीयजमानो  
देवानां मनेत्येति तानुत्तरीयजमानो कर्त्तव्यः देवानां मनेत्येति,  
तस्यां हि देवा मनेत्येति. तैर्वि देवानां मनेत्येति, तस्यां हि देवा  
मनेत्येति. अन्वि देवानां मनेत्येति, तानुत्तरीयजमान-  
यो कर्त्तव्यो मनेत्येति, अन्वि मनेत्येति. तस्मादादेरिरीय

मनेत्येति हविषो अदीपमानमवाभ्यामेतेना हविषः मनेत्यस्येति  
हविषो यवति. हविष इति स्वयममुन्मा यवित्कथेति कथत्तुदः,  
तन्मिहोत्तरं कृद्विधिः समुद्रं हव्यं देवतायेति य एवं वेद.  
कथत्तुति यवति. यवो वे न कथतितीतिं वाच्यं हव्यं देवतायेति  
वैविधीकान् कथति यवति. मित्रकृते यवति. यवित्वा वे त्रि-  
हन्तुं यवित्वायमेव यवकर्मनः यवित्वायमोक्तं, सुवचनते यव-  
तो वा दया यवनेन प्रपुन्यते यवन् यवनेन दक्षति  
दक्षति ॥ १० ॥ इत्येकोऽवस्थाने द्वितीयोपनिषत्  
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

देवा वे स्वायतायतः तामसायतः पुरा अवायः स्वायतायेना  
स्वयतायत इति तामसाये यदी पुर एव यदीकृतं यति पुरसाय-  
तायेति देवा यदीकृत्यायिमयोः पुरायेतुरं यदीयतं यवति  
यामनयः कुन्ती. वा दक्षयिना अविस्मयः पुरो दीपनाया वाक-  
मनः अविस्मया अमुना अनायुयित्वायमो अयेन पुरसायतुर-  
तायित्वायतयेना यवाययेतवयमानं यवति यदीयमिस्मि-  
रेव तदुरायेतुरं यदीयति यवत्य यवत्ययः कुन्ती. यमानयमि-  
कुन्ति, यमानययति अन्तः. वे वा एतं यवतायेनं सवं यदीयत-  
कृतं यदीयत. यवोत्तुदं पुरसायतति. यवतायो वा एव मिता-  
येन यवतायेन यवति वा यवत्यः पुरोयवति सवं यदीय-  
यवति वेन यवति यवत्यः पुरोयवति सवं यदीयति. वे यव  
यवति यदीयति, यवत्युदं यवति यवत्युदं यवति, यदीयतयेनं कृद्विधिः कथो-  
नयवोदं यदीयति वा यवत्ययि वा यदीयति यवति, यदीय-  
यवत्ययेन यदीयतयेन यदीयतयेन. यदीयतयेन यदीयत





३६ ऐतरेयब्राह्मणे द्वितीयोऽध्यायः १४, १५, १६.

लोमानि जहन्ताममरिषि बभूवुः स वागमेव पुरुषस्तत्कर्म स एवायं संस्तुवायी देवसोऽन्वाहुर्वीरिः अविर्वीर्यस्योऽयि सोऽहोर्देवसोऽन्वाहुर्वीरिभ्यः संस्तुव विदम्यस्यैव कर्त्तुं तर्हि लोमानि ॥ १४ ॥

देवभ्यः प्राप्तयोऽन्वयो होतारुहूदीत्याद्यान्पूर्वेति वाचदेवाः सप्तर्षीनाम्नि वसविभ्यः अन्विषीत इति वाचमिः वाचमिर्होतारि-  
राज्यभ्येन्द्राद्य देवाः आसीत्ताम्नि इति वाचमिः न वसविदे. सप्तर्षि-  
भ्ये सप्तर्षीति वाचरजुषकस्तुमस्यन्वुमये देवाभ्यां वसतुवागस-  
त्यस्यवस्तुवागस्यस्यमिति सप्तर्षेभ्यः एवाप्तवसीत्यर्थे देवाः  
सप्तर्षयस्तुवाः सप्तर्षिभ्यः प्राप्तं विदम्यस्य आत्मानो अन्वि-  
तवर्षदे. सप्तर्षीति होतारिभ्योऽन्विषीत्यस्य सप्तर्षीत्याहस्तुत-  
कस्य वाचरजुषकस्य. सप्तर्षि इत्यत्र अनुवाः सर्वेति वाचः सर्वस्य  
हस्तः सप्तर्षीति वागेति अन्विषीत्यस्य सप्तर्षीति, वसत वाचं  
होतारिभ्यस्तुवर्षदेति. तस्मान्नमसि इत्यत्र अनुवाः पुनः वाचः सप्तर्षि-  
होतारिभ्यो. सप्तर्षि होतारिभ्यस्तुवर्षदेत्यर्थेऽन्विषीत्यस्य सप्तर्षि-  
होतारिभ्यस्तुवर्षदेति इत्यत्र अनुवाः पुनः सप्तर्षिभ्यस्तुवर्षदेत्यर्थे-  
होतारिभ्यस्तुवर्षदेति वसतस्तुवर्षदेत्यत्र सप्तर्षिभ्यस्तुवर्षदेत्यर्थे-  
सप्तर्षि वाचं होतारिभ्यस्तुवर्षदेति. तस्मान्नमसि इत्यत्र अनु-  
वाः सप्तर्षिभ्यस्तुवर्षदेत्यत्र सप्तर्षिभ्यस्तुवर्षदेत्यर्थेऽन्विषीत्यस्य सप्तर्षि-  
होतारिभ्यस्तुवर्षदेति. वाचा होता इत्याह. सप्तर्षि सप्त सप्त सप्त  
सप्तर्षीति वाचमि न सप्तर्षिभ्यः ॥ १५ ॥

सप्तर्षिभ्ये सप्तर्षीति वाचरजुषकस्तुमस्य सप्तर्षी देवता  
सप्तर्षीत्यस्य वाचमि सप्तर्षिभ्यस्तुवर्षदेत्यर्थे सप्तर्षीति सप्त-  
र्षीति देवस्य सप्तर्षिभ्यस्तुवर्षदेत्यर्थे सप्तर्षीति सप्तर्षीति सप्तर्षीति  
सप्तर्षीति सप्तर्षीति सप्तर्षीति सप्तर्षीति सप्तर्षीति सप्तर्षीति सप्तर्षीति





[illegible][illegible]



ଶିଳ୍ପଶିକ୍ଷକମାନଙ୍କୁ, ଆୟତ୍ତର ଉପାଦାନଗୁଡ଼ିକର ସମସ୍ତ ସା  
ହାଯ୍ୟ କରିଥାନ୍ତି ।। ୧୦ ।।

धियो ना दृक्पश्यन् प्रमादस्तुषन् वाचतना कल्योत्थानी  
 यज द्रव वाङ्मनस्योन्मथनमिषो वीक्ष्य नानं विमृशेत्, यदृ-  
 क्तोत्थानं कर्मोन्मथनीयं नानं विमृशेत्, नाना वज्रं यममात्मन  
 प्रापनीयम् एतं नमः सुखादाया वज्रेण यममात्मन प्रापन्  
 मयसावान एतं दामपतीति वाचतनां स्थापयतावाङ्मनस्योन्म-  
 थनीयमिषोत्थानं नानं विमृशेत्, नानं यन्त्रं वाता ना सुदय सुधीने-  
 तुषांस्तुननुर्मथयेत्, यममिषोन्मथानं नानं मेवोन्मथानं यन्त्रं वाता  
 ना सुदय सुधीनेर्वाज्रं यममात्मन ददेत्, कर्ममन्त्रेदृशनादनं मेवोन्म-  
 थि, म्वात्मन मेवोन्मथानं प्रापन्मन्त्रिभूतं नानं विमृशेत्, आत्मा  
 ना दृक्पश्यन्, आत्मनोऽप्योन्मथानं प्रापन् मन्त्रिभूतं नानं विमृशेत्  
 कर्मोन्मथानं यन्त्रं वाता ना सुदय सुधीने ॥ २१ ॥

तद्वदुः खैरेभु न खैरेभु इति धर्मेति हिंदू आहुयभर्तृणां वा  
एव देवमनुष्याणां भवति बह्विधमन्यन्तस्मादेवमर्थवैयर्थ्येन इति  
वदन्त्यात्मनः हृदः कलपैदुष्येन तस्याभ्यो शुभमर्थं कुर्वेद्य एव  
इव हृदयशुभार्थांवा अर्थं शीघ्रं कालकलामुहुराधरि यद्यो ब्रह्म-  
मोहात्मनान्नम्येभ्यश्चात्मानमर्हति कथमथा स्वात्-समानवैरा-  
गीनो शुभकमेव यो देवनाभिह लोमकीयो यो ब्रह्मेति तेषां  
कस्यापि भवत्यनवीज्येयसु धामात्म्यं होमयैवाहर्नेतृतिरेव यथा-  
भ्यो हृदयशुभमर्थं शुभं सूचयामिति शुभं वा एवमन्यत्र बह्वि-  
धमन्यो शुभं सैषु भवति केचन-स्वार्थं भवति न एवं नैव, आ-  
हुतिरैव शीघ्रैरर्हति देवार्थं वाक्यशक्त्यभावेद् तत्त्वमाद्यते देवाः  
पश्चिच्छास्त्रं वे निवाक्यपाण्डुम् कुशनिर्दं विदुषामिति त्रै लो-  
क्यहृता नी वे के वरं कुचनदा इति कुवायामिति यथैवमेव वर-

४२ ऐतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिका. १२, १३, १४.

अनुवाकं सावयसो वयसो सैनवीरेचानुवा अनुवा येनवीस-  
वयसो निमगमिन वयसो अनुवा निमगमिन हि वो तथा नि-  
गुपता ॥ १२ ॥

ऐतदर्थं ये सवसनि नमिचन्त. न एतदुपेक्षाजनवर्षात्सन्तु  
सवने निमगमनायाश्च कुप्ये तयो ये वसि केवलमितिच. वयसु  
वयसं पुरोजाया निमगमि सवसन्वमेव कुप्ये, तथा हि वसि वेष्ठा-  
म्योर्वीच. पुरो वा एतान् देवा अजान वसुमेजाजसन्तुरोजासन्तं  
पुरोजासन्तं. तदाहुरसु सवसं पुरोजासाभिहितः प्राप्तात् पतः—  
सवस, एकादशसप्ततं मायैरिने सवने, शतधसप्ततं हृषीधसवने.  
तथा हि सवसान सवै तथा खेदसाभिहितं तत्तत्तदुत्पत्तिं वा एते  
सवै विदुष्यन्ति वयसु सवसं पुरोजासाजसन्तानेकादशसप्ततमेव  
मिमेक्षु. तदाहुर्यसो पुरोजासन्तं स्थानतः पुरोजासास्य मायैराम्योम-  
सिपस्य कुप्ये कुपेन हि वसिमेक्षो वयसदभिहितं सतमादुत्तं. इतिवा  
एकमदुत्तं मीयसीयो वा एष वदुत्तं. तस्मात्तस्य वा एव कुतश्च  
मायैराम्योमसो वा एत एतं वयस्यसुगतरिति वरेवसि इयौ-  
भ्याम् मायः वरेमः वरिणः पुरोजासः वयसोति. सर्वत एवैव  
वयस वयसोति न एव वेद ॥ १३ ॥

यो ये वसो वसिमेक्षि वेद वसिमेक्षिना वरेन रात्रोति. वयसः  
वरेवः वरिणः पुरोजासः वयसोमेव ये वसो वसिमेक्षिमेक्षिमेक्षि-  
वा वरेव रात्रोति न एव वेद. यो ये वयस्यस्योमेक्षि वेदवसिमेक्षिना  
वरेन रात्रोति सुगम्यस्य वरेव ये वसो वसिमेक्षिमेक्षिमेक्षिना  
वरेन रात्रोति न एव वेद. यो ये वसो वयसोमेक्षि वेद वयसो-  
मेक्षिमेक्षिना वरेव रात्रोति. विनामायैव सवसवने विनरात्रोति  
मायैरिने सवसं वदुत्तमायैव हृषीधसवनेव ये वसो वयसोमे-  
क्षिमेक्षिमेक्षिमेक्षिना वरेन रात्रोति न एव वेद. यो ये वसो सवस-

[illegible][illegible]

ईदः साधितोति कलाम्भायेति मर्याः कलमं निमित्तं यद्वति  
तुर्गिरेदेव संघटीयतो वर्तते शुभेभन्नुद्योगेन यदद ईदः साधितोति  
भूलोदभवत् ॥ २५ ॥

ये वा एते माया एव वर्द्धितेमाया वाद् यः साधयेद्वनाम-  
भ्युत्थ मनश्च मेखारदक भोचवासावाधिसमस्त देवर्द्धितमाय-  
नायेके स्तुष्टुपी पुनोत्तमानये तुर्गिरे माययोः माने वाद् यः वा  
एव मनश्च भरो वर्द्धितकमस्तसति लोदीया यमाययं कृच्छेते  
इति वक्तव्यद्वयं भूयं सा एतयोः द्वितये वयःपुनोत्तमाया माययोः  
वाय्याये यय वै वाय्या ग्याययोः तन्मनुभ्यं भयो वयः समे  
वसो तन्मन्मय तथा पुनोत्तमायन यः कथयधिन स्तुष्टुयः. वाय्या  
द्वयं पुनोत्तमानर्द्धितमायभुनोरेवं वाय्ययोः सा सा वाय्या कया  
वायं कनयति. वास्तुति ययोः ४५ वर्द्धितकमं तसि वर्द्धितं वर्द्धितेन  
वायं कनयति. वाय्योस्तुर्गं वै कनयामोति वाः काने यः कथिय न  
यते निषयं करोति ॥ २६ ॥

माया वै हिदेमाया एवमाया तुर्गिते तन्मन्माया वक्तव्यमाने  
निषया दूयते तन्मन्माया ईदः. येनैवान्तर्गुर्द्धितुया वयःकति तेन  
हीना वतिकृष्टायेव ननुः तुल्यवस्तुति ननुः तुल्यवस्तुर्धवि ननुः तुल्य-  
वस्तुर्धव्य वायं मे कर्दीर्द्धितमायं अस्तवस्तुर्द्धव्य वाद् एव माने-  
येव मां वाद् सह वानेन अस्तवस्तुर्द्धव्य कनयो देव्यामस्तुर्द्ध-  
वायस्तवस्तुर्द्धव्य ४५ अस्तवस्तुर्द्धव्य देव्यामो अर्द्धव्यं. कस्तुर्द्धव्यस्तवस्तु-  
र्द्धव्य इति माया वा कनयो देव्यामस्तुर्द्धव्यस्तवस्तुर्द्धव्यस्तवस्तुर्द्धव्य  
स्तुर्द्धव्य. एव ननुर्द्धितस्तुर्द्धितस्तुर्द्धितस्तुर्द्धितस्तुर्द्धितस्तुर्द्धितस्तुर्द्धित-  
स्तुर्द्धितस्तुर्द्धित. देव्यामस्तव अस्तवस्तुर्द्धव्य ननुः सह मनमोय मां  
ननु सह मनमा अस्तवस्तुर्द्धव्य कनयो देव्यामस्तुर्द्धव्यस्तवस्तुर्द्धव्य

[illegible]

याया वै दिदेवत्या भवत्यने दिदेवत्याभवेत् यायायां संकीर्त्य  
 यायाभमन्वाश्रयेद्यत् याया वै दिदेवत्या न दिदेवत्याभमनुकम्प-  
 कुर्म्यसद् दिदेवत्याभमनुकम्पकुर्वीदसीत्येवम् यायान् स्त्रीयादने-  
 स्त्रीया वा दया यदनुभवस्यासीत् य एवैव ज्ञायादसीत्तान्  
 यायाभमन्वाश्रितान् दान एवैव दास्यतीति सम्भत्तया स्वातन्त्र्याच्च  
 दिदेवत्याभमनुकम्पकुर्म्यत् महादुर्हितानुरूपं भवान्गम्यो दिदेवत्याति-  
 सकृदाभूत् होत्या शिष्यदभवेति वा होत्याभूति याया वै दिदेवत्या  
 आभूत्तस्त्वदस्य होत्याश्रितानुरोधात्तुय नमेव यजमानस्य याया-  
 स्त्रीयाद्य एवैव ज्ञायादनुया नमेव यजमानस्य दानान् यज-  
 मान एवैव दास्यतीति सम्भत्तया स्वातन्त्र्याच्च होत्याश्रितेन सपु-  
 त्रेणैव मनो वै यजस्य भवान्गम्यो सम्भवत्य होत्या भवत्य वा  
 श्रित्या कल्पयति यो सम्भवत्य दानं यदभमनुयां वै वा वाक्-  
 दियजुस्तत् यदयेवाभ भवान्गम्यो दियानुरोधे यैव होत्याभूत् ॥ १८ ॥

प्राणा ना कुरुवावास्तुदुःखार्थेयस्मि वागर्त्तमेव तपश्चरामे

[illegible][illegible]

देवा ने वंदेव अहे दुर्गभारमुद्रा अमुर्गभे वनानदीर्मा दवावम  
व्यावर्तव. ततो ने देवा दत्तं नृणां वंशकलादीनामेवाममुद्रा नान्यथाव-  
स्तुर्णां धारो वा एव नस्तुर्णां वंशतो. देवा ने वंशमेव नलममुनेभ्य  
कदवचर्चर्चवनेषाममुद्रा अस्तुर्णां. ततो ने देवा दत्तं नृणां वंशं नल-  
कवारर्चमेभ्य कदवचर्चवनेषा अस्तुर्णा न नान्यथाव. तमेवः पादरी-



[illegible][illegible][illegible]

देविर्भूत इत्यनेन तदेवार्थं लोके आवातमनाः। सोऽयं मनुज इति  
 संसृज्यते वा भवितीत्या मनुजोऽयं हि सर्वतो मनुजैर्भूतोऽथनेन तद-  
 र्थिर्लोकभावात्तस्मिन्। यन्मन्वेदमनास्मिन् संसृतिः, मनुर्न यन्मन्वेदमा,  
 यदा हि मायिनाम यतोऽवस्थितोऽयं; मनुमेव तदवस्थितलोके आ-  
 वातमनाः। तस्मिन् अवस्थानमिति संसृज्यतीति तस्मिन् अवस्थानमेव हि यथै-  
 व वक्ष्यति यथैविरित्यनेन तदेवार्थं लोके आवातमनाः पूर्णं लोकेति संस-  
 र्ज्यं वा भविरभूतो लोकेनेह न कश्चन विषयः। तदवस्थितमेव तदर्थं  
 लोके आवातमनाः। तस्मिन् अवस्थानमिति संसृतिः। मनुर्न तस्मिन् अवस्थितः,  
 मनुर्लोकं सर्वं वाचयति यदिदं किञ्च। मनुर्देवो वाच्यं यदिति;  
 मनुमेव तदवस्थितलोके आवातमनाः। भवेद्यो देवान्महदिति संस-  
 र्ज्यतोऽनेन देवो देवान्महदनेत्यनेन तदेवार्थं लोके आवातमनाः। यथाह-  
 त्तिर्देवो देवानिति संसृज्यते वा भविरभूतो देवान्। तदवस्थितमेव तद-  
 र्थिर्लोकभावात्तस्मिन्। लोकेनैवा वदति ज्ञानवेदा इति संसृतिः। मनु-  
 र्भूति ज्ञानवेदा; मनुर्लोकं सर्वं करोति यदिदं किञ्च। मनुमेव तद-  
 वस्थितलोके आवातमनाः ॥ ५४ ॥

य नी देशवाचय इत्यनुदा- यमे षो निहति. कस्यान्पू-  
क निहति. समस्तानुरे षो. कस्यान्पू- यमति. ल-  
नितुन नितुनमेव बहुमपुषो करोति मजायै. मजायै मजाय  
पुषिर्षे एव वेद. य नी देशवाचय इत्यनुदा- यमे षो निह-  
ति यजमेव कस्योपवीदाय करोति. कस्योपवीदोऽयं भार-  
मययो मे यजमानिमायो ईशमयो पराक्षरमेव कस्यहति  
दिक्ते भागुमाय य. योऽ स सुवसायै सती ॥ ५५ ॥

देवशुच्यं वा एषु लोकेषु सम्पद्यते. तेनैव देवाः सह एवावस्थान-  
मुपायः, साधारण्यो कर्मसाधार्यमत्र सौ पाप्मनः ते ज्ञानं न कदाप्यवति-





किंच तदनेकाग्रामस्तूतः करोम्यहं तदनुमतिरिति मे निश्चि-  
 त्तमस्तु कृतं भवति तदनुमत्तं कृतं भवति य एवं वेद. अहमुनि-  
 आहूतिश्चाहमुनिवत्. अतो न आहुः प्राप्नोते नो नमोनिधीनि  
 स्तुवसंभाव देवः सिञ्चति. न एवं वसिष्ठावति, न एवं वसिष्-  
 थावतीवत्. ममाहोर्ध्वं हः ममावतिः ममनिष्पत्तीत्येव  
 वदत ॥ ३८ ॥

अहमु कृष्णं घृतं घंसतिः देवस्तन्निवत् निश्चरति. सिञ्चति  
 अने अहं निश्चलितपाशु कृष्णं घृतं घंसत्युच्यते नै देवतः  
 निश्चलितवत् एव कृष्णं घृतं घंसति. तिर एव नै देवस्ति  
 निश्चलितः अहमु कृष्णं घृतं घंसति, अहमेव नै देवतः अहं  
 आत्मन्मेव तस्मादहं अहं नै निश्चरति. कृष्णं घृतं घंसन्ना पुरो-  
 हतं घंसति. देवस्तन्निवत् अहमवति- निश्चरति अने अहं अतिमहो-  
 पुरोहत् घंसत्युच्यते नै अहमवति. दादशब्दाः पुरोहत् घंसति.  
 दादश नै दादशः संशयः, संशयः ममावति, सो अहं सर्वम्  
 अहमवति- स सो अहं सर्वम् अहमवति- स एतेन अहमम्  
 अहमि. अहमवति अहमे. अहमेने अहमा अमुमिदं एवं  
 वेद. अहमेदायां पुरोहत् घंसति अहमेदोमया. अहमु कृष्ण-  
 त्मन्मेव अहमेदम् आपतन्मम अहम्याहमने अहमेदायां  
 पुरोहत् घंसतीति! माते नै अहमेदा, स हि अहमा वेद. अहमा  
 नै स अहमा वेद मे भवति. वेदासु न वेद स्तिु के स्तुवी न  
 आत्मसंस्तुति वेद समुपदिशति ॥ ३९ ॥

य सो देवाग्राम्य इति घंसति- माते नै अहमेदीमानि सवति  
 अहम्यस्तुवति- मातेन तस्मादहमवति, माते संशयः. दीदि-  
 वासमाहूयति घंसति. माते नै दीदाव, ममती हि न अहम

तूष्णमिति. स न कर्मभाषयति, स न संसृजते. स न कर्मणि वी-  
 ल्य इति संसृजति. तस्मिं कर्म- कलादायत्तुनदीनसाह कर्मनदात्म्य  
 भाषांस्तिष्ठति. कर्ममेव कर्मभाषयति कर्म संसृजते. स न क-  
 लाभयति इति संसृजति. शीघ्रं न कदा, शीघ्रं हि कदा कृणोते,  
 शीघ्रं कदा शीघ्रितं. शीघ्रमेव कर्मभाषयति, शीघ्रं संसृजते.  
 स कर्म निव त्वाभिति संसृजते न संसृजतेन कर्म नतः कर्मो  
 न कदाह् कर्मनयानमेव कर्मभाषयत्यनमेव संसृजते. कलादाय-  
 त्त्वं वीदसी इति संसृजति. कर्तुं न कर्त. कलादायतो निवदयानयोसाह-  
 दयत्तुदाया कर्तुया कर्ममिति तस्य अत्यति. कर्तुतेन कर्मभाषयति,  
 कर्तुः संसृजते. नू नो रासः सहस्रवतोऽनसृजितमहितुतनया  
 परिदधति. आत्मा नै कर्मताः कर्मनलोऽनसृजितमनस्य-  
 मेव कर्ममत्तं कर्मभाषयत्यनमेव कर्ममत्तं संसृजते. कर्मनया कर्मति  
 कर्मिणं कर्मनया कर्मिणं कर्मनो. कर्मनमेव न कर्मो कर्मभाषयति,  
 कर्मनया कर्मिणं संसृजते. स कर्मिणान्कर्मिणो देवताकर्मिणो कर्मनयो  
 अतमकः संभूय देवता कर्मोति न कर्म नैव. सो नै कर्मिणं कर्म  
 कर्मिणो देवताकर्मिणो कर्मनयो अतमकः संभूय देवता कर्मोति  
 कर्मिणिदितमकमनस्यमितिदितमं ॥ ४० ॥

कर्मनं कर्मो कर्म संसृजति. कर्मन कर्मन कर्मनमेव कर्मन-  
 कर्मोति. कर्मनकर्मनं कर्मिणं संसृजति. कर्मन नै कर्मन कर्मनमेव  
 कर्मनयति कर्मनकर्मोति. न नै देवताकर्मन इति कर्मनकर्मिणं नै  
 कर्मिणं कर्मन कर्मनमेव कर्मनकर्मनकर्मनकर्मिणमेव कर्मनकर्मन-  
 कर्मिणकर्मोति. कर्मिणकर्मनकर्मिणं कर्मनकर्मो नै कर्मन नै कर्मिण  
 कर्मनकर्मनकर्मिण न कर्मन कर्मनकर्मनमेव कर्मनकर्मिणकर्मोति.  
 स न कर्मिणं कर्मन इति कर्मनकर्मिणं कर्मनकर्मनकर्मिणं कर्मनकर्मि-

भेदः कल्पनादपि मध्येति । उक्तं नो ब्रह्मचरिण इति संशयः । चंद्रमा  
 नै ब्रह्मः । चंद्रमयमेव कल्पयन्ति चंद्रमयमप्येति स संशयः । विष  
 दृष्टमिति संशयः । वायुर्नै चंद्रा, वायुनादीर्षं कल्पयन्ति न  
 कल्पयन्ति; वायुमेव कल्पयन्ति, वायुमप्येति । कल्पना कल्प रीत-  
 सी इति संशयः । वायुमिति नै रीदसी, कल्पमिति नै कल्प-  
 मप्येति, वायुमिति मप्येति । नू नो वासः सदस्यत्वेऽस्य सुखिन्द्र-  
 तिसुख्यत्वा परिदृष्टमिति । संकल्पो नै वासः । सदस्यत्वेऽस्य कान्  
 सुखिमात्रां कल्पयन्ति कल्पमपि, संकल्पं कल्पयन्ति ।  
 कल्पना वदन्ति । नूतिर्नै कल्पः । विद्युदेव । विद्युतीदं नूतिमभावं  
 संकल्पयन्ति । विद्युदेव कल्पयन्ति, विद्युतमप्येति । स एव विद्यु-  
 त्मयो देवतामयो भवति भवति ॥ ४१ ॥ इत्येवमेव ब्रह्मणे विद्यु-  
 त्मयि कल्पना संकल्पोऽप्युक्तः ॥ ५ ॥ इति विद्युत्संशयस्य समाप्ता ।

[illegible]

અન્યથા તો જોવામાં આવે છે કે સરકારના નીતિ-કાર્યકરોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી છે. આથી સરકારના નીતિ-કાર્યકરોની સંખ્યામાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઓછી છે.



उमेदुर्धं वा पदं वातीवातेनैव तं तुभ्यं प्राप्तावाप्त्यामेवैव तद्  
 व्यर्धयति तं क्षमयेत्. यत्पुनर्यवर्धयतीति मेवात्मनस्तत् तुभ्यं  
 उमेदुर्धं वा पदं वातीवातेनैव तं तुभ्यं यत्पुनर्यवर्धयति तद् व्यर्धयति  
 तं क्षमयेत्. ओमेनैव व्यर्धयतीति आश्रितस्तत् तुभ्यं उमेदुर्धं  
 वा पदं वातीवातेनैव तं तुभ्यं ओमेनैवैव तद् व्यर्धयति तं क्षमयेत्.  
 कीर्तनैव व्यर्धयतीत्येवमस्तु तुभ्यं उमेदुर्धं वा पदं वातीवातेनैव  
 तं तुभ्यं कीर्तनैवैव तद् व्यर्धयति तं क्षमयेत्कीर्तनैव व्यर्धयतीति  
 वैश्वदेवस्तत् तुभ्यं उमेदुर्धं वा पदं वातीवातेनैव तं तुभ्यंकीर्तनैव  
 तद् व्यर्धयति तं क्षमयेत्. यत्पुनर्यवर्धयतीति सात्त्विकस्तत् तुभ्यं  
 उमेदुर्धं वा पदं वातीवातेनैव तं तुभ्यं यत्पुनर्यवर्धयति तद् व्यर्धयति.  
 यत्पु क्षमयेत् संप्रियतेति. संप्रियत्वात् क्षमयेत्वात्पुनरेवमेव  
 यत्पुनर्यवर्धयतीति तदेकैः संप्रियत्वात् क्षमयेत्वात्.  
 संप्रियतेति संप्रियत्वात् सन्त्यजेत् स एव वेद ॥ ५ ॥

उदुदुर्धं वा वा सौम्येनैव क्षमयेत्कीर्तनैवैव सात्त्विक-  
 यत्पुनर्यवर्धयतीति क्षमयेत्वात्पुनरेवमेव संप्रियतेति स एव वेद.  
 सत्त्विकस्तत् तुभ्यं उमेदुर्धं वा पदं वातीवातेनैव तं तुभ्यं यत्पुनर्यवर्धयति तद् व्यर्धयति.  
 यत्पु क्षमयेत् संप्रियतेति. संप्रियत्वात् क्षमयेत्वात्पुनरेवमेव  
 यत्पुनर्यवर्धयतीति तदेकैः संप्रियत्वात् क्षमयेत्वात्.  
 संप्रियतेति संप्रियत्वात् सन्त्यजेत् स एव वेद ॥ ५ ॥



सवि. सङ्गणित मे देवेव्यः सर्वेति सङ्गणितस्य देव्यः  
सर्वेति ॥ ६ ॥

[illegible]

एतन्नि देवदत्तैः शक्तिरिगतं स्वानां व्यापैरपद्व्यभिचिन्ताशब्देन  
 तदेतन्नां शीघ्रानि. ननुअत्रेवतां शक्तिः. तातो नै कपद्व्यारः. स एव  
 मन्त्रो अतो रीदन् अत्र हेतुव न सर्व एव शक्ति नैव न शक्तिः.  
 अस्यान्वयैतरे धूवनिव सुसुखस्य हेतुव शक्तिरेवा शक्तिः शक्ति-  
 नैव. अस्यापद्व्यारः कपद्व्यारः शक्तिरुपैवैव. स एव शक्ति न  
 शक्तिः. नपद्व्यारः या या मन्त्रो शक्तिः तां मन्त्रं मन्त्रा  
 मनः शक्तिः. व्यापैरपद्व्यारः शक्तिः. शक्तिः शक्तिः शक्तिः



**टीपणः** टीपणी येथील मधेनगरमध्यस्थतः वेष्टा दुर्गाबादुक्तसंगी  
कायदा वेष्टांनी सोडले व एन वेस्ट १० ॥

[illegible]

कन्यदुर्व नवीनहीति नवा वै तंशुः, पयसिवाक्य दत्तसंवर्धनेति;  
सर्वोन्मदुपशब्दे सप्तशतमेव संमिमेति नवमा वै स्वसत्तापदे  
सप्तमा द्विवर्धे, विष कथं वाचयिषिः पाययिषिः ॥ ११ ॥  
इतिदेवरीयब्राह्मणे कृषीसंग्रहिकायां पयस्येव्यासः ॥ १ ॥

देवरीयः कर्मविवेका इत्यनुष्ठुप्प्रसङ्गसिद्धिं प्रतिपादयति  
सोऽसौमिषिवाक्येनैव वाक्यस्यैव पयसरेण धेयान्मो देवरीयस्यानुष्ठुः,  
यति कृषाति पंचासरेण कदाशरं संपद्यते, अतस्तथा वै वाचये  
वाचयिषेण तत्पुत्रात्म्यात् सवरे पीड्यतामुत्सवं वाचयिषाह वाक्य-  
अनुष्ठुप्प्रसङ्गस्येव वाक्यस्यैव पयसरेण कदाशरं संपद्यते-  
इत्यत्र वै वाचये वाचयिषेण तदुभयतः सत्यः सवरे पीड्यता  
कन्यदुर्वीसावैमिनाशयते. नवरीये पयसरेण संसामो देवरीय-  
स्यानुष्ठुः यति कृषाति पंचासरेण, तदेकदशाशरं संपद्यतः, एका-  
दशस्यथा वै चित्त्वं चित्त्वमेव तत्पुत्रात्म्यादीने पीड्यतामुत्सवं  
वाचयिषेणैव वाक्यः, सप्तशतस्येव वाक्यस्यैव पयसरेण कदा-  
शराशरं संपद्यते; एकादशस्यथा वै चित्त्वं, चित्त्वमेव तदु-  
पयस्यैवदीने पीड्यतामुत्सवंसोऽसौमिषिवाक्येनैव. कृषीय-  
स्यैव सप्तशतेण धेयान्मो देवरीयस्यानुष्ठुः यति कृषाति पंचास-  
रेण सत् द्वादशाशरं संपद्यते; द्वादशस्यथा वै कन्यो कन्ययिषेण  
तत्पुत्रात्म्यादीने पीड्यतामुत्सवं वाचयिषाह देवरीय इत्यत्र कर्म-  
वादकाशरसौमिष्येवदीनेशरं तद्द्वादशाशरं संपद्यते, द्वादशस्यथा  
वै कन्यो कन्ययिषेण तदुभयतः कृषीयस्यैव पीड्यता- इतिश्रुतिः. पय-  
स्यनुष्ठुप्प्रसङ्गस्यैव वाचयिषाह वैदुष्याह वैदुष्यं निजस्यैव;  
यथा वयस्यनुष्ठुप्प्रसङ्गं सति; य एतदिदुष्टे अनुष्ठुप्प्रसङ्गस्येवदी-  
नेशरसङ्गसिद्धिं प्रतिपादयति कर्मविवेकं देवरीयो न एवैव ॥ १२ ॥

वजाघ्नीर्न सः संदक्षि देवैर्वो आर्क्षेयानि स्वधत्मा  
 कर्षयिष्यत्येवे स्रुवाः, यतः सप्तो वज्रान्शुक्रयिष्यात् सदेवो व-  
 ष्वदिने वज्री विष्वेव्यो देवस्य अदित्येभ्यस्तृतीकृत्यने आस्य वज्र  
 संद आसीदस्रुत् ससुदंस्वसुदीरदक्ष्णायीषामन्विषीतमज्जीतकु-  
 रुत् जनेन देवानां धीर्होसि, सस्य वेदं सः संदक्षि वा नोद-  
 त्सप्तुदीक्षीष्टावाधिवज्रयैति तदवाप्त्यस्य सः सोमवाहरस्य सौ  
 सोमेवं सुश्रमि कर्षादस्रुत्सुदं, तस्मादस्रुत्समिषा सुश्रमा कुर्वते,  
 तस्मिन्नात्मनाधीपत्ये सुसवी भवति श्रेष्ठतामश्नुते य एवं वेद, सौ  
 वै वज्रलोमे कल्पमत्सनायव जय वज्रमत्समो भवति, कल्प एव  
 यदीति जस्ये वज्रयै कल्पो वज्रैर् विद्वान् वज्रानां वदी  
 वज्रते ॥ ११ ॥

अध्वर्यो देवतां वीजाधीतं मृशुर्ध्वजित्पत्ये वीदासीत्सु-  
 द्वायं वज्रादयः, सुसुमेन तत्पर्वक्षमत्समत्सं वीदन्त वज्रेण  
 यज्ययजः, सुसुमेन तत्पर्वक्षमत्सं अश्वदिने वज्राने वीदसीत्सु-  
 द्वाभा भदन्तयैवं यज्ययजः, सुसुमेन तत्पर्वक्षमत्सं अश्वदिने  
 वृक्षीत्सु वज्रयैवत्सुध्या वै वृक्षः, ध्यामेन तत्पर्वक्षयैव-  
 त्सु, तस्मान्मश्वदिने वीदा वृक्षीत्सु शीतिनेनेन वति यद्ये, प्राण वै  
 वृक्षः, ध्यामेन वदामि यति यद्ये, तं वृक्षेयवमये वीदन्तो-  
 सुद्वा वैषदेर्न वायवयवः, सुसुमेन तत्पर्वक्षमत्सं यदा यदीये वीदन्त  
 वैश्वानरीयेव विवाहर्न यज्ययजः, सुसुमेन तत्पर्वक्षमत्सं वै वैश्व-  
 नरीयै, वदिषा यदा यदीयं वज्रेण तस्मिन्नायाना मुत्सु वृक्षे, य  
 वज्रं वज्रान्मत्सर्षन् स्यात्सुसुमेरहितुष्व सस्येवोदसुष्वज  
 तस्मिन् वीक्षेऽश्वयै वज्रीत्सु वज्रसुनाय वज्रासुते य एवं  
 वेद ॥ १२ ॥

इति ते तुल्यं हन्ता वास्तुनीति मन्वमानः, यथा वराहजीवजन्म  
 क्षमाभेन वराहजनकतदनुदुहं ते वाया वराहस्याया अनुदुहः, यं वाचं  
 नविश्याप्रवर्तं कर्षीति भूयति निभम्यानि हंसीं वृत्तिः तिलपे-  
 निदधुनानहरेवात्मस्वाभूतेषु तिलेषु वा विषयः, यन्नामहरेकस्य वर्ये,  
 ते तुल्यमिष्टुपमिह यथा वा नव आदिष्टमन्वमिष्टुपमिति व्यंति,  
 तेभ्यस्तुल्येभ्य आन्तार्यं कर्षीत्य इत्येतेनानहरेवचः, इदं यतोऽनुदुहं-  
 इत्येतेषां तुल्यविज्ञांवागिरभवत्, इदं वेदीयं पतिहोत्रेनेतेभ्यं वाक-  
 दर्थंताप्येतेन वनेन वर्येन वेदेन योनेन राज्ञेति य एवं वेद ॥ १५ ॥

इदं ते तुल्यं जलितार्थं वास्तुनेति मन्वमानः, सर्वं देवता वा-  
 द्दुर्लभं वर्यत इव सप्तमी वास्तुः, यथा ते मन्वता सायकः, यथा  
 देवेभ्यं तं वास्तुसत्त्वदेवोऽप्युक्तः स्वाभिवाचयकः समस्त, आत्मनि  
 स्वाभिभिरित्यति इ यथैदमेतावत् सर्वं हंता वास्तुने, यथा सर्वं  
 नवराशीषं भवत्येव वेदपुत्रः स्वाभिवाचयकः समस्त आत्मने-  
 स्वाभिभिरिति ॥ १६ ॥

आद्यानस्तर्हं पञ्चमं वंति, कृतस्यितुर्गदित्य ते देवा  
 अयमेवार्थं लोके व्यर्थेन लोके वर्तते, यथैतेषां लोको कृतस्यि-  
 तुर्गदित्य एव वर्तते सर्वं लोके व्यर्थेन लोके वर्तते, तै वा एती  
 कृतवास्तुने गच्छीं पुनराद्यानं कर्तयेते, यथाहुर्मन्वद्विषया सुतं  
 सप्तुनराद्यानं कर्तयेते, अयं कृतवादेति यथावास्तुने गच्छीं पुनराद्यानं  
 कर्तयेते इति वक्तव्येनार्थं वा एवमेव कर्तव्येनं वदन्तु वा अथ  
 वाचयितुं शक्नुते, वदन्तु कृतस्यितुं विदन्तु विदुस्तु स वा एव  
 विदुः वा देवदत्तो वाच्यतिनः यन्नामस्तदुहः सर्वं इत्येतिहंताः  
 देवदत्तो वाच्यतिनः यन्नामो पुनराद्यो भवतीति ये एव वाचय्या  
 ऊचरे पतिवरी यो वाचयेत पुनराद्यामिरेवास्य वाचयेतुक्तस्त-



भरतवत् पश्यतः साधुं वेद्याः स्वीयं कथयितुम्; संशयनीमयसि सो  
कथयि शक्यत इति पश्यत आन्ता यद्यन्तस्य कथयितुमशक्यमने  
पश्यन् दृष्टव्ये ॥ १८ ॥

[illegible]

इदो वै नृने हनिर्वन्मर्षा देवता भवतीदनुमोवनिष्ठानुमन्मन्-  
 वन्मिति स्मृतिः. तं हनिर्वन् भवतीन्मोनेया वै हनिर्वन् भवति.  
 इतिमान् मोनया इति तन्मभिवादासीत्तस्य तत्समादीतमाया ;  
 निषे देवाभ्यदन्त्यहो देवे भवद्गु. महर भवतो ब्रह्म विराजसेवे-  
 केस्मेता शर्वं गदो, उद्यातिर्द्वं तद्वदुति-पञ्चमभ्यनुयाय. नृभवाया  
 भवमादीतमाया, निषे देवा भवद्गुये सत्ताया मरद्दिष्टि सत्यं  
 ते भवत्येसा; निषाः नृभवाभवासीति मोनेतिमे वै भित्ते स्मृतिः.  
 इमे सा सानर्वन्, इतिमान्मिमुक्त्वा भवता इति तन्मभिवादासीत्  
 भवत्येसा देवतर्मुये एव निषेत्तये इत्ये भवत्तुर्भवासीत् तद्वं  
 नृभवाति. सत्यनीयं मयायं यंसति सत्यनीयं मूले यंसति स-  
 तनीयां निषिदं दधति; मरत्ता सा मरत्तियेत्तनीयानुमन् दधता  
 सत्यनीयया ययति. ययानार्त्तं यदेसा; मोनानिदेवादिहन्मोका-  
 यन्मदेसावे हनिषो दे मनिषी दे तानुमन्मरति निष्ठा; निषे  
 सोमं सत्यो मरद्दिष्टि एव मरिदिष्टियेययत्त यय यय नीयंम-  
 रोन्दैवसत्यमूर्तिदेवैताम् सौम्योक्तमोति ॥ २० ॥

इदो वै नृने हन्ता सर्वा निषिती निषित्तातन्मोकायतिमहेत-  
 दधति. ययामर्त्तं मरत्तनीयति सा मरत्तियेत्तनीयय सोमनिषि-  
 यदेवमरत्तये दधत्यनीयते वै सो नान् ययानिदधत्यो वै नाम  
 मरत्तियेयमरद्दिष्टो मरत्तियेदधत्य मरद्दत्त. सा महान् भूता  
 देवता भवतिदुव्यार्त्तं न दधत्येति ययानिदधति यीने ययति  
 कः योक्तवाक्युते सा महान् मरति. तं देवा भवत्येसायमेव  
 भूता यते मरिष्यतीति सा एवं मरिदं ययमन्त ययति  
 सत्यनां निषेत्तानुमन्माया, विदुयं लंदसां दूदं साया- ययस्य  
 मरत्तियेदधत्यदधता ययार्त्तं इति सा एवं वेद. तं देवा भवन्





येन ये सुखेन विरम्यन्तु भविष्य संस्रम विषं चामेकानताया  
 पानं लोभनकरदुर्घेदस्य विषं धाम गच्छति, कथंति यमं लोभं  
 च एवं वेद. नृणां ये पक्षिच्छान्तिं, कन्दविहिनस्यसा वासा संलब्धं  
 कन्नापयति दूत इव दानुं लभते नृणामेतेनान् भिन्नमिति; नृणां  
 हि वसून् मतिता मतिता ॥ २४ ॥ इत्येकीयव्याख्याने तृतीय-  
 पर्यायिकायां विधेयव्याख्यः.

सोमे ये राजसुनिम्नं लोभं आसीत् देवाश्च कृतवन्ध्याभ्या-  
 मन्; कथमप्यस्यलोभो यथा कथंति? ते तुवं संदासि दूर्ध्वं न  
 दमं सोमं राजान्मादयेति उच्येति. ते सुपर्वाभूतोदरजंते कसुनर्वा  
 सुन्दरफांस्तेरुसीतर्षीमन्वास्वानविद आचक्षते. संदासि ये  
 तस्तेन यथाकमला वरेण्यनि इ तर्हि चतुरक्षयानि, चतुष्परा-  
 म्भेन संदास्यासन्सा वरति; चतुरक्षरा कथनोदरजन्ता पक्षिणर्ष-  
 मन्वेन कला आम्बसापारस्य धीम्बलराज्येक्षस्य भूत्वा दीप्तां च  
 ताश्च इति तुल्यभ्यवपन्नसत्त्वात्स्य निवादीया भित्तं करो कस्य  
 पयः सति. आगत्य हि वसरो कथंति हि तन्वदादय विदुर्दु-  
 क्तया इतिता भूयोभूदभवे कला आम्बसा पारसीकमलार्  
 प्यसरा भूत्वा इक्षिता इति तुल्यभ्यवपन्नसत्त्वात्पर्वदिने इक्षिता  
 मेवति विदुर्दोत्येके विदुर्भित्ता आ इदम् ॥ २५ ॥

ये देवा अदुक् चमर्षे तं च दमं सोमं राजकमलमेति सा  
 उच्येतावपीता येन सति सत्त्वयमेनानुमंयत्तर्षीमति उच्येति सोद-  
 वसतां देवाः; इति सत्त्वयमेनानुमंयत्तर्षीमति उच्येति येनेते  
 तर्षी सत्त्वयमेनं उच्येति वेति वेति. उच्येताव दिवः सत्त्वय-  
 मेनानुमंयत्तर्षीमति वेति वेति वेति सत्त्वयमेनं गच्छति सति तुल्यभ्यवप-  
 न्ना इतिता सोमवपन्नं दीपयिता कथां च सुखेन च सोमं राजानं











निराशदन्तः केवा रौद्री इत्यत्र, आनेतिर्नदन्तं मुच्यते, नानभूर्नम  
 तदृशो दुर्धनः, न नै रौद्री भवति, नैवा इति ब्रूयादभिरुद्रावभि-  
 मानुर्द्वेति देवः सदा भवति, सदावेत्येव इति सदावर्तिरिति ब्रूयात्  
 इति नैतत्सिद्धं नानभूर्नदन्ते स्तु सत्तु न न दन्तैरेव वसेत्युच्येति  
 प्रतिपद्यते, सर्वस्या एव दान्ते, कृष्ये वाटिम्यो नन इति पुनस्तो वै न-  
 मित्यो नानभूर्नदन्ते एव दान्ते रौद्रिनाम्ना रौद्री दान्ता सर्वास्तु, स-  
 र्वोक्त्याव सर्वेषां दान्ते एव वेदः, सो नानभो वदन्ते वै नानभो,  
 दान्तेवेति नैव नानभो ॥ ३४ ॥

वैश्वानरीयेण विभाजनं दक्षिण्यते, वैश्वानरो वा एतदेकं सिद्धं  
 मान्वाद्यवयवसमीश्वानरीयेण विभाजनं दक्षिण्यते, नानं यदयं सद्  
 दान्त्यादीना एषोर्नीत्यादीनाम्, सदीदमेति यदभिमतं दान्ति,  
 कर्त्तव्यं यदेषोस्तान्नीत्यादीनाम् दान्त्यं विकल्पादिहोतमैव कर्त्तव्यं  
 कृता तादि, यस्यादामिनामेव कृष्येष्टाभ्यो निरुद्रा यदन्तं वीर्यति,  
 मन्तो ह वा एतदेकं सिद्धं, कृष्या मान्वाद्यवयवसामान्यं  
 दान्ति, यथा यथा नैव यदे, देने नै इति मोहा इति कथं वीमि चतु-  
 र्गन्धं दान्ति, तयाम्यो वीमि चतुर्गन्धं दान्ति, तयाम्यो वीमि  
 कृष्यं, यदुदे सृष्टे दान्त्यं दान्ति, यदित्येतेन यदुदे दान्त्यं दान्ति  
 दक्षति, यदन्ते यदावते यदावतुमिमे एव वेदः ॥ ३५ ॥

आनेदन्तं दान्ति, सदावतिः सदा भवत्यति, वा सृष्टा वात्य  
 एतान्त्र्यादीन्, वा अभिना एव यदन्तं अभिभुवत्येव, एतेन वा-  
 तुमस्तु, सौम्येष्टाभ्यो वै यदा अभिनादिदन्ति यदन्तेत्यादा  
 वै यदा अभिनादिदन्ति तन्नादन्तेत्यादन्तान्तेत्यादी वातवेद-  
 स्तः, वा अभिना परिहृता निरुद्रा, सौम्येष्टाभ्योतिर्दन्तः अदि-





तं देवा अमुकम्, अति लभेद्यस्तदं वै लभेद्येतीति न वास्तुभेदे-  
 प्यासीन्मन्त्रवीर्यम् नु मेति तर्हीति तं न मनुजस्योर्लभेद्यस्तु नैवान्  
 सुखे नु मेत्य विन्येतिर्भूत्वा पन्थीको गुराव्प्रभुत्वमायति कदाच वि-  
 श्वेतिरेति तदंतेन भेदेरमुकम्, पन्थीक इति सत्त्वान्नेयसीत्यनि,  
 तत्करीषात्वं यथाभावसमीपे वै देवा अयमव्यामुषा मकमन्त्रा  
 अस्मत्तिवस्याम्ह आहुषो अयति य एवं वेद, सा वायसा मन्त्रावेद  
 यदाविष्टोमश्चतुर्विध्यस्तदा वै वायवी, अमुनिश्चतिरविष्टोमस्य सुत-  
 दास्तथानि, तदी यदिवमहः, मुञ्चतां ह वै वावी मुनिरो दवासीति  
 वायवी वै सन ह वै वायवी क्षमास्त्यः, इत्यं ह सा एषा यवमन  
 अदाय श्वेतीत्यविष्टोमो वै सन ह सा अविष्टोमश्चमास्त्यः, इत्यं ह  
 सा एव यवमानमादाय श्वेति, सा सा एष संस्तर एव यदाविष्टो-  
 मश्चतुर्विध्यमेषासी वै संस्तरश्चतुर्विश्चतिरविष्टोमस्य सुतदास्त-  
 वि तं यथासमं वै वेत्त्या एवं मयै यज्जगत्सो, तिर्हति ॥ ५९ ॥

दीप्तगीर्णोद्दिष्टावने. रामेकतु याः कर्षोदयस्याः सार्वा अपिहो-  
 वनविर्वाति. इत्यमुपधत्तः इत्यपिहो वै कर्षयत्, इत्येकतु वै वै  
 य वाक्यस्यैव कर्षोदोमवधिर्वाति. यावे यान्तिहोव कुम्भाति;  
 यान्ति यान्तिव य कर्षोति. इत्यहोर्वापिहोव कुम्भाति; इत्यहोर्वा  
 वति यान्तिव. इत्यहोर्वापिहोव कुम्भातिहोमवधिर्वाति. ईदृश  
 वाक्येनोद्दिष्टावने; ईदृश दर्शयन्त्यावनेः वाक्येनमेकतु  
 दर्शयन्त्यावनेमहोवनेति. सोमं रात्रिं त्रीन्वीर्यो वै सोमो रा-  
 त्रीन्वीर्यो वै विपश्यति; वं विपश्यति सोमो रात्रिं त्रीन्वीर्य-  
 वतु रात्रि रात्रि य मेवरात्रि रात्रि रात्रि अपिहोवमवधिर्वाति-  
 वतिवै मेवरात्रि वाक्येनोद्दिष्टावनेमेकतु वाक्येनोद्दिष्टावने-  
 वतिवै. यवसा यवयै यवति; यवसा वाक्येनोद्दिष्टावने यवयैवरात्रि

દાહાદાખવઢીમિટીલમખેલે. વજુપપમને મગધિ-તમેજાનુમે કે વ  
વજુવંતમે સીંદિયોમમીવિવંકીજાદયો જમ વજજુલું દાહા જાંલે;  
દાહા રાધિ જમે રાધિ જાંલેતાનિજાદયોમિટીલમખેલે ॥ ૪૦ ॥

[illegible]

देवा वा असुरैर्जीयन्वासा इत्यादि सर्वं लोकमनन्तमिदित्थि-  
त्तुत्तुत्तं वदन्त्यस्य; सः सर्वेषां लोकप्रवृत्तयामनुसृत्यैव सर्वेषां लो-  
कस्वयिष्यति सर्वं वदन्त्यस्य अन्तर्गतं वदन्त्यस्यैव सर्वेषां लोक-  
प्रवृत्तयामनुसृत्यैव सर्वेषां लोकस्वयिष्यति सर्वं वदन्त्यस्य। इति  
विष्णुस्मृतौ मेवास्मृतौ सर्वेषां लोकप्रवृत्तयामनुसृत्यैव सर्वेषां लोक-  
स्वयिष्यति सर्वं वदन्त्यस्य। इति

वधोस्त एनयत्तुवमनि नोरेखासाधनं कुर्वितेन नान्मुनीतिवत्तम इत्य-  
 कपीन्मुन पुमेति वधेति. तं ते एषददेन सोमेनामुर्वलात् सुतोऽन्त-  
 र्वन्द्रे वया सोममन्तस्तवादिता आगन्तव्य एनयत्तुवमनि नोरेखा  
 साधनं कुर्वितेन नान्मुनीतिवत्तम इत्यकपीन्मुन पुमेति वधेति. तं ते  
 एषददेन सोमेनामुर्वत्, वात् सुतोऽन्तरेण; ते वया सोममन्तवत्  
 निभेदेन आगन्तव्य एनयत्तुवमनि नोरेखासाधनं कुर्वितेन नान्मुनी-  
 तिवत्तम इत्यकपीन्मुन पुमेति वधेति. तं न एषददेन सोमेनामुर्वत्,  
 नान्मुनीन्वावत्; ते वया सोममन्तवत्तमदेन देवदेव सोमेनामुर्व-  
 लात् सुतोऽन्तरेण; ते वया सोममन्तवत्तमदेन देवदेव देवदेव सोमि-  
 स्तोमि यो वधेति; वधेनमेनं वेदातीतुमवत्तम; अति इ वा एनयते  
 सर्वं सोममनि य एवं वेद ॥ ४२ ॥

स वा एतेभिरेव वदधितोमस्तं वदसुर्वस्तमवमिस्तोमस्तम-  
 मिस्तोमं सोमविष्टोर्मिमावधति. एतेभ्य एतेभ्यमिमा इव हि देवा-  
 स्तं वदधुवत् देवाभ्युतिः सोमिस्तुर्वस्तमवत्तमोमस्तं वत्तु-  
 स्तोमं सर्वं वत्तुतोमिमावधति. एतेभ्य एतेभ्यमिमा इव हि देवा;  
 अथ एतेभ्युर्वं सर्वं ग्योतिर्गुप्तसुर्वत्, वस्तमव्योतिः सोमस्तं व्यो-  
 तिस्रोमं सर्वं ग्योतिर्गुप्तमिमावधति. एतेभ्य एतेभ्यमिमा इव हि  
 देवाः स वा एते पूर्वा न एतेभ्यः सुर्वत् एषददेनमेनं वदधितोम-  
 स्तमव एतेन वासवं तयोदधनं. एतेनादिदधवाया वीधति. वदम  
 पूर्ववत्तं वदम; वास्तमं वास्तमं पूर्वं, अहेतिव सर्वं वास्तम-  
 व नि जानति वदमवदधति इति वया सोममन्तवत्तमदेन देवदेव  
 वदधितोमं वदधितोमं वदधितोमं वदधितोमं वदधितोमं वदधितोमं  
 वदधितोमं वदधितोमं वदधितोमं वदधितोमं वदधितोमं ॥ ४३ ॥

यो वा एव एतेभ्योऽप्येतेन एव साधनं वदधितोमं वदधितोमं







[illegible]

अमिहोम ने देवा अश्वनीसामान्यतयासे समाधीर्वा एवमप  
प्राप्तवैद. तान् परादाय कर्त्तव्यामनाइदिते वा अतुता कर्मसु  
विश्रान्तानां वा इत्यप द्यवर्तिते सोमिमुदयकद. न्य तु वचसि







महानाभीचमुपसर्गमुपसृष्टान्नं वै शेषः सन्मा महावाम्प्येव-  
 मिहशेषो विद्येयसी शेषमुवीया, सर्वेभ्यो वा एव सर्वेभ्यः सवि-  
 मिहो वसीकसी, तद्यन्महानाभीचमुपसर्गमुप सृष्टिः, सर्वेभ्य एतेन  
 तस्येभ्यः सविमिदीते, सर्वेभ्यो सर्वेभ्यः सविमिहेन योजयित्वा  
 राज्ञेति वदन्तेह, स वसतिहृमिनि, अर्धं वसतिहृ, यो वसतिहृ-  
 नयतिवि नञाया अनुष्टुभः दमति, वयमेह येह वसतेन यतिना  
 देवानं वसीयन्तहृत्तयन्महाना अनुष्टुभः संवति, स यो वसति-  
 नानाभीरिव मयेवविदन् योजयित्वां तस्येभ्योऽदयां कृत्वा दयाया  
 दन्त्य स वसतिमय विष्टानुः स्वतिष्ठन् योजयित्वां संवतेह, स्व-  
 तिष्ठन् इव वैपुष्टः सत्यः, स्वतिष्ठन्मेशां तस्यम्यन्, समस्तमव-  
 र्त्तन् वसन्तं हवि व सर्वे येह, अथर् ब्रह्मन् तिष्ठन्मिष्टममया वरे  
 दयति, सर्वे वै शेषो ब्रह्मन् तिष्ठन्, सर्वेभ्य ततोर्धं वयमर्धं  
 वसति, भाः पूषां हरिः, मुत्तानमिति वयति, सर्वेभ्यो वा एव स  
 सर्वेभ्यः सविमिहो वसीकसी, तद्यन्माः पूषां हरिः, मुत्तानमिति  
 वयति, योजयि मातयानं, वाक्यमन्तरेण वसतिमिदीते शो  
 ददं सप्तं केवलं ह दति वाप्यित्वां वै सप्तं केवलं, सत्येतिनरेण  
 तस्यवसावतिमिदीते, समति शोचं ननुर्वचमिति नदं वृक्षेनयानं,  
 वृक्षे वसत्यन्तरेण वसतिमिदीते, सवातुर्व वदन् भातुवस्येति वृत्त-  
 योजयिषो कर्त्त, सर्वेभ्यो वा एव सर्वेभ्यः सविमिहो वसीकसी,  
 तद्यन्माः पूषां हरिः, मुत्तानमिति वयति, सर्वेभ्य एतेन वसत्येभ्यः  
 सविमिदीते, सर्वेभ्यः सर्वेभ्यः सविमिहेन योजयित्वा राज्ञेति व  
 सर्वे येह, महानाभीनां वसत्यनुपसर्गमुपसृष्टयेऽदयादारेण वदेतुः,  
 सर्वेभ्यो वा एव सर्वेभ्यः सविमिहो वसीकसी तद्यन्महानाभीच  
 वसत्यनुपसर्गमुपसृष्टयेऽदयादारेण वदेतुः सर्वेभ्य एतेन वसत्य-













[illegible]

यौ वज्रिण्यं सम्मदायकं कुरादिने नाव होज्जरेतः सिञ्चति. तदसौ  
महावक्त्रेनेवाभा न सम्यक्. संस्कारे संस्कारे पे रेता सिक्कं ज्ञप्ते.  
उत्ताज्जमानं कुरादिने निवेज्जमं मज्जेयं न च एवं वरत्ताज्जमं-  
वापत्ता वातापुञ्जि व एवं निदनेतद्वद्वेयं. सखि संस्कारस्य  
वारमभुते च एवं वेद. यो वै संस्कारस्यकारं च वारं च वेद स  
वै सखि संस्कारस्य वारमभुते अतिशयो वा. अथ सखीयो वार-  
मुदवनीयः वारं सखि संस्कारस्य वारमभुते च एवं वेद. यो वै  
संस्कारस्यकारोपनं पोटोपनं च वेद स वै सखि संस्कारस्य  
वारमभुते अतिशयोभा अथ सखीयो अरोपनमुदवनीयं वटो-  
पनं; सखि संस्कारस्य वारमभुते च एवं वेद. यो वै संस्कारस्य

१६ ऐतरेयब्राह्मणे अनुर्थसंविदा १४, १५, १६

सर्वास्तनीवेद स वै सविता संवत्सरस्य वारमभुवे अतिरथो वा भवत्  
वायवीयः प्राण उदान उदरणीयः सविता संवत्सरस्य वारमभुवे  
स एव वेद ॥ १४ ॥ ऐतरेयब्राह्मणे अनुर्थसंविदा  
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अतिरथोऽतिरथिः सवितीर्यन्त्यथै वै सोमे अतिरथीर्य  
वीरवी सोमे आयुः स एवैव उतपत्यहोऽतिरथीरायुरेति वीप्य-  
हानि कैरायुर्गमितीति वीप्यव वै सोमे अतिरथी सोमे अ-  
तिरथे एते मतिरथीः उभयत्रः सौ सोमे वै तैवेतिभयमेव अतिरथ  
वज्जहेन वेति तयदेवेनेवधनी मतिरथी वज्जहेन संवत्सरवेति वज्ज-  
होऽवदकः मतिरथी सो केनमिथ्य सोमे अतिरथीभवोः वरि यदा  
एवेदव यज्ज उदमिह्वः वज्जहस्मस्य वायवीयः अतिरथी सौ यवीदे,  
वातादेः मध्यः कव्यालभ्यं दध्यति वैरथ्यमेव यवः यमयदे  
कमारी संवत्सरस्य वारमभुवे स एव वेदः सो वै सोद कव्यमका  
वज्जहः स वै सविता संवत्सरस्य वारमभुवे, यज्जहेद यद्विदिवो  
यमोद वनृषीयो यमोद वज्जहो यमोद वनृषमः ॥ १५ ॥

यमं वज्जहनुष्यति वज्जहानि मनीः, यद्वयः कव्यं कलुषं यव  
तन्वत्सरमभुनेनृषः संवत्सरे यद्विदिवो वेति विदिवं वज्ज-  
हनुष्यति वादवाहानि मनीः वादय वै वाता, वायव एव तन्व-  
त्सरमभुष्यति वायवा संवत्सरे मतिरथी वेति नृषीयं वज्जह-  
नुष्योऽवदवाहानि मनीः यानि देवा वज्जहानि वज्जहानि नव  
वै वाता नव सार्वी सोमः प्राणमिव वज्जहोऽथ सोममभुष्यति  
वापेसु चैव वज्जहेसु स सोमेसु मतिरथी वेति अनुर्थं वज्जहनुष-  
यति अनुर्थमतिरथानि मनीः अनुर्थमतिरथी अर्थमासाः अर्थमासा  
एव तन्वत्सरमभुनेनृषमासाः वनृषीये मतिरथी वेति देवर्षी

ऐतरेयब्राह्मणे चतुर्थोऽध्यायः १३, १७, १८. ९७

वज्रधनुर्वर्धनि, विधरजानि धर्धनि. चित्तदक्षयानि विराट् निराजं  
वर्धं निराजनेन वप्यासि नमस्यन्निर्वाहयन्ती येनवावक्षमाः कर्तुमि  
सक्यमासन्. तद्विराजं नमि नमस्यन्निर्वाहयन्ती येनवावक्षमाः  
कम्यन्ति वासवर्वाहयन्ती येनमि न होषामासुमि श्रीभक्त्या ॥ १६ ॥

नमामयनेन वीति; वाक्ते न आदित्या आदित्यान्मैव तदयने  
न वीति-कर्मने नमस्यमास; दधौ धृष्टानि विद्यावत्समासां दधने  
नमि दधन् धृष्टान्दधयन्. वा बहुवचस्वमि कामायादीनामस्य  
वच कर्तुमिच्छामिनेता वाचयन्निर्वाहयन्तीः कृष्टिनीः; ॥ वा नमो-  
वर्धित्यामाः सर्वकारधित्यामाः; वसामयन्मया धृष्टानि माययन्. वा  
दशमूरा वर्धं नमुन्मस्यमाहुः सा सर्वभूतान्मयीचरमुनिर्वाहयन्ती  
ह्यनुमन्मयनेन वै दधः येनानि सर्वस्य चरुतां वक्षःसर्वस्य येनानि  
सर्वस्य दामनां वक्षन्ति च एवं वेदः आदित्यामा द वा अदितस्य  
सर्वे लोके सर्वस्य-वर्धं पूर्वं दध्यान्ते वक्षन्तिने वादित्याः पूर्वं सर्वे  
लोके वक्षन्; वक्ष्यन्तिरसः वक्ष्यां वा वीति. यथा वा मायनीयो ऽभि-  
राजन्मनुविद्य कल्प्यः; सर्वे ऽभिद्वयाः पञ्चदा आदित्यस्यान्मयादिनि  
तददित्यान्मयवर्धं वाक्तेनीयो ऽभिवावभतुनिय कल्प्यः, सर्वे वृक्ष-  
पञ्चदा आदित्यस्यान्मयादिनि तददित्यान्मयवर्धं वाक्तेनामुनिर्वाहय-  
न्मयमभिद्वयाः पञ्चदः; सर्वस्य लोकास्तान् वधा वक्षन्त्याः सर्वान् एवं  
वृक्षः पञ्चदः सर्वस्य लोकास्तः; तददित्यान्मया वक्ष्यान्मया वै वक्ष-  
न्मनुमयेन नमयेवक्षन्ति वक्ष्यन्तिने पञ्चदे वक्ष्य वृक्षे ॥ १७ ॥

एवमेवमेवतदवक्षन्ति विदुर्धेन कय संकतरधितेन वै देवाः;  
एवमेवमेवतद्विर्धं सर्वस्य लोकावोदयतन्मा दध दधि एवमेवमेव  
दध्यान्मयादिनि विद्यावत्समासां धर्धनि, दध वरस्ताम्यव एवमेव  
कल्पयन्ति निराद्वि वरिधितः; कल्पयन्ति हि वा एव निराद्वि वरिधितः

समस्तदेवैर्लोकांलोकाश्चान्यथा व्यवर्ति. सम ये देवा आदित्यस्य  
सर्वालोकादस्तासादविभक्तुर्ल विधिः सर्वैर्लोकेष्वस्यानुत्तममनुत्त-  
मोना ये वयः सर्वा लोकास्तस्य वरायो ऽपि तासादविभक्तुर्ल विधिः  
सर्वैर्लोकेष्वस्यानुत्तममनुत्तम्. सोमा ये वयः सर्वा लोकास्त-  
स्यो अस्मात्स्यवरा अर्षति; वयः परस्मान्मय एव एवमेषा मयवत्  
स्यवराभिमिदुन; उच्यते हि वा एव स्यवराभिमिदुंस्त्वाम्यदेवो सोमा-  
लोकाश्चान्यथा व्यवर्ति. सम ये देवा आदित्यस्य सर्वालोकादस्तासाद-  
विभक्तुर्ल विधिः सर्वैर्लोकेष्वस्यानुत्तममनुत्तममोना ये वयः सर्वा  
लोकास्तस्य वरायो ऽपि तासादविभक्तुर्ल विधिः सर्वैर्लोकेष्वस्यानुत्त-  
ममनुत्तमोना ये वयः सर्वा लोकास्तस्यो अस्मात्स्यवरा अर्षति,  
वयः परस्मान्मे दी दी संवयवयभक्तुस्त्वया भवति. अनुमिषो ये  
संवायवक्तुस्तमतेषु वा एव दददम्यदिवस्तावति; देतु हि वा एव-  
दददम्यदिवस्तावति. स वा एव वक्तरो ऽस्मान् सनेस्मद् भूतादविभक्त-  
वर्षमिदमिदमिदो वने वदिदं किं वक्तरो भवति. वस्तुवक्तरो कुमूषति  
स्यवरावक्तरो भवति य एवं वेद ॥ १८ ॥

[illegible]

[illegible][illegible]

[illegible]

आहूय दूषितानं रोहति सद्यै नै लोको दूषितानं वाचसातो ब्रह्म  
 नै वासस वराहपयो नद् ब्रह्मवादात्तेन सद्यै लोको रोहति ॥ १४ ॥  
 सद्यै रोहतिनं तं लोकानां वाचसातो रोहति वराहो मय विप्र-  
 यासुं तं लोकानां वाचस देहस्य रोहतिमिभ्यति विप्रानि य एव  
 सर्वत्र विप्रया वाचसरोहति यथावाचसं वाचसमनससमुच्चि लोके  
 वसतिरोह सद्यै वरोहतिरोहो वसतो दुर्मि लोके आनैव वसन्तमै लोके वच-  
 सात्वा आनैव लोके यति लिङ्गवच य एव वाचसाः सद्यः सर्ववाचाः वाचा-  
 नैव केवा रोहते वरोहतिरोह सद्यै लोके केनेवमि लोके वरोहति  
 नरोहतिरोहति लोकादि वाचसि रोहति यि य वाचसाते य निमुने  
 नै वराह वराहवरोहति वराहमनसस्यै ॥ १५ ॥

[illegible]

[illegible]

कदाचिद्विद्वान्मया मयायैव भूतमस्माभिनि स कस्य कस्य; स  
 त्वत्कल्पनेन दादद्यादमयास्तदात्मन दत्तेषु न पश्येत् न ; तदायव  
 पश्यिष्यथ ज्ञानेनैव दादद्यात् निरिमीयते. तस्मादस्तेनैव ज्ञात.  
 को वै सो भक्तदात्मना य दत्तवा वसुधैव कुटुम्बकम्; पश्यिष्यथा य  
 दत्तवा वसुभिर्जनैरेव य एवं वेद. सो दाम्मय सर्वं तु गन्त-  
 व्या सर्वतो दादद्यात् परिभूय सर्वान्निबुद्धवानिति! तं वै ज्ञा-  
 त्वेन पुण्यसर्वजनस्यैवोमिनीयते अरिपरिहाद् दत्तत्वा सर्वतो-  
 दादद्यात् परिभूय सर्वान्निबुद्धाभीमर्षमृत्विज्जीवि य एवं वेद.  
 सो वै दामर्षं पश्चिमी यजुर्गर्भो ज्योतिष्मती धारणी वेद दामर्षा  
 पश्चिमा यजुर्गम्या ज्योतिष्मत्या धारण्या सर्वं लोकेनेवेष्टा वै  
 कानपी पश्चिमी यजुर्गर्भो ज्योतिष्मती धारणी यद् दादद्यात्तदात्म-  
 नाभिर्ज्ञे क्षीनाये जीवती वापयद्यादितोमी वै यजुर्गर्भो ज्योतिष्मत्या

उभयाः स आत्मा; सवयस्य पश्चिम्यः बहुभया महेश्वर्या  
माताया सर्वे लोकमैति स सर्व पैद ॥ २६ ॥

[illegible][illegible]

अनाथो अरण्यो अग्ने दीर्घः, तेन वरा वाय्वायमवाहत्. तस्मात्ते  
 कम इव तम इव अनाहत् वाय्वायमवाहदेने निहा. दैत्यमणितु पूर्णः  
 पूर्ण इव दिदीर्घोऽयमना वाय्वायं इव न एवं वेद. वा वा अयं मया-  
 वतिः सौमन्तर कृतुषु न मासेषु न वस्यतिष्ठते वा इव कलाभ  
 कलाभ न वायवसि न सौमन्तर पश्यतिर्ह्यस्त एते औपनिषत्तिर्ह्यतिष्ठता  
 एवं न वा न कतिपयं यति तिष्ठति नो दादयादेन वयते. अम-  
 दादुर्न वाकः पुत्रयो वाय्वो दादयादेन नेदयं यति यति तिष्ठतिर्ह्यति  
 मेकमयो वा एव यद् दादयाह, स वैदेवानां मेकमो य एतेनये यवत-  
 येकमयो वा एव यद् दादयाहः स वैदेवानां येनो य एतेनये यवत.  
 म्नेहाः येनो यतेन कस्यापीह यममयीक. न वाकः पुत्रयो वाय्वो  
 दादयादेन नेदयं यति यति तिष्ठतिर्ह्यतिष्ठता वै देवा मेकमय  
 येकमय वतिर्ह्यति. यो वसिष्ठस्यैति यावन् या दादयादेनेति अम-  
 दादयादयो वै वसिष्ठे देवा न्यैह्याय येह्यायवतिर्ह्यति. तिष्ठति अति  
 त्वयिह्याय येह्याय समतिष्ठात् त्वाः येह्याय वाय्वो न एवं  
 वेद. अयं वै यवमन्तरमिर्ह्यतिर्ह्यतिः, सौमन्तरः स वदुर्नो  
 यवमन्तरात् तस्मादयममिर्ह्यतिर्ह्यतिः उच्यते. अयं येनय दि-  
 ग्धतिर्ह्यति नयमन्तरादयं सौमन्तरः वति तिष्ठतिर्ह्यति वतिनि;  
 तिष्ठतिर्ह्यति दिग्धतिर्ह्यतिमन्तरादयममिर्ह्यतिर्ह्यतिः यवमन्तरः वति-  
 न्ययीनि अतस्मादयोनी योतय दिहः सम्यं नो वा इमे लोकाः  
 सम्यं नो इमे आकाः सम्यं नो इमे लोकाः तिष्ठति दीर्घति न एवं  
 वेद ॥ २५ ॥

दीर्घति देवेभ्यो आकाशमा वागतिष्ठतां यथावाय्वसौमन्तर-  
 तां सौमन्तरमा वाय्वायां नैदादुर्ह्यति यथायां तां वसिष्ठमा  
 तां वाय्वायां तां दिगीतिष्ठतां वाय्वायां सौमन्तरः तां दिगीतिष्ठतां

[illegible][illegible]

[illegible][illegible]

मेवां हृदिमात्रं गृह्णातं च कृतिं विद्यां दीप्तये दीक्षते ॥ २८ ॥  
इतिचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथैतरे देवताः सव्यममर्षादिति विदुर्ब्रह्मोऽन्तो रथेतरं मानं साधयी  
छेदी यथा देवतामेतेन यथाभौमं यथास्मान् यथासंदर्शं यथैति च  
एवं वेदः यदा एति च देति च साधयमास्यान्तोऽन्तं, यत्पुनश्च यद्वय-  
यदा पुनर्दीक्षययययमे वेदे देवता निराच्यते यदयं शीघ्रे अगृहि-  
तो यदास्येतरं यदायमं यद्वतिभ्यरेहानि मे सव्यमस्यान्तोऽन्तं कथयति; कथ-  
यती अथानिति यथमास्यान्तं आन्यं यथयति; येति यथमे अति सव-  
यस्यान्तोऽन्तं; यथयययति यथेति यथययति यथमे अति यथम-  
स्यान्तोऽन्तं; आन्यारयं यथोत्तरं; इदं यथो सुतमेतदिति सव्यमतिवस्य  
यतिरनुत्तरी; यथयययितव्यं यथमे अति यथमस्यान्तोऽन्तं; इदं  
वेदियं छेदीदिति, यद्वतिवत् यथयययमे वेदे देवता निराच्यते यथमे  
इति सव्यमस्यान्तोऽन्तं येन पुनश्च यद्वतिमिति वाच्यमनन्तं वेति सव-  
मे अति यथमस्यान्तोऽन्तं कथम् अथैतरे, त्वं सोमस्तु मित्रं निपात्य इति  
वाच्यः यथमेतु वेदेतु देवता निराच्यते यथमे अति सव्यमस्यान्तो-  
ऽन्तं यथा हृदिमात्रं गृह्णातं इति सव्यमतिव यथमे अति यथम-  
स्यान्तोऽन्तं आन्यमिति यथा यथन इति सूक्तमेति यथमे अति यथम-  
स्यान्तोऽन्तं अथ न्यास्तु नैमुमीधमि न्या पूर्वोत्तरं इति यथेतरं  
गृहं यथेति यथेते अति यथमे अति यथमस्यान्तोऽन्तं यदायमं पु-  
नश्चै गृह्णाति इति वाच्यः यथेतेतो नामान्वया इत्येति यथमे अति  
यथमस्यान्तोऽन्तं निवा मुक्तमं यतिव इति सामान्यवचं यतिवाम्  
यथमे अति यथमस्यान्तोऽन्तं, यत्पुनश्च यतिर्नैव यत्पुनश्च यतिः पुन-  
स्यान्तोऽन्तं यथयति; सामान्यवचं यथमे; यतिस्तुति सव्यमयमेव  
यत्पुनश्च; यतिस्तुति सामान्यवचं यथमयमेव य एवं वेद ॥ २९ ॥







एवं वेदः कीं लयावेदं तन्मृगयामासीत् कर्म यदभ्यस्यदेव-  
 अनुमतासुते अनुमर्षितुं यदभ्यस्यदेवमभ्यस्यदेवकर्म व-  
 द्भुजमे वेदे देवस्य निरुच्यते यदसी लोको ऽभ्युदितो श्रीकर्म  
 वासवसं वसुधैवकुर्वितुं तृतीयमामासीत् कर्मणि मुञ्चति देवद-  
 र्शनां कर्मणि भवेत्तद्विदितं तृतीयमामासीत् कर्मणि भवेत्तु देवा ये  
 तृतीयमामासीत् तर्हि लोकावसानमुता रक्षास्त्वन्वत्तदेव तं नि-  
 रुच्य भवत निरुच्य भवति भवेत्त आरंभे यद्विरुच्य भवत  
 निरुच्य भवति भवेत्त आरंभतीकर्म साधनमतीकर्मस्य देव-  
 कर्म निरुच्य कर्मस्य भूता वासानमस्तुते व एवं वेदः वाग् व  
 ल्यानेवाक्येति समेव सुमति क्षमया भूता वदिरुच्यत  
 यदथा भूता वदिरुच्यत यदभ्यासमभ्यासमभ्युते यदभ्यासमभ्युते  
 व एवं वेदः तस्मदथा वदुतां शनिहन् तस्मदथा वदुतां  
 हिमाम्बु वापाने इति व एवं वेदः तस्मदितदभ्यस्यत्वं भवति  
 तृतीये ऽहनि तृतीयमामासीत् कर्म वासववादि देवदे, वागो वादि  
 विवादि, इह व सवनेषामुत्तमम्, वा मिनेषामे वसन्, अभिनवेद  
 वसन्तम्, अनाद्यदिमिः सुते, वदुर्भिर्भेभिर्देविरे, उव व पिता  
 विवादिस्त्वैतिर्देव वसन् तस्मददेव तृतीये ऽहनि तृतीयमामासीत् कर्म  
 नं शमिदात्ते मते, वव इहस्य वीजा इति मन्त्रलोपाय मी-  
 वदुच्यती निरुच्यत् विरुच्यते ऽहनि तृतीयमामासीत् कर्म, इह  
 वेदस्य वदिरुच्यत्तुः वसन्तः व सुते वसन्तस्येति हि साधन-  
 मासीत् निरुच्यत्तुः तृतीये ऽहनि तृतीयमामासीत् कर्म, अभिनवेद, नं  
 सोम वसुमिः, निरुच्यत इति वाप्या वसुमिः, वदिः सुतासो रवं  
 वसन्तस्येति मदिति वसन्तस्यः वसन्तः वसन्तस्येति तृतीये ऽहनि तृ-  
 त्तीयमामासीत् कर्म, वसन्तस्य वसुमि देवस्येति सुते विरुच्यते ऽहनि तृ-  
 त्तीय-

यस्यान्तो कर्त्तुं यद् वाच ईद ते वाच, यद्विद वाचस्तन्मिति तेभ्यं  
बुद्धं भवति राक्षसोऽहनि नृसिमेऽहनि नृसिपरावाचो कर्त्तुं वरावाचोऽपि  
अम्ब्यापुत्रा। अविना ह्यु येनुम इति रथंजस्य वेदिभ्यस्तु निवर्त्त-  
यति राक्षसं वीरदहमावनेन। ईद भिक्तु वाचमिदं वाच  
कवाचिवाचनृसिमेऽहनि नृसिपरावाचो कर्त्तुं। यमदुर्वाचनेदेवकृत  
मिति वाचोऽमुक्तः ॥ १ ॥

यौ वाच एव यवयो मनस्तन्मिति नृसिपरावाचोऽहनि नृसिमेऽहनि  
नृसिपरावाचो कर्त्तुं। यद् वाचमिदं वरा वीरमेदिनं कवाचनीयमे-  
तिमने यस्यान्त ईदमिदं यवाचिभक्तिः। तन्वापुत्राहं वीरानृ-  
सिमेऽहनि कवाचा ईदमिदं वीरमेदिनं यद् वाचमिदं मिति ते  
कृत्वा ईदम्य मिति वाचोवाचान्ता वरं लोकावपुत्रिस्तु  
मिदं वाच कवाचि भवति वरं लोका य एव वेदः। तन्मिदं नृ-  
सिमे, अवाचोदेवमिदमिति तेभ्यो वाचमिति वदन्तुभ्यो वाचोदेऽहनि  
नृसिमेऽहनि नृसिपरावाचो कर्त्तुं। वीरवाचमिति नृसिमे वरादिति वाचि-  
कर्त्तुं ते वे वरावपुत्रिवाचमिति नृसिमेऽहनि नृसिपरावाचो कर्त्तुं।  
नृसिमे वाचनृसिमे अमिदं इति वाचनृसिमे; नृसिमे वाच  
नृसिमे वाचनृसिमे नृसिमे नृसिमे नृसिमे नृसिमेऽहनि नृसिपरावाचो कर्त्तुं।  
अन्यो वाचो अनयो नृसिमे वाचमिति, राक्षसपुत्र इति वि-  
नृसिमेऽहनि नृसिपरावाचो कर्त्तुं। वरावो वेदिमिति वाचमिति ते-  
भ्यो वरं ते वरावपुत्रिवाचमिति नृसिमेऽहनि नृसिपरावाचो कर्त्तुं।  
यद् वाचमेति ते वरावपुत्रो विवेका देवानां मिदं वाचोवाचान्ता  
वरं लोकावपुत्रि नृसिमे देवानां मिदं वाच कवाचि भवति  
वरं लोका य एव वेदः। तेभ्यो वाच विवाचनृसिमे वराव-  
वाचमिति वरं ते वेदिमिति ते विवाचनृसिमे वाचमिति नृसिमेऽहनि नृसिप-

११२ वेतरेषद्वाद्यमे वंचयणंविद्या २, ३.

स्वान्दो कर्त्तुं चराचरा मरुतो कुम्भोदस इति वाचते; कचवि-  
प्राहज्यमेवो वै कर्त्तुंशुभियमभक्तुमीने ।।३॥ तृतीयस्वान्दो कर्त्तुं  
कचवेदते सुनताद सोऽभिनि कचवेदसाधुता लभते वचनो  
भविता अभिनिनि कचवेदभं पुनस्तदुदभै कृतीने ।।३॥ तृतीयस्वा-  
न्दो कर्त्तुं नं नभितुक्तं पदभवितादति संतनै संकीलप्यो-  
रप्यपतिभैवीति व एतं विद्यायो वति ॥ २ ॥

भाष्येति वै स्वेभा भाष्येति संदासि तृतीये ।।३॥ येन कंचेन वत  
द्विष्टाभ्ये वचिरेव कंचदहर् अकारं वचिरेवमभ्यावहर्वाति  
अकारं स दीव वचाराचरो वचिरे वीरेदं वीरेदं- कचो वै कचो  
चतुर्मेवनेवति- तयाचतुर्वध- नृत्तवन्नेवेन तदहर्वाचाराभ्ये-  
वचिरेवनेवनेवमासीतिनि वचुर्मेवनेव वचन- वचं वै  
नृत्तो वीरेतया वीरेवेनप्यवनेवमाभ्या वचामो- तयाचतुर्व-  
ध- नृत्तवन्नेवनेव तयावचनंनप्यवनेव वचामो- तयाचतुर्व-  
ध- वचिरेवनेव वचि- चतुर्धरेन नृत्तवेदिताहृत्तुपादा वै  
कचनः वचुत्तमवनेव प्यवनेन नृत्तवेदिताहृत्तुपादा वै इमे  
चिन्तो लोभा एवमेव लोभनामविनिभा एवधरेन नृत्तवेदिति  
ह स्पष्टं लोभनामविनिभा एवधरेन नृत्तवेदिति  
नृत्तं नृत्तवति व एवधरेन नृत्तवतिनि एवधरेन नृत्तवेदं  
वतिताया एव विनिनिनि वै पुनश्चतुर्धरा- वचो वचनानमेव  
वद विनिनि वचुत्तम वचुत्तं वीरेतयावति- वचिरेवनेव  
नृत्तवेदुत्तम- वचुत्तमवे नृत्तवति । मुक्तो वै वचा वच-  
नवेति; मुक्त एव वचनानमेव वचनं वचति- वचन- भावे  
नृत्तवति; वचनो वै वचा वचं विनिनि वचन एव वचनानमेव  
वचनं वचति- मुक्तो वचिरेवे नृत्तवति; मुक्तो वै वचा

अथमदीतिः पुनस्त एव वदन्नायस्य वदन्मनं दधाति- बहुवचसो  
पूजं परिपुन्यति सप्तम्याममायस्य परिपुनीये ॥ ३ ॥

यानि देवस्य चतुर्वेदावर्गस्यैकैकस्मिन्नेषु वैद्यानं सामानुद्वयं  
तंनो वदतेत्यनेनैव वदन्त्येकं वदन्मनं वदन्तदर्थं दधाति य  
एवं वेदः वदा एति य वेति य तच्चतुर्वेदायांनो कर्तुं- वदन्त्येव  
प्रथमवदन्तदेतन्मन्यं चतुर्वेदं समुक्तमथ वदन्तद्वयमप्यतिवक्तव्यम्-  
यानि वेदे देवस्य निरूप्यन्ते वदन्त्येकैकैः श्रुतिभिः पञ्चासत्यस्य-  
सप्तम्यामुक्तमथायांनो कर्तुं यौनदं धर्तरेभिर्न धर्तरेषां वदन्त्य-  
तिरेकं वदन्मनं वदन्तुर्न वदन्तिप्ययमप्यस्यचानो कर्तव्यमिति  
ये चतुर्वेदायांनो कर्तव्यं आदि न सन्तीत्यभिहितं चतुर्वेदायां  
आयानं यवति; वेदं विहितं विहितस्य कर्तुं-चतुर्वेदं आदि  
चतुर्वेदायांनो कर्तव्यमर्थं वाकं; वाको यः वाक्का वदन् वदन्त्य-  
नवदन्त्ये- वा व वदन् वदन्त्ये वदन्त्येवमन एव वदन्त्येव  
चतुर्वेदायांनो कर्तुं य व वदन्तुर्न आनन्त्यं वदन्त्येव  
चतुर्वेदायांनो कर्तुं वा व विहितं वदन्त्ये- पुनः सप्तम्यां  
वदन्त्येव चतुर्वेदायांनो कर्तुं वदन्त्येवमनस्यसप्तम्यायां-  
वदन्त्येव एव वदन्त्येवचतुर्वेदायां आनन्त्यं यवति- वदन्त्येव  
वदन्त्येवमनस्य सप्तम्यां चतुर्वेदायां वदन्त्येव वदन्त्येवमन-  
स्यसप्तम्यां य एव विहितं वति- यानो पुनो यवति ये, वि-  
दि होय भवीता, यानो यवन्तीनाम्, वदन्त्येवमनस्य सप्तम्यां  
आदिचित्तान् पुनः, आ नो विहितमितिपिह, अतु नो यव-  
न्त्येव, यवन्त्येवमनस्य सप्तम्यां, यवित्येव वदन्त्येव  
वदन्त्येवमनस्य य वेति य वदन्त्येवमनस्य आदि चतुर्वेदायांनो कर्तुं व  
वा यवित्येवमनस्य इति सप्तम्यायां वदन्त्येवमनस्य इत्युक्तम-

मिषीददहणेन चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं इदं यमो सुखमद, इदं पेटी-  
 य लीदति, मैतु ब्रह्मचरिन्, धर्मिणः, नं सौम्य इत्युक्तिः, किन्-  
 त्वाय, य न ईदाम् कुरुत इति स्वमेवासा तन्मात्रं ध्यायन्चतुर्थे  
 ऽहनि चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं. शुभे इत्येवमिदं वा विनश्य इति सूत्रं  
 इत्यचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं. यदानीं इदं सुखमो एवा-  
 येति सूत्रम्; यथा लीदामिदं वं इत्येवेति इत्यचतुर्थे ऽहनि  
 चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं. तदु चैतुर्थं तेन मतिरिक्तत्वेन तत्त्वं दाह-  
 यावत्कार्येति न मायात्मा. इमे तु मायिनं द्रुप इति कर्त्तव्यो  
 इत्यचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं वा न वाच्यो. वाच्यो  
 वा एतस्य पदस्य मयदिनं कर्त्तुं. लीदामिदं इति अस्मिन्  
 निमित्तोक्ते तस्माद् वाच्येति निमित्तं दधति किं लीदामिदं  
 नदतु मा, शुभो इति निमित्तमसादेति विदुषं कुरु भवति कर्त्तुं  
 ऽहनि चतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं. यदाकथेति धाम्प्यपुत्र-  
 त्वादिभि इत्यमर इति वृद्धो योऽस्मिन् निमित्तमिति कर्त्तुं येन-  
 ददहणत्वेन. तस्मिन् चतुर्थेति सामान्यो, धर्मिणो  
 योऽनेति वाच्यचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं तस्मिन्  
 देवचतुर्थेति तत्त्वो ऽप्युक्तः ॥ ४ ॥

कुरु कुरु इति अस्मिन्नेति सूत्रं कुरु इति निमित्तं निमित्तमस्य  
 चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं. सुखमो ते सुखमो वा-  
 यम इति सूत्रम्, यथा लीदामिदं इति वाच्यचतुर्थे  
 ऽहनि चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं. तदु चैतुर्थं तेन मतिरिक्तत्वेन तत्त्वं  
 दाहयावत्कार्येति न मायात्मा. तस्मिन् वाच्यमादेति कर्त्तुं;  
 निमित्तं योऽनेति वाच्यचतुर्थे ऽहनि चतुर्थस्यान्तो कर्त्तुं.  
 वा न वाच्यो. वाच्यो वा एतस्य पदस्य मयदिनं कर्त्तुं

वीरवर्चसो वरति वस्त्रिभिर्भिर्भासो जलाद् वायवेतु निर्विद  
 दधाति. निषी देवता मेतुत्, कालादिभिरुत्पन्नम्, वा निषदेन  
 सवादिभिरि वैभदेवस्य वसिषदनुवरी वर्यते ऽहनि यतुये ऽहनि  
 यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. वा देवो वातु सविता सुरज इति वासिष्मेय  
 यतुये ऽहनि यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. यथाय वीः वृषिषो नमोर्वादि  
 वासतुमिषीयं वेति यतुये ऽहनि यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. य वातुयो  
 दूतमेव वासविष्य इत्यर्धं वेति य वासविष्य इति य यतुये  
 ऽहनि यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. य वृषिषु देव मन्त्रेति वैभदेन. वेति  
 य वृषमवातुये ऽहनि यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. वा ङ निरंदराः सति  
 निरदाः सति यतुयदासेन यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. वैभानस्य मुजयी  
 स्यानेत्यादिमन्त्रजस्य वीरिषद्, एते भज इति वायवयतुये ऽहनि  
 यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. वा ई मन्त्रा वाः सवीजा इति वायवः, वसि-  
 षीषां वसूति वेदेति वायवयतुये ऽहनि यतुयेस्यान्तो कर्त्तु.  
 वा ङ निरंदराः सति निरदाः सति यतुयदासेन यतुयेस्यान्तो  
 कर्त्तु. वायवेदरो तुनयान मोमर्वाति वायवेदस्यान्तुय.  
 भावे नरी दीविनिजिहवाधोर्वाति वायवेदस्य; दसायुधि वन-  
 न्नेति वायवयतुये ऽहनि यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. वा ङ निरंदराः सति  
 निरदाः सति विदुषसेन यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. वा ङ निरंदराः सति  
 निरदाः सति विदुषसेन यतुयेस्यान्तो कर्त्तु. ॥ ५ ॥  
 इति देवदेवज्ञाद्यने वचनमर्थविज्ञायां सप्तमो ऽध्यायः ॥ १ ॥

विर्गे देवता वचनमर्थवदिति विज्ञा सौमः छात्रं साम वीर-  
 त्वं देवदेवज्ञेनैव वचनसौमं वचनार्थं वचनं दत्तं दत्तेति व  
 एवं वेद. वीरैवेति वेति वचनार्थं वचनमर्थमर्थो कर्त्तु. वचनार्थ-  
 वचनमर्थवदितुन्यर्थं वचनमर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थ-  
 वचनमर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थ-  
 वचनमर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थवदितुन्यर्थ-

[illegible]

महान्यायिकाय सुश्रुते पाञ्चनेय शास्त्रादर्थस्य अतिविशेषे अति  
वैचित्र्यावाप्तौ कथम् इदो वा एवमित्येवमात्मनं नियमितेन वस्तुमा-  
त्रात्मन्ये अथ इमे वै सोऽस्य महान्याय इमे महान एवमित्ये सोऽस्य

समवतिः सुहोदं सर्वमशक्नोषदितं हि न पदिसान् नीत्यान्समवतिः  
सुहोदं सर्वमशक्नोषदितं हि न तच्छब्दो मनेत्यशब्दरीणां  
शब्दरीणं ता उच्यते सीधो अयमुक्त सद्गोः सीधो अयमुक्त  
सन्निभा यदवैश्वन्तीयनं त्रिवानं स्वदीर्घाद्विपुलं, एव नैव हि-  
मिमुक्तम्, इदं विश्वमवैश्वन्तीयपुत्रो कृष्णान् कृषिमान्वाङ्म-  
न्यन्तरेणैव । अति वंशमश्वतो कर्त्तुं, वाशक्नोति वाश्वान्मुखा भवि-  
ता इह सोऽनुम इति रथंरथं योनिस्तु मिश्रंयति रथंरथं द्वेक-  
ददशवनेन, सो पु न्ना वाशक्नोति वाश्वान्मुखा अयमश्वान्  
वपुर्कर्म वंशमे । अति वंशमश्वतो कर्त्तुं, यन्तु पु वाशिर्न  
देवर्षीमति वासीः । सुता ॥ ७ ॥

येदं ब्रह्म वृषसूक्तैश्चान्येति सूक्तं वाकं वंशवदं वंशमे । अति वंश-  
मश्वतो कर्त्तुं, इदो मदाय वपुर्न इति सूक्तं मदायाकं वंशवदं वंशमे  
। अति वंशमश्वतो कर्त्तुं, इथा मदायवपुर्न इति सूक्तं मदा-  
यैवुर्न केन पतिवित्तयेन सवनं दत्वादायवपुर्नैवेति न मन्वा-  
कते, तस्मिन् वाश्वान्मसीति कर्त्तुमाः, तं कृत्वा वृषसूक्तैश्चान्येति वपुर्कर्म  
वंशमे । अति वंशमश्वतो कर्त्तुं, ता उ वाश्वो वाश्वो वा वाश्व  
प्राश्व नन्वादिनेवर्तते, वीर्याश्वो गति वस्मिन्निश्वीयते, तस्माद्  
वाश्वीपु निविदं पशति, तस्माद्विपुर्नीयते, यथा ये देव सविधारीति  
येभ्यो देवस्य पतिवद्वपुर्नैव वाश्वोरे । अति वंशमे । अति वंशमश्वतो  
कर्त्तुं, यद्वा देवः सविता वपुर्न इति सविता, अदायुर्नैव वपुर्नैव-  
दि वाश्वीति कर्मवपुर्कर्म वंशमे । अति वंशमश्वतो कर्त्तुं, मदी वाश्व  
विनी इह न्येते इति वाश्वीयवीर्यं, वाश्वीयैति वपुर्कर्म वंशमे । अति-  
वंशमश्वतो कर्त्तुं, वाश्वीयवाश्व इदो येभ्यो वाश्वीयं वाश्वीये वपुर्क-  
र्मवपुर्कर्म वंशमे । अति वंशमश्वतो कर्त्तुं, सुते वनं सुतं कर्मवपुर्कर्म-

निर्दिष्टधर्मस्वभावसमस्तपुरुषं वैषम्ये ऽहमि वैषम्यस्यान्वीक्यं. इति-  
 नांममर्तं स्वर्गिणीयादिवाचकस्य मतिरन्यथैववैषम्ये ऽहमि वैषम्य-  
 स्यान्वीक्यं. यत्तुं त्रीन्विशुने विदित्वेति मात्तवं यत्तुमनेवमे  
 ऽहमि वैषम्यस्यान्वीक्यं. आत्मेदमे तुमयस्य गोप्यमिति आत्मे-  
 दस्यान्तुता. अविद्योता तुदधीः स वाच्येति आत्मेदस्यन्यात्तन-  
 द्यत्तुत्वं वैषम्ये ऽहमि वैषम्यस्यान्वीक्यं ॥ ८ ॥

वस्तुचोविषय इति पूर्वयोः वस्तुयोः प्राप्त्यापचित्तान्धानां  
 रीतिरिति च सामान्यतो यथापत्तेरनेन वा इह। सम लक्षणो-  
 क्तयोर्दोहोऽपि सव लक्ष्णं लोभान् य एवं वेद- तदाहुर्देववपदा  
 एव देवमस्यान्तो कर्त्तुं वत्सलः वत्ससाध कलाम्भयदा यतो अ-  
 त्थत्वं इति वदन्तिरेव यैः कदाचरातुर्कमपत्तिर्देवैरदहर्बन्धा-  
 नान् कदेव सतदेव वेदेनाधारम् कर्त्तुमि- वाधमेव वस्तुमपत्ति  
 संसर्गि संक्षिप्तवैराग्यापत्तिर्निर्दिष्टा न एवं विद्वानो विति॥ १० ॥

[illegible][illegible]

१२० देवदेवहस्ताक्षरे पंचमपंचिका १२, १३.

अनि वरुणाचो कर्क-स यो ज्ञा नृप्योमेः सन्नेद्य इति सूत्रं  
 लयाचोददे वरे अति वरुणाचो कर्क-सद मरुता इव वरि  
 सोपमिति सूत्रं। वेदिः वारं विप्रु नृप्यस्य इत्येवोपे लादीना  
 वरुणः वरे अति वरुणाचो कर्क-सदु वैपुर्न येन पतिवित्तयेन  
 सत्यं दायाचयत्तदेवेति न वरुणोः अर्चय येन वा इदमिति सर्वासा  
 लयं दत्तु विनक्तिवसोपे मिलनेः वरुणः वरे अति वरुणाचो  
 कर्क-स इ वरुणो वरुणो वा वरुण मरुता मर्यादिनं  
 वरति। तदे वरुणो वरति वरिष्विति वरिष्वेते तस्यान् वरुणो  
 निविदं दधाति देवतां मरुतादे, देवा इत्येवमिति देवतां  
 पूर्वं मरुति वरति अति वरे अति वरुणाचो कर्क-सदाचोपे  
 वरुणोऽपि नृप्यस्य इति वरुणो योनिस्तु मिलयति।  
 वरुणो योऽवदत्तवरेण। वरुणोऽपि वरति वरुणोऽपि नि  
 वरुणोऽपि अति वरुणाचो कर्क-सन्नु वादिनं देवतुमिति  
 तावती अभुक्त ॥ ११ ॥

एव वरुण न वरुण इति सूत्रं वरुणोऽपि वरुणः सत्यं  
 वरे अति वरुणाचो कर्क-सदाचयवरेण वरुणोऽपि सूत्रं लया-  
 चोददे वरे अति वरुणाचो कर्क-सन्नु वरुणोऽपि वरुणोऽपि  
 सूत्रं। वरुणोऽपि वरुणोऽपि वरुणोऽपि वरुणोऽपि वरुणोऽपि  
 अति वरुणाचो कर्क-सदु वैपुर्न येन पतिवित्तयेन सत्यं दाया  
 दायाचयत्तदेवेति न वरुणोः अर्चय येन वा इदमिति सर्वासा  
 लयं दत्तु विनक्तिवसोपे मिलनेः वरुणः वरे अति वरुणाचो  
 कर्क-स इ वरुणो वरुणो वा वरुण मरुता मर्यादिनं  
 वरति। तदे वरुणो वरति वरिष्विति वरिष्वेते तस्यान् वरुणो  
 निविदं दधाति देवतां मरुतादे, देवा इत्येवमिति देवतां  
 पूर्वं मरुति वरति अति वरे अति वरुणाचो कर्क-सदाचोपे  
 वरुणोऽपि नृप्यस्य इति वरुणो योनिस्तु मिलयति।  
 वरुणो योऽवदत्तवरेण। वरुणोऽपि वरति वरुणोऽपि नि  
 वरुणोऽपि अति वरुणाचो कर्क-सन्नु वादिनं देवतुमिति  
 तावती अभुक्त ॥ ११ ॥

भौत्य, सोषी अन्वदिभ्युपरौतो वैवर्त्तमः, वधमहः पशे अहि वध-  
 म्वासी कपम्, वहुपदेन, योपदे वधानेति सावित्र, वधमर्त्तमः कप-  
 म्भिरत्वादिभ्यो वैवर्त्तमः, वधमहः पशे अहि वधम्वानो  
 कपम्. सता पूर्ण सतामराजोतिरिति सात्वर्त्तमः वधमर्त्तमः पशे  
 अहि वधम्वानो कपम्. त्रिमुनेष्टमि यन्तो न भावन्तु, अ नो  
 वाता अन्तरमुमुता इत्यर्त्तमः वायवर्त्तमः अहि वधम्वानो  
 कपम्, इत्यर्त्तमः पशे वधमर्त्तमः, वै वधेन दक्षिणवायव्या इति  
 वैवर्त्तमः ॥१३ ॥

[illegible]







[illegible][illegible]





१२८ ऐकदेवतासूत्रे वंशपर्यायिका १९, २०.

बभूवममयी- उच्यते विपदा क्लेशाणि नश्यन्ममेव उद्विगतादिषु बभू-  
वाम्बु बभूवु ममिष्टावपति- देवानामिदमो महदिति चैभ्यदेव महदह-  
हमे अहमहमस्यान्तो कर्ष- तान्नुकावधानि यद्यभूतोऽयमयम एव  
व्यहः कालादयं वैश्वानर इत्यादिमात्रकालं यतिवद्; अग्निर्वैश्वानरो  
महानिति महदहमे अहमहमस्यान्तो कर्ष- इति १। यथौ  
वाद्यर्थायति मायर्ष; इति रागात् वाक्य इति ब्रह्मदहमे अहमहम  
स्यान्तो कर्ष- वाग्नेरहमे सुनयन सोममिति वाग्नेरहस्याभुक्त- अग्ने  
बुक्त्वा यदा- अर्हति वाग्नेरहमे महदहमे अहमहमस्यान्तो कर्ष-  
तान्नुकावधाने कदम्बकूटीयसकल एव व्यह एव व्यहः ॥ १९ ॥  
इति श्रीवशाद्यने वंशपर्यायिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यदि एवागोदरं तत्रानायासो कर्ष- यद्येव तृतीयमहसंतीत्यद्  
पुनर्देवनमं यदभ्यनयदेवतायन् पुनस्तनुर्न यन् पुनर्नितुर्न यदयनयन्  
कर्षसाधनिययदेवतकर्म यदुक्तमे यदि देवता निदम्वशे यदभी-  
तोमे अनुदितो यत्पुनियययायनयन् सेतिव्याहृतयदोऽनयन्  
कूर्त्त यन्तृतिवस्यान्तो कर्षमहानिचै नयनस्यान्तो कर्षमहि- अहम क-  
दा नमता यतिमिति नयनस्यान्त आगमं मयति-नयनममेअनि  
नयनस्यान्तो कर्ष- बहु विदुर्भ विदुःप्रातःकाले एव व्यहः य-  
थोदया ह्युच्यते दहिरे, ये ते कालेन यत्नत वीज्यान्, इति सर्वत  
रजकः पुनित्याम्, आ विश्वायविना कालो, अग्ने सोम ईह पुन्यं  
तुन्य, आ तु य नयान्तो अगिरवो नैत, कालादी देवर्षतो हर्षत,  
आ ये दिवो ब्रह्मः कर्षादा, सरस्यविनी मेने सय इति यत्नं  
तृतिवस्यान्तयदोऽनयनयन् अहि नयनस्यान्तो कर्ष- तदु-  
विदुर्भ विदुःप्रातःकाले एव व्यहम्, ये तमिहानये यदे यम ईहस्य  
सोम, ईह मेदीय एधिदे, यन्तु नयनमगिर, अग्निर्वा, नं सोम-

स्तुतिः, विनयेन, नमोः मुखासीत्यभिहितं तृतीयैरन्ता समान आ  
 वाचोवचने ऽहनि वनमस्यान्तो कम्-रहः सहा विष्णुवचनस्योम-  
 इति मूचर्मन्तो वै सहावाचर्मन्तो वनममहर्नये ऽहनि वनमस्यान्तो  
 कम्- कवन्वाचम वमन्वं कर्वावेति मूचम्; अर्वावित्वाकृत्वां कर्-  
 दिन्मन्तो वै सहेतो वनममहर्नये ऽहनि वनमस्यान्तो कम्- निहा  
 हर्तं रथश्चतुर्वचनानेति मुचर्मन्तो वै निवर्तन्तो वनममहर्नये ऽहनि  
 वनमस्यान्तो कम्- इवा क वा पुनश्चमन कर्त्तव्येति मूचं; विष्णो-  
 र्वेदाधिक्ये वै विष्णवन्तो वनममहर्नये ऽहनि वनमस्यान्तो कम्-  
 मृदुविष्णवे वै पवित्रिकर्त्तव्ये कवन् द्वावाचमवर्त्तव्येनेन न वच्यन्ते,  
 न मर्त्तये विष्णुमहर्षेण वच इति मूचं समन्वेदार्हं नये ऽहनि  
 वनमस्यान्तो कम्- मृदु वाचं कवन्तो वा वचस्य भ्यवस्य कम्-  
 दिवं कर्त्तये कर्त्तव्यर्त्तये इति यस्मिन्निष्पद्यते तस्यामहर्षिषु  
 भिन्नं दधति विष्णुर्वापि मूचानि कर्त्तये वैष्णुर्वापि वा कवन्ति  
 च- विष्णुं वै वचः कवन्कर्त्तव्यः कवन्मनस्यै वै च मूचानि  
 कर्त्तये वैचक्षः कर्त्तये वाचः कर्त्तये वाचः कवन्कर्त्तव्यो  
 कवन्मनस्यै- नाभिन्वि दवन्ते, न कर्त्तये वैचक्ष इति मृदुमृदं  
 मयति वचने ऽहनि- कवन्नेति चाम्वाचुच- अहि वा पूर वेत्तुम  
 इति तर्पसास्य यैन्नितु निवर्त्तयति वाचं तं कौतुहल्यवर्त्तये, र्ह  
 विष्णु घर्त्तयति साममहर्षिवाचवचने ऽहनि वनमस्यान्तो  
 कम्- अमुं वाचिनं देवमृत्तयेति कवन्ते अमुक ॥ २० ॥

तं च ले कर्त्तुमिह र्ह कर्त्तव्येति मूचं वाचमयमे ऽहनि वन-  
 मस्यान्तो कम्- कदा मुक्त् तपसायां कर्त्तव्येति मूचं कर्त्तव्येति कवन्  
 वेत्तुं वा अर्धं कवन् वचने ऽहनि वनमस्यान्तो कम्- आसन्तो वातु  
 कवन्- कर्त्तव्येति मूचं कवन्मनस्यै ऽहनि वनमस्यान्तो कम्- कव-



सादृशं वेतिपदंशब्दं श्रेयसं वा श्रेयस्य नामै ऽहनि नमः-  
स्थानो कर्त्तुं, सादरेदति मुल्लम सीतमिति सादरेदस्याभ्युक्त-  
वाक्ये सादमीरयेति सादरेदस्य समानोदर्थे नमै ऽहनि नमस्तथा-  
नो कर्त्तुं, स क कर्त्तव्यति द्विषः स क कर्त्तव्यति द्विष इति  
संसीद, वदु वा ददस्मिन्नवराति द्वि वा द्वि वा सादं द्विदने  
सादता दप, सादता नः कर्त्तव्यति द्विषः, स क कर्त्तव्यति द्विष इति  
संसीति सादसादेनैनासादेनसाः स मुवति तन्मु सादसाति  
सादस्तुतिमस्तन दप व्याहः ॥ २१ ॥

पृथगे वज्रहस्तवति यथा ते मुक्तमेवं पृथगः वज्रहस्तस्य  
आंतरं मुक्तस्य शिवा सातु रीया एवं हंतीमा, अथ येनैव साधं  
म्यासीति येन सातु याम्सातु या नि यानति तदधमस्तव्यथा  
ते यतिमे एवं पृथग वज्रहस्तस्यआंतरं यतिमसोरेवं हंतीमा,  
अथ येनैव यंशानि यानति तदधमस्तव्यथा वा आयेनं पृथगः  
वज्रहस्तस्यआंतरस्यस्य कृत्तमेवं हंतीमा, अथ येन कर्त्तव्यति  
येन यति तदधमस्तव्यथा ते कर्त्तु एवं पृथगः वज्रहस्तस्यआंतरं  
कर्त्तव्येनं हंतीमा, अथ येन कृत्तव्यति तदधमस्तः शीर्णे दधमस्तः  
भिनं वा दत वा यत्ततिमे दधमस्ततम्यति, तस्मादधमस्त-  
रतिजनयं यति, सा भियो ऽवरादिभ्येति दुरावर्त्त इति येनसमे  
तक कर्त्तव्यति ते सादरेति ते रसीदालं संययते, येषां स  
एत भद्रुति निधानं दृष्टान्तनगरमन्त्रमिति स द्रुष्टादित  
रनेह रमन्त्रमिह भुविमिह रन्तुमिहये नद्वल्लता यतिमिति स  
यतिह रनेवाहमिहयेनासातिह रमयतीह रमन्त्रमिति, यदाह  
मन्त्रमेतेषु दधमयतीह भुविमिह रन्तुमिहयेति यदाह मन्त्र येन  
यदायं वा यस्मिन्तेषु दधम्यये यतिमिति रयेवर्त्त, सादा यतिमिति

सुरदेवानां वा एतन्निष्ठुनं बहुद्वन्द्वेन देवानामेव तन्निष्ठुनेन  
 निष्ठुनमपदंभो देवानां निष्ठुनेन निष्ठुनं वा वासते वसन्ति वा  
 वासते मयसा पशुभिर्दे एव वेदः ते कः सर्वेति ते मांश्वेति वा  
 अर्धेति संघर्षेति चेत् वा एतावदुक्तिं निघण्टुं कृत्वा-  
 लक्ष्मणकारभारंभति स सुदुष्टस्तुपं मुनं मरुते वासते मरुतो  
 भवन् रावस्येतानिपूर्वमस्मात् दीक्षन्त्यादेति रावस्येव  
 निष्ठुनोऽप्यपदंभ आस्येन वा मयसोऽप्यपदंभ एवेति विदितेतामदुक्तिं  
 कुर्वीति॥ २२ ॥

ते कः सर्वेति ते कः संघर्षेति मया मयस्य क-  
 लितो भुनक्ति संघर्षस्तुष्टान्तरसो मयसावा कस्तु स्तुतः एवं  
 ते मयसावेति हि मयसो रावीनं वा अर्धेतिदेवाय आसीन्मनं  
 संघमपश्यत् भावं दोः वृश्चरकर्मिर्देति तावत् वृश्चरके अविद्यमान-  
 वास्तुदो वं ये काममकामस्य यदिदं हि वीर्ययुगे वनसावः स  
 कौति कृत्वापि वृश्चरके वने आ निष्कृतिं वाचक्ये एव ये कामं  
 कामयते स एव वेदः मयसा वसीति वनसीद्व्यति वनसा  
 नक्षिहरति वासा वसीति वाक् वा मे मयस्य देवानां निष्ठुनेः  
 देवानामेव तन्निष्ठुनेन निष्ठुनमपदंभो देवानां निष्ठुनेन निष्ठुनं  
 वसन्ति वसन्ति वा वासते मयसा पशुभिर्दे एव वेदः अथ पशु-  
 रीक्षन् दीक्षा व्याचष्टे कदेन क् स्तुतस्तु वसीति देवानां वा एत-  
 दाहितं कुर्यं वाच वस्तुदीक्षस्तुपचातुर्दीक्ष् दीक्षा व्याचष्टे-  
 देवानामेव तदीक्षये कुर्यं वाच वसार्थं वसयति कदेन वसार्थं वतं  
 वसार्थं वसयति वसार्थं वसार्थं स एव वेदः न तावदप्यनुवाचं  
 यद्यो वहीदिति ह आहारस्य छेदय दधेनस्तुष्टपथ्य दधिपयो  
 तस्मात्पशुनेन पशुरीक्षन् व्याचसीत् देवानां वा वसयतिव कुर्यं

मानं प्रसादां कृण्वन्ति तदेवं प्रसादां कर्तुं प्रसादं कृण्वन्ति वृत्तानि  
प्रसादां य एव वेद ॥ २३ ॥

[illegible][illegible]

सी ३ न् मन वाचसासी ३ न् ते वा एवं पश्यन्नुच्यते वाचसासे  
 निधे नामन् निधेय ते वाच निधेस्तनूनादे नाम्ना यां वचस्र यां देवाः  
 वचावसिभूतवज्रं वसिभराधुनेस्तान्नि रासस्तमोः अथ वचास्ते-  
 सान्नुच्यते इमोर्धं च अवादा वाचसनी वावादा इदमिरच  
 वनी इददिन्तोः मह्यं वन्वापी च महा वन्वीनः वन्वापी  
 वन्वापीः अशितवचाध्वया वासित्वा इदार्जुनं क्षेत्रं इदं च नेत्य-  
 त्त्वमवा वन्नुच्यते सर्वेदेवस्तद्विधायः अत्रवा वाचान्ना वाचसा  
 इदुधिवचनाया इदं वीरः अत्रधुया वाचसिधुया वाचधुया वर-  
 धिरधसिधुया इददिन्तोः इदुपी वाचधुया वाधुपी वन्वने  
 अत्रधुया वन्वन्वन्वन् एव वाच इदं व वचावनेत्येव एव वृक्षः  
 वचावसिस्तान्नुच्यते वचावसिस्तमोर्धं दधमिरच इदोर्धं वदे  
 त्वाधिवृचपीतिनिधे देव अहुः सो अत्र वीरव्य वृचपीतिवृचपी-  
 तिनिधे देव अहुः सोर्वाचित्त्व वीरव्य वृचपीतिवरी ते वृच-  
 पीति औ वन्वेष वसिर्वीरवो वृचः वेष्टा ते वृचपीतिदेवं निदान्  
 वृचपीतिर्वीरं वृचपीतिं स वृचपीतिं, वृचपीतिं ते वचनायाः वेष्टा  
 वा अवदवत्त्वमानं देवं निदान् वृचपीतिर्वीरव्य व वृचपीति-  
 वत्त्वमानं इति एव वचनाया वत्त्वमानं इति अत्रपी अत्रस्तान्नुच्य  
 ॥ २५ ॥ इति ऐतरेयब्राह्मणे वचनाटीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ २ ॥

अत्रात्रावसीधमिरचत्वा अत्र वदेवन्ता सप्तु करोति वदेव  
 वचनाहुच्यते वदमये निधेतेः अत्रावसीधमिरचि वाचसाह व-  
 देव एवमा सप्तु करोति वदेव वचनाहुच्यते वदमये निधेतेः  
 वदो वा अत्रावसीध सप्तो लोक अत्रावसीधो वद एव वन्वनी  
 लोके सप्तो लोक निधेते व एवं वेदः यो वा अधिमोर्धं वेदस्तेन  
 वीरव्यवत्त्वं सप्तु वसिर्वीरं वेद वेदवेदेनवासिर्वीरं वीरव्य-

कलेन वस्तुन मतिविवेकं राशेति चेदं कलिसरावन्वस्तुनानुदृष्टमा-  
शिनं दुष्टमाने मीमां दुष्कं वाचनमधिधनं किम् वस्तुदत्तं  
मादत्तं निष्कंदमानं वैश्वदेवं विदुमन्मित्रं वारीकुडीतं दासपुत्रि-  
कैवमुदासितं मातृत्वं कदापि नेप्पनं निरुक्तानं वारीमाननु-  
पपन्नमनेः दूषादुक्तिः प्रजापतेरुक्तोऽहं दुःखम् एतत् । अस्मिन्नेवं वैश्व-  
देवं धीमतामसं वस्तुन मतिविवेकं वैश्वदेवेनाभिदोषेन धीमता  
कलेन वस्तुन मतिविवेकं राशेति न एवं वेद ॥ २६ ॥

एवमस्मिन्नेव वस्तुनानुदृष्टा दुष्टमानेवमिदोऽहं क्व वाच्यधि-  
तिविति वाच्यमित्यनेन वामाद् धीमा विविदमि वसे नो  
अस्यै कृमि वस्तुन वारीन् धीमाव नमो एताव धीमताव इति  
वास्तुवाच्येदं ; उदस्तारैवविधिरातुर्धनवाच्यम् एताव कृमन्मि-  
मां मिथान नदत्ताय वैश्वदेवाया वदत्तामृद्धिं न कुर्वे  
कौस्तुभोऽवदयेनां कान्तवाय दद्यान्ता तत्र वाच्यधितिर-  
त्यामिदोऽस्तुनानुदृष्टा दुष्टमाना वाशेन वा वच वाच्यधितिरि-  
त्यवधाना इ वा एतां वचमन्वय मतिविवेकं वाशेन वाच्यम-  
न्यवदधित्यामिः वाशेनो अर्थः सूयसाद्वनमि इति सूया  
इति सा वच वाच्यधितिरन्यथाविदोऽस्तुनानुदृष्टा दुष्टमाना स्मरित  
वा तत्र वाच्यधितिरिति सा वच स्मरितमिति सूय कलेवदद्य  
दुष्कं वृधिवीमस्तुन वदोपधोऽन्यस्तुनदत्ताः एते कृतेषु एते  
अवधाना एते वसेषु एते अस्तु लभयेति वच वारीकुडी  
स्वतेन वस्तुनानुदृष्टं होमाय स्वादद्य वै सर्वं मिथं स्वादद्य-  
व्यामद्वयं वा दुष्कं तेन वस्तुनानुदृष्टं अस्मिन्नेव होमं वा वच  
वाच्यधितिः सर्वं वा अस्य वदित्वं सर्वं वारीकुडी न एवं  
विदामिदोऽहं कुर्वेति ॥ २७ ॥

अथैव च अथवादिभ्यो यन् नृपिषी वेदिसौषधसो बलिर्न-  
ल्लय इत्या अथः योऽन्त्यो दिक्कः परिभ्यो. कश्च वा अथ  
किञ्च नञ्चति यन् भित्तो वरपावति सर्वं देविं तदनुचितोपे  
यथा बलिनि दत्तमागच्छेदिव्यामभ्यति य एवं विद्वान्विदोषं  
कुरोति. कथयान्ता एव देवमनुष्यन् निर्वर्णं दक्षिणा नञ्चति  
सर्वं वेदं यदिदं किञ्च. मनुष्यान् एव सायन्मनुष्या देवेभ्यो  
दक्षिणा कञ्चति सर्वं वेदं यदिदं किञ्च. य एते क्लीभा  
न्योक्त एव वेदे मनुष्या देवेभ्यो दक्षिणा नित्य. देवान् एव  
माताह्यन्ता मनुष्येभ्यो दक्षिणा कञ्चति सर्वं वेदं यदिदं  
किञ्च. य एते विविदाया इत्येवमन्वरी ५८ अन्त्ये  
अतो ५८ नमिष्यामीति नदयो. वागर्थ इ वे सर्वमिदं दत्त्वा  
लोके कञ्चति सर्वं इ लोके कञ्चति य एवं विद्वान्विदोषं  
कुरोति. भयमेव वा एव सायन्मनुष्यान्निमनुष्यकरोति तदाह् यति  
तृणानि. यन् पतिव्यधिना दास्य तन्म्याभिनं यन्ते कञ्चति य एवं  
विद्वान्विदोषं कुरोति. आदिज्याय वा एव माताह्यन्ता महाय  
मुष्यकरोति तन्म्याः यति तृणान्यन्यन्यविद्यादिभ्यो दास्याथा न-  
दायार्तं दास्य कञ्चति य एवं विद्वान्विदोषं कुरोति. तस्य वा  
दास्याधिरोचनं सङ्ग वा एतानि निरतिथ्य संत्यरे साय-  
न्मनुष्या एव यो एव कञ्चति निरतिथ्य संत्यरे माताह्यन्तयो.  
वागन्तो ओषधीकुम्भज इत्येव संत्यरेण दास्याधिना चित्तंभेदं  
कञ्चति य एवं विद्वान्विदोषं कुरोति ॥ ५८ ॥

सुप्रसूयौ ह मातामह कथाय जगन्नाथौ वक्ता स्तो वा  
 हर्दं देवेभ्यो श्रीमहाविहोयसुप्रसूयसुप्रसूयसुप्रसूय  
 सुप्रसूय देवेभ्यो देवेभ्यो सुप्रसूय देवेभ्यो देवेभ्यो

भिक्षुषो यैरवधिमोचमुममेपुराहूतव्यमुनां न तदेतैः द्रव्य-  
हन्वेत्या भविद्योषमन्येकद्वन्द्वे यदस्मिन्ने कान्यं कुदोमसुदिने  
नाहमिदमिहोचमुममेपुराहूयते यदस्मिन्ने कान्यं कुदोमसुदिने  
यानस्मिन्नाहुरिते होतव्यं. यजुर्वेदे ह वै संवत्सरे ऋषिस्मोषी  
वाचसो ओम्नामोति वारुण उदितोम्ने. स यदा ही संवत्सरो  
भजुर्वेदे कुदोमस्य दामिषो हुयो मयमय न उदिते कुदोमि  
संवत्सरोमेव संवत्सरवासीति य एवं विहाजुर्वेदे कुदोमि. तस्मा-  
दुदिते होतव्यमेव ह वा भरोमाच्योमेवति कुदोमि नो अत-  
मिन्ने सारं कुदोमसुदिने यालयेन वै वेजसा दक्षिणेवसन्वा-  
दिनेन वेजसा असीवसदहोरात्रवीहसि वेजसि हुवं भवति  
य एवं विहाजुर्वेदे कुदोमि तस्मादुदिते होतव्यं ॥ २९ ॥

एते ह वै संवत्सरस्य चक्रे सदहोरात्रे जाम्यमेव कर्त्तव्य-  
रमेति स यो ऋदिते कुदोमि. यैश्चतुष्केन वायानाहुं चदध  
न उदिते कुदोमि यत्वेभ्यतथ्यमेव वाग् द्विजमयानं समभुवेन  
वदृक्कदेवा अभिवज्जवा येयके. नुरायेराभ्यामिरमेति कुदं  
वहूतं भक्षियन्तानि सर्वे; वाभ्यमित्तादौवाचनं श्रोते दिक्षिन्वा-  
स्तुद्रावाचनमभ्यर्चति. दाम्येती वै दाम्यदरोदकेनमिर्ने एवेत-  
मादित्यो नृददेते ह वा एवं देवो नधस्य निदधे सर्वं होतं  
समस्यो य एवं विहाजुर्वेदे कुदोमि. तस्मादुदिते होतव्यं. अदे-  
वा अभिवज्जवा येयके. यथाह वा स्युर्वेदेन वापादकुत्ता अयं  
दुपयोषकाय; एवं यति वे कदाचो यथाह कुदोमस्युर्वेदे  
ये अमहोनामिति वा वा एतां देवतां यवती सर्वाभिरासु वैति  
यदिदं द्विवेकतो यदि देवतावा अनुचरं सर्वं यदिदं द्विव  
वीचनुचरणी देवता निदये ह वा अनुचरं भवत्यस्यानुचरो

य एवं वेदः स वा एव दक्षिणिः स एव कुम्भस्तु वसति.  
 कस्यस्य वासा वसन्तेन सनेनसा सोऽथिगस्तादेनसासो वा-  
 द्यदेकः, दक्षिणिविषयं सारं दक्षिणि विमर्त्तनं सोमे अस्मा  
 कस्यदेवेन स वै स दक्षिणिः स एव कुम्भस्तु कस्यदेवा वास  
 स देवस्तमवसन्ति योऽथमधिहोत्राय सन्धिधिहोत्रं कुर्वति तमेवा  
 देवस्य अथवा अथवास्तमस्य लोकादमुम्यासोभाभां योऽथम-  
 धिहोत्राय सन्धिधिहोत्रं कुर्वति, तस्माद्योऽथमधिहोत्राय स्वास्तु-  
 दुवास्तमादाहुने सावन्धिधिरसम्भ्य इत्येतस्य स वै यदि-  
 द्वाभ्योऽथानुमेव सवित्रहोमिन्यैवाहवर्त्तं मत्सुतस्य-  
 सुताय, यथायमेनं विज्ञातं सोमे यदि विद्वान्ता कुर्वीत्वनि-  
 दान्ति सस्यो वैधिरिहोत्रे राह्मिन् भवा वसूः, राह्मिन् इ  
 वा अस्य सस्य भवति य एवं विद्वानुदिने कुर्वति, तस्मादुदिने  
 होतव्यं ॥ ३० ॥

कस्यस्य सस्य वा अदित्यः अथर्वनेन रात्रीतांरभति.  
 स योऽदिते कुर्वति यथा कुम्भस्तु वा वसताय वा अथवा  
 सारं यदि दक्षिणादुत्तराय वा अदिते कुर्वति यथा कुम्भस्तु वा  
 वसताय वा वसताय सने यदि दक्षिणादुत्तरायस्ये दक्षिणिवान  
 कुम्भोलीहोत्रायस्तु परिधीयते तस्मात् लोकादमुम्यासो-  
 भाभां, स योऽदिते कुर्वति यथा कुम्भस्तु वा दक्षिणि वा अथवा  
 दक्षिणादुत्तराय वा अदिते कुर्वति यथा कुम्भस्तु वा  
 दक्षिणे वा अथवा दक्षिणादुत्तरायस्ये एतेन दक्षिणेन  
 दक्षिणा सने लोकादमुम्यासो भाभां, य एवं विद्वानुदिने कुर्वति, तस्मादु-  
 दिने होतव्यं- कस्यस्य सस्य वा अदित्यः सन्धिनि भूतानि  
 सन्धिनि- कस्यदेवेन सस्य दक्षिणिविषयः यमेन दक्षिणं संधति-

कुर्वन् भवति य एवं विद्याकुर्वन्ति कुर्वन्ति तस्मादुच्य-  
 ते दौष्टव्यमेव न वै सर्वं यदेतन्मते कुर्वन्ति यो अत्रामिन्  
 सर्वं कुर्वन्तुर्द्विने वाद्यर्चनं कर्त्तव्यमिति धर्मिणीतिस्मृतिरिति  
 विहितं साधं कुर्वन्ति. मुमुक्षुः सर्वो सुखो गच्छेत्तन्मतेऽतः सूर्य  
 इति यत्ना सर्वं हास्य यदकं सत्यदुर्वं भवति य एवं विद्या-  
 कुर्वन्ति कुर्वन्ति. तस्मादुच्यते दोषः. तदेवाध्विनः कथां वीक्षते;  
 यत्ना वाचस्पत्यं वै कर्त्तव्यं कुर्वीदवाभ्युदयि वै धर्मिणीति दिवा  
 कीर्त्तयति वा कीर्त्तयन्तः सर्वे गच्छन्त्यं तथा गच्छन्त्यमिति ॥२५॥

यथावतिरक्षयवत् यथापेयं सुखान्नसामिति स लोकोऽप्यत  
त तत्सम्पत्तेमां ज्ञेयानमुक्ता पुनिर्येनक्षरेण दिनेः सांतेयान्म-  
ननेभ्योऽमितोभ्यस्त्येति न्योर्लोप्यकार्यसाधितेन पुनित्वा अथा-  
यत् यत्पुनर्यथासाधितेनो दिक्साधिते न्योर्लोप्यभ्यस्त्येभ्योऽभेन-  
येभ्यस्त्येतेन केदा अकार्येन क्षणेन एवमित्यत्रावत् यत्पुनर्ये-  
नायोः क्षान्तेन साधित्वात्तानेदान्भ्यस्त्येभ्योऽभेनयेभ्यस्त्येति  
तुल्यपदवाचकं पुनिर्येन कर्मेसादयवत् मुन इति यत्पुनर्ये-  
नाक्षरेति सामेयसाधिते तुल्यपदवाचकत्वेभ्योऽमितोभ्यस्त्येनो वयो  
अकार्येनक्षरं कदापी मन्तर इति सामेयसा समानसाधितेनो-  
निति, तत्साधितेनोमिति प्रतीत्योमिति नै सत्यो लोकः सोमिष्ययी  
योऽयी कथंति, स यथावतिर्यथायत्तुत्, त्वादात्तेनायवत् स कथेन  
होवमसुरीयतुवाययं साधोहीयं, यदेकं यमी निधायि तुल्यं  
तेन अद्यानमसुरीयः यथावतिर्यथा देवेभ्यः संवाच्यते तेन  
सामयकत्वात् तत्साधितं तेनायवत्, स कथेन होवमसुरीयतुवा अ-  
यं साधोहीयं यदेकं यमी निधायि तुल्यं तेन अद्यानमसुरीयते  
देवा अद्यानमसुरीय इति यो यत् अद्य अतिः स्वादि



अद्वन्द्वं यथापि दधीत्यासीत् अद्वन्द्वेऽपि दीर्घद्वित्वध्वने  
 दक्षिणा दीर्घः अद्वन्द्वीय इन्द्राये नक्षत्रेणैव संतीये दासीन्  
 य इति होमे. दि सिन्देय यदुमे अन्वे दक्षिणा धेवति अङ्गा-  
 हो सिन्देय वरता इति॥ यद्वत्त देव भिगायद् वरता यथापि तद्वे-  
 चसं कृत्वा ददन्त्यो यदुमेनेन वरता तद्वत् रसोऽभिम्यं  
 करोति यद् वरता तस्माद् वरतायेभ्यः न एव इत्येतामुक्तिराम्य  
 अथ यद् वरतायेन वरता अन्वाधीत्यरेता कनिष्ठा. तस्माददि  
 यद् वरता अग्निः यथायदि यदुतो यदि यामतो यदीयतात सर्व-  
 व्यावता वरता एव सिन्दयति. तस्माददि यद् वरता अग्नि-  
 र्भवति भूमिनि वरता यदीये अङ्गायदि यदुतो भुव इत्या-  
 सीयेने अन्वाहायेवने वा इतिर्वेदेषु यदि सामन्ता स्वरित्वाह-  
 रणेये यदीयतात सर्वव्यावता सुभुक् स्वीति कर्षं यदुव्याह-  
 रणीय एव अङ्गायता यदीयेयद्वे सोऽय अथ वरतायस्ये-  
 प्यायः यथास्तस्मिन् न भूमिनि वरता यत्तत्तये वृथादिदन्-  
 कः सुव्यमिति भुव इति यदीये कर्षं वृथादिदन्तः सुव्यमिति  
 स्वरिति वृथिवतये वृथादिदन्तः सुव्यमिति अङ्गः स्वरिदुनये  
 वा इतिदये वा वृथादिदन्तः सुव्यमिति. सवरादिदन्तः सुव्यमिदो  
 ये यद् इतो यद्वत्त देवता सिन्दयेन तद्वेने करोतीदाम् यदी-  
 दन्तः सुव्यमिनेनैवतदाह वरता ॥ १४ ॥ इत्येतेयव्याघने  
 वेदमयंविद्या वेदमो अन्वाय इति वेदमयंविद्या सम्भवा.

अथ यदीयेयव्याघनेः श्रीमनेयान यमः ॥ वेदं इदेव इ ये  
 सर्ववदौ सर्वं भित्तुस्ते इ यन्मानं याममिरे. तन्तोयानाङ्गः





अथर्वी दीपति. अथहुः अथरस्य कथने दक्षिणमन्त्रावलीति  
 कृपा वा कथयौ यौवा सुब्रह्मण्या अन्विषुर्न अथ मिषुनस्य  
 यवान्वा इत्युर्वाणु सन्विषयस्ययौवा अथति. देवो वै सन्विष्य  
 अथतिव वै देवतः क्षितिर्वाणु नष्टस्तेति. संस्था वा एषा  
 यस्तु नष्टस्तेति चेदतः संस्थावधानेन्यसमिपते वै देवतः समुच्छ-  
 वस्यन्तु नष्टस्तेति. वेदुयस्तव आसीने यस्तयति. एनी-  
 मावर्त वै भेदा. ॥३॥ एनीतु देवो दधति यवान्वा अथैवैव. अथ-  
 न्तिव देवो दधति यवान्वा न आसीने यवान्वा यदुधिरं एवं  
 चेद- दक्षिण यतु सुब्रह्मण्या सतिष्ठते. सन्वि सुब्रह्मण्या  
 दक्षिणमाय एव सदापि यजमेताः यजिष्ठानधीति यजिष्ठान-  
 धीति ॥३॥ इतिश्वेयशास्त्रे ऋषीयधिका मन्त्रो अथाह ॥

देवा वै यजमन्तवः. तालनानान् अमुता आयावन्वति-  
 यजमेतां दक्षिण्यव इति. तं दक्षिण्य अथान् यज एतां यजन्वा  
 तमिष्टममन्त्रेति. ते देवाः यजितुष्य मिषावरुन्तौ दक्षिणतः एवीर्दंते  
 मिषावरुणाम्नामेव दक्षिणतः मातृसवने अमुरस्ताम्यवायव. तथि-  
 वेदययमाना मिषावरुणाम्नामेव दक्षिणतः मातृसवने अमुरस्ता-  
 म्यवते अस्यामैवावर्तनं वैवायवतः. मातृसवने दंशति. मिषा-  
 वरुणावा हि देवा दक्षिणतः मातृसवने अमुरस्ताम्यवायव.  
 ते वै दक्षिणयोऽष्टतः अमुता मध्यतो एतं यजिर्दंते देवाः  
 यजितुष्येदं मध्यतो दक्षुत इदमेव मध्यतः मातृसवने अमुर-  
 स्ताम्यवायव. तथैवैतययमाना इदमेव मध्यतः मातृसवने अमुर-  
 स्ताम्यवायव. नमर्दंति ब्राम्हणाच्छरी मातृसवने वीसर्दंतिव  
 हि देवमध्यतः मातृसवने अमुरस्ताम्यवायव. ते वै मध्यतो अष्टतः  
 अमुता वत्ततो यजं यजिर्दंते देवाः यजितुष्येतामी अथरतः यजौ



नयन्त्यः सिन्धो नयतु निदर्वन्ति मनेसा वा द्यु रीचन्त्या  
 हविषाभयान्तरास्मदेवा मनेतुन्वी भवन्ति. ईदं ये निपासन्ति  
 ब्राह्मणाच्छिन्तो; इत्यनेन येनेन दर्विर्दर्वीत्यत्र अरहन्तिचरन्ति.  
 न हिषा सिन्धे अत्र ईदं नृके यन्ति निराभ्यामन्यामनेनेत्यत्र  
 अरहा संसन्ति. यन्तीन् आ ह्रुते नर इत्यत्रास्मत्तः ईदानीं आ  
 ओदनुविर्द्विषी इतिना अरहन्तिचरन्ति. न हिषा सिन्धे अत्र ई-  
 दानीं नृके यन्ति निराभ्यामन्या एतन्नरहाः संसन्ति. ता वा  
 एता एतेन्य लोहन्त्य धनः संसन्ति न्य सर्वमेवेतिमिर्दीद्वन्ति  
 संसन्ति ॥ ५ ॥

अथाहः परिचरीया एव. ते मध्यम देव नद्वेति मिषास्मत्त-  
 र्दः एवं सत्य पीयडीत्यत्र ते लोह इत्येतिम्यती; लोहः सतिनुमा-  
 नीत्यत्रा लोहान्तरन्ति. म्याच्छिन्मतिरिति ब्राह्मणाच्छिन्तो  
 सिन्धुर्न सर्वमेवेत्य एतया लोहं निनुन्ति. मदे सोमस्य  
 रीचन्त्या ईदो नदीचन्त्यामिति मिषासतो वा एते यर्वित्तकस्त-  
 स्मदेवा नयन्ती भवन्ति; अत्रा अरहन्तिरोम्य भविष्यन्तु नृहा  
 सतीं अनीचं नृपुदे वलन्ति सनिर्मेवेत्य एतया अरन्ति. हिंन  
 रीचन्त्या दिव इति; सतीं ते लोहः हिंन रीचन्त्या दिने दृष्टानि  
 दृष्टिमानि वा भिरानि वा पण्डुर इति सर्वं रीचन्त्या लोके  
 अरहाः छिन्तिहन्तो यन्ति. अत्र सरसमिषान्दीतिन्यत्राचन्त्या. नदी  
 क्षासती नान्तोर्द्वि दिवराहः ईदाम्यो एते नृप इत्येवम वा  
 ईदाम्योः विर्न धान प्यद्विनि मिर्मेवेति लोहान्ता सर्ववति,  
 सिन्धेन धाना वसुधन्ते वा एवं वेद ॥ ७ ॥

इदमहः परिचरीया मनीति रीचन्त्या नयन्त्याने वा  
 म्याच्छिन्ने चादीन्यिष्यद्विष्यन्. एव देवद्विष्यद्विदेव नैवान्तः

परिष्ठाति. तेनान्नाद्योद्यमं यन्त्राग्ने ऽग्नीश्विनोद्यमस्य  
 सत्यस्य लोकस्यान्वः उपविधिर्वाग्निनाचरती तेने स यदौ  
 यन्त्राग्नयान् एषामं वासुं स लोकमग्रे विद्यामनं वातामनं  
 वायो अग्निं वैश्वं वायो संवत्सं वाग्निरोमे वैश्वं स  
 यदौ यन्त्राग्नयान् एवम् एव ऐक्यस्य एव कृत्विसमने  
 होवन्त्यां परिष्ठातीना भवति. यतिश्च स एकादः सतिताममेव  
 त्रयसंज्ञः सतितामयेत्यनघं वातसमने द्यौरेकां देवस्यो-  
 मर्त्यस्येतिनापयन्तिरेवमे विचरते त्रिनं यदन्तेनाहुत्तदयो  
 त्रिषं देव्यो ऽन्नाद्यं सोमयेवं यदन्तातीति त्रिषं द्यामि  
 त्रिमे सतिताम्येतिविश्विधत्तयोः यन्त्राग्नोदग्निभिर्वाग्निं ते सयौ  
 लोकः सत्यस्य लोकस्याग्ने कानं त्रयोश्च संवेदन्तीक्याः  
 द्रौघुः द्यौरेक्यां होता द्यौरेक्याः माने ते होताग्नि होवन्त्याः  
 समानो स यदं यदीवान्नु संवत्सि. तस्मात्तन्मनं होता  
 द्यौरेक्योवन्त्याः द्रौघुः द्यौरेक्यां होता द्यौरेक्याः सूक्तविहीन  
 परिष्ठातीन्व समान्य एव कृत्विसमने होवन्त्यां परिष्ठातीना  
 भवताम्ना ते होताग्नि होवन्त्याः समान्य स इमंयन्त्रसंज्ञ-  
 स्तस्मात्तान् एव कृत्विसमने होवन्त्यां परिष्ठातीना भवति  
 भवति ॥ ८ ॥ इतिहोवन्त्याग्ने ब्रह्मसंहितां रिषीयो-  
 ऽव्यायः ॥ ९ ॥

आ नमो वरुण इत्येव इति वातसमन उपविधमनेभ्यो ऽन्नाद्य  
 कृत्वयोः वेदमग्नेः कृत्वयोर्भद्रयोः सत्यस्योद्यम ऐक्यस्योद्यमो  
 ते द्यौः वाग्नीत्याद्यः सत्यस्यैव सत्यस्यानं नमः कृत्वा वातः  
 सत्यं ऽन्नाद्यं कृत्वा ते ऐक्यः सिध्यते. द्यामं यदीदमे ऽन्नाद्यं कृत्वा ते  
 ऐक्यं सिद्धं कर्त्तुं त्रिनं वायुं स्थितिं भवति. नमः कृत्वा कृत्वो-

वसन्ते अन्वह नृत्तौ वशाः वसन्ति. वसन्तेति केनल्लुका-  
 न्नाह वसमानेव सद्धर्मे भुवं वसन्त्यति वसन्तेवसीने. ते  
 देवे सप्त सप्तान्बहुः सप्त वायमाने सप्त माध्वीदेने सप्त  
 कुर्वीवसन्ते; वायव्ये ते पुणे शुभानवास्तन्ये वायवाः सप्त  
 सांयो वसन्ति सप्त वायव्युर्वीति. वायव्येति पुणे शुभक्या इति  
 जल्लसन्त्य न कुर्वीवसन्त्य इति ते देवे तिस्रुर्वीवसो वस-  
 मान्ते, यवमाने हि मूढे, नक्षत्रा एव भिवावस्यो अमर्तो-  
 र्वायव्येति लोमानि वसन्ति. वसन्तिर्वायव्योऽसदनुं जल-  
 लसन्तिर्वायव्ये हि ज्योती नक्षत्रानुष्वातीत्यात्मनो लोका-  
 यनि. न ह ते ते यवमाने सर्वे लोमानि योऽनुभवीति ये सप्त  
 सप्तान्बहुस्तानि वसन्ते एव सृष्ट्यान्नुत्पद्यन् ॥ ९ ॥

अथह वरीदो ते यतो अथ सप्तह् दानेन सप्तः सप्तने पतिवशा-  
 न्न सप्तह् वरीदोऽन्वा वस्यो होत किं सप्तह्वाचर्यो वा इव  
 सोम्य सीधति होता वसति. ईद ता नृपते वसन्ति सप्तह्वाचर्यो.  
 सप्तदेवसप्तह्वाचर्ये कर्ष भेदमिदो भवति। त्रिवे नवे दधमह  
 इति भिवावस्यो वसति; कर्षे सोमवित्तव इति वीरे द्विव वि-  
 त्तमह वरीदं कर्ष भेदं वीणाति. मरुतो वाय इति चतु व-  
 ति वीर्य वसति. न सुवेचतयो सप्त वरीदो ते सोमवरीदं  
 कर्ष भेदं वीणाति. अग्ने वसन्तिर्वायव्येति भेदा वसति. स्वहारे सोम-  
 वीर्यव वरीदो ते महा वरीदं कर्ष भेदं वीणाति. वसन्त्येव वाता-  
 वायव्याव्यो वसति. सोमनृत्तान्न केचन वरीदो ते केतवरीदं  
 कर्ष भेदं वीणाति. वायव्येति वायव्यं देवेति वि-वसन्, वीर्यो  
 सोमवित्तव इति सर्वं सप्तह्वाचर्यवसीत्यु देश वरीदो भवति.



सर्वे पिबन्ते मायूरिने । अथ यथागतस्ये सति हवीषसर्पे पिब-  
 मो ऽन्यथेति । योऽस्य वै तृतीयसर्पस्यैव तद्वत्तत्त्वमिदं त्रयो-  
 वन्निहृत् सप्तमस्य सप्तमया इति ह्वायवो वैरमेवैतस्यै-  
 ऽन्नामस्यैवस्यैव वैरैर्यमैव वै तृतीयसप्तमस्य सप्तमस्य एव  
 तृतीयसर्पे यमिहाना यन्नाहारैर्यमैव यमति । इह सप्तभिर्वा-  
 यद्वा सप्तभिर्वायिने द्वेति । यन्नादेन्यायिनिने स्य वैरमेवैर्य-  
 म्ये यमिहति । वैरयदया तुल्यमिदं तुल्यमिदं वैरयदयो यमति.  
 युवो रयो अथै देवयिदय इति यदुनि वा इ यदुभ्यां सप्त-  
 रैरथ सौमै तिस्रं तुल्यस्य इति साध्यान्नायो यमति. आ वा तिस्रं  
 तिस्रं स्यामुन इति यदुनि वा इ यदुभ्यां सप्तम् आ नो यद्वा स-  
 यो रयुयद इति योय यमति. रयुययान्न य विहृत यदुमि-  
 ति यदुनि वा इ यदुभ्यां सप्तम् अथैव क तुल्यं आ हि यो-  
 यैवै केदा यमति. यमैवि यदुनि वा इ यदुभ्यां सप्तम् वैरानिह-  
 तिस्रं मयो अथैवैतस्यैव यमति. आ यमैवैति यदुन्याम-  
 यिने यदुनि वा इ यदुभ्यां सप्तम् यमैवैतस्यैव वैरैवैतस्यैव  
 यमयिने यमति. यमिने संमरेव मनीवैति यदुनि वा इ  
 यदुभ्यां सप्तमैवैति वैरैवैवै यमति. यन्नादेन्यायैना-  
 यः देवताः स्याति. यद्वा यथागतस्यैव यमति वै तृतीयसर्पे  
 तृतीयसप्तमस्यैव सप्तमै ॥ १२ ॥

अथाह यदुभ्यां ऽन्ना होवा अथयथा अन्नाः सप्त-  
 रैवैतस्यैव सप्तमै सप्तमै सप्तमै यमिहति । यमिहति  
 यमिहति होवा यथागतस्यैव वैर सप्तमै यदुभ्यां ऽन्ना हो-  
 वायथा अन्नायैवै विहृत एवु यमिहति यमिहति सप्त-  
 मस्यै सप्तमै यमिहति यमिहति यमिहति यमिहति यमिहति

होषकाः, सप्तमेवां कृतीदशमे वासं मयतिरिति । यदेव मायोरिति हे  
हे मूने होमयति । अत्रात्रैवैवयाद् वद् मयुष्यो होषास्य होषस्य  
मयुष्या मयतिरिति । यदेव द्विदशममयतिरिति अत्रात्रै  
वेति ॥ १. ५ ॥

[illegible]

१५२ देवदेवज्ञानस्यै वद्वर्षाधिकस्य १८, १५-

येनहं चाहं वेति ह स्मदेवय अन्यथेति, स वदितुंभूतः। अविज्ञाय  
तस्मादेवमेवेतिः सतिविद्युत्कृतमर्थेति चाहं चाहंवेति ह स्मदेव-  
य अन्यदुक्तमस्मान्मदेवयानि संसतः ॥ १४ ॥

अथाह श्रीशरीरे नै तुरीयसमनस्य कस्मदेवान्येतिहानि ज्ञान-  
तानि सूत्रानि तुरीयसमन आरंभविधानि सत्यंत इतिहर्मेतिहान-  
य वेतिहि सूत्रद्वयो वक्तव्यं नै तुरीयसमनं तन्मन्त्रादौव त-  
द्यदिवाह अन्यं त्वंः कथयते; इह त्वं ज्ञानं कथयतेतिवेति-  
हानि ज्ञानानि सूत्रानि तुरीयसमन आरंभविधानि सत्यंते-  
अन्यैरुभयव्यक्तयोः वदति, तं वा कथयति नदेव वक्तव्यं कथं स-  
देवदक्षिणदति, समितेवमं वा दजो अवावस्तवत्तथा; अतिहै नः  
वदतिः कथयतेति सतिज्ञानात् त्वेकदहयः। अविज्ञाय वक्तव्यं  
नैतुरीयसमनस्य कस्मदेवान् विदुः। अतिज्ञानं वा मनोति ? तथै  
नै विदुःस्वीर्य एव इतिहयः। अतिज्ञानं वेति, इत्यभिहै इत्यमरह मे वि-  
दितिविज्ञानसमन-कृतसति नै-वदितुं वक्तव्यंति ज्ञानान्येतिहानि,  
उभा विज्ञानमुदिति अज्ञानाकथयते। त्रि वि विदितुं वक्तव्यंति न व-  
दितव्य इति न हि वयोः कथयन् वक्तव्यम्; इतिहानि वक्त-  
व्येति। वेति वक्तव्यं ति तद्विदितव्यमितिहय इति विदुःस्वीर्यं वक्त-  
व्यंते, तन् ह स्म विदितुं कथयते। इति नै ह तथैवतुव वक्तु-  
व्यः। अतीतिहो वावदेवार्थं विदुःस्वीर्यमितिहय वावदितव्यस्य तुम्हा  
कथितवदिति स इमान् स्वीर्यमितिहय स्वीर्येवाम्यो वाचे। कथाह-  
ति वक्तव्यमितिहय स्वीर्य इमे वेदा अन्यो वावति। सूत्रेतिहयानि  
स्वीर्यमितिहय वाव उक्तं अवावति। स हि वक्तव्यो वक्तव्यमितिहय  
हो वा अतिज्ञानेव स हि वक्तव्यो वक्तव्यमितिहय नै-वदितुं वक्त-





कथं वर्तते द्वितीये; कथा महाप्रपञ्चस्य होतृविति तृतीये.  
 तृतीयेन संवाक्याद्यप्यन्तर्हीनियमांशमैकमद्वयः संसृतिः. ईदं  
 पुनिर्यास्यस्यार्थेति विवक्षितं. अत्रैव एव सप्तदश्यान्वय-  
 योगमिति द्वितीये; यस्मात्पञ्चमी कृपया न योज्य इति तृती-  
 ये. तृतीयेन संवाक्याद्यप्यन्तर्हीनियमांशमैकमद्वयः संसृतिः इत्यमुं पु-  
 नरुक्तिं सात्वते वा इति पश्येत्. अत्रि; इत्यंतिना वा सौम्यस्य-  
 कथान इति त्रितीये. आसाभिर्द्विपुर्नन्वं वदिति कृतीये. तत्रि  
 वा इत्यनि नव त्रिणि चत्वारश्च. चत्वारि त्रिणि इत्यस्य त्रि-  
 त्वेति. इत्यस्य त्रि मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः  
 प्रजापतिर्ब्रह्मन्संवत्सरः प्रजापतिः प्रब्रह्ममुच्यते. कर्त्तव्यं  
 प्रजापतौ पञ्चे अद्वयः पञ्चिन्वर्तते इति. तन्वर्ततेत्यस्य सौम्य-  
 वाच्यस्य विग्रहो वैपरीत्यतुल्ये अत्रि, संक्षीः संक्षेपे, सप्त-  
 लेखीः पञ्चे; अथ सप्तदशानि ब्राह्मणेयानि स्याः की भव्य नष्टी  
 देवदत्त इति वैधानस्य आशयः. सर्वे वासो गच्छन्ति  
 पाद्वर्तते ब्राह्मणाच्छी. आवासागोक्षु मधुमेष्टा इत्यज्यस्य.  
 एतानि वा आवासापेविर्वा आवासादिनाः सर्वे लोकमवस-  
 तेतिह्यवसतेतिह्यवसता एतानि सर्वे लोकं कर्त्तते ॥१९॥

अथो ह कसो कृत्वा कर्त्तव्य इति वैधानस्य पुरस्तात्पुन-  
 रावद्वयः संसृतिः. तदेतन्मूलं समर्थमेवेति त्रि मूलैव देवाः सर्वे  
 लोकमवसतेतिह्यवसता एतानि सर्वे लोकं कर्त्तते इत्यस्य  
 कर्त्तते. तदु वैज्ञानिकः, निज्ञास्य ह त्रि त्रिन् निज्ञानिवा यज्ञः,  
 निज्ञां वर्तते त्रिन् अत्रि व एव वेदः देवा त्रिन् निज्ञानेभ्यश्च-  
 कृताः पुरस्तात्पुनरावद्वयः संसृतिः. तदुपपन्नमुपपन्नं  
 वापुनामवसते. सर्वसर्वं वसति; वैश्वदेवोऽपि वसति वा अपमव-

वस्तुनस्यैव। तद्वा ब्रह्मण्यैव भवत्येति ब्राह्मण्येति ब्रह्म-  
 न्यसमृद्धं सूक्तमद्वयं संसृति। ईदंनसृद्धं सन्निमित्त-  
 नं वै सृष्टेः देवाः सर्वे लोकमवपमेति। सृष्टमसृष्टमित्यव-  
 यक्त एतेन सूक्तेन सर्वे लोकं वदन्ति। तद्वा सृष्टिममेति नै समिद्ध  
 ईदंनस्य चित्तं समोत्पन्नमभ्युत्थ कर्म लोकमवपमुत्पन्नस्य चित्तं क-  
 न वपयति वपयति कर्म लोकं वा एते वेद- तौ सृष्टये तद्वा  
 सत्यं सत्तुन्याय्ये तद्वादीदंनस्यैव सत्ता-वायैव तत्तस्यै लोकं  
 वदन्त्यन्तं अस्ति लोकं सृष्टिममेति। अग्निं वदन्तं दीपता मनीषा  
 चित्तवतायसौ अद्वयः संसृति। अग्निवत्तस्यै सत्तु, अग्निं चित्तानि  
 सृष्टमसृष्टमित्येव चाम्येन वदन्त्येव तानि चित्तानि चाम्येन तदग्निं  
 सृष्टममेति संवत्सरावयवताः परी वा अस्मत्तोत्पन्नस्यै लोकमवप-  
 न तदग्निवदति- तौ पीच्छामि संदुष्टे सुमेधा इति वेति तेन सत्तु-  
 पूर्वे वेताले वै कन वस्तुनस्य तदग्निवदति। तद्वा ईदंनस्यैव- निरुत्पन्न  
 इ वै चित्तं निरुत्पन्नस्यै चित्तं तानि चित्तं वपयति वा एते  
 वेद- तदग्निवत्तं वाचात्म्यं संवत्सरावयवो वै वदन्त्येति। वदन्त्ये-  
 राग्ने- सृष्टिर्दृष्टिर्निर्माद वेनेदादूत्पन्नं वदन्त्ये। तौ दक्षर्षे; दक्षस्यै  
 निरात्म्यं निरात्म्यवत्तुन्याय्ये वदेन दक्षर्षे-१। दक्ष वै चित्त-  
 वाचनेन तदग्निवत्तं वाचात्म्यं वदन्त्ये। तद्वादीदंनस्यैव सत्ता-  
 वायैव तत्तस्यै लोकं वदन्त्यन्तं अस्तिन् लोकं सृष्टि-  
 ममेति ॥ २० ॥

सत्तुमिदं न्या तद्वा, कनस्यैव भवत्येति, तद्वा चित्तं सृष्टिमिति  
 ईदंन- वस्तुन्या आग्निवत्तं अद्वयः वदन्त्ये। तौ वै वदन्त्ये-  
 वदन्त्येवमेति वदेन वदन्त्ये; अग्निं वै कनमावयववत्तु- वदेन  
 वदन्त्ये- अद्वयवत्तं एते चित्तवत्तुन्याय्ये चित्तवत्तुन्याय्ये चित्तं तानि

साहिः वयसिः समानि समेभ्यः साधनि हं धरेति. समेवच्छा-  
तानि सति लोकाधिक्येति. विदुषः सूत्रपरिषदः संसिद्धुमा  
हेति पुराणवचनात् संसिद्धिः. साम्या इति नरेवमतया न  
कुसंशेयं ये होला निषे होलासीत्यु वाक्येन. अहं वनु-  
यतिनी कुतुः वाक्यमर्थः. विदुषो न ह्यः सूत्रपरिषदः समेव  
निष्ठातया समुदं प्रत्येयमेव हेतवे साधने ये संसमरं द्वादशाहं  
वासते कदाचै सैरापत्तिं प्राप्तं वाक्यमाः समतोहेतुरेवमेवैव  
विदुषः समतोहेति. न ह वा एवच्छेदो वयसिना लमे लोका-  
नुचयते. वीर्यवर्धनं हि; वायो न व्यावृत्तये समाने हि  
संसी; एते वेदाव्याः कदापीति वरेणः संसीति. साधयिः  
सूत्रपरिषदः सूत्रानि समतोहमेति वरेणः संसिद्धिमेव  
वाग्विषयते यत्र वयसं वाग्विषयि वरेणः संसंसी-  
वयसं संसंसा अहीनमेव वयसंसीति ॥ २१ ॥

अथ माय इह निष्ठां धीमतामिति वैश्वानराः पुराणवृ-  
त्तानामहरतः संसीति. अथवायो धीमभूते नुदस्य असेहीत्ये  
अथ साधयान्सीति वया एव वयसंसीत्येवमवयव कवयस्यमिव  
हि वयसिच्छति. ब्रम्हणा ये वयस्युवा कुनसीति ब्रम्हणाच्छंसा-  
हरतः संसीति. कुनसीति कुनयसी. कुन एव वयोने. होलास्य कवय-  
उहं ये लोकाकुनैरि निष्ठानिष्ठानासी अहरतः संसावतुनेनीमेतिव  
साहीने हीनस्य वयः, वेसीति सत्रावयवकं वा वा एव अहरतः  
समपते समानीमिः परिध्वरुभ्योऽसापि हेतमिहो वतं मयसिः  
वयस्यस्ये वीर्यवर्धनं वया वा वीः वयसं वीर्यमेव हेतमिहो  
वयमेव वयस्ये. न कुनं कुनैववयस्यस्य परिध्वान्सीति  
ह साधयस्ये ये हेत वी मयसि लयमिच्छयति ॥ २२ ॥





१३० ऐतरेयब्राह्मणे ब्रह्मसंहिता १५, १६-

यतिष्ठान्तराणि यद्विज्ञानमया १४ एषा ह वा अत्र निश्चिन्विता  
 नै काना आप्नति स यद्विज्ञानमये ऐदंभीतनी ऐदंभुवन्त  
 विज्ञानमये अत्र इषाकः सीतनी ॥ १५ ॥

कदाहुः संशंसित्वमे आहन् न संशंसे १४ इति संशंसित्वेन्याहुः  
 कथमप्येवमस्तु संशंसति कथमत्र न संशंसित्वमनो कान्ता-  
 हुर्वैव संशंसित्वासी नै लोका एवमहरमनासी नै तनी लोका  
 अथिदे तनी लोके कथंसीति स यत्संशंसित्वायमे कहुर्वाहय न  
 न संशंसती<sup>१५</sup> कथमस्य लोकाय कथं कथाम संशंसित्वरेव  
 न संशंसती<sup>१५</sup> आत्मा नै लोकेन्यः यथा वाहसित्वा स यती-  
 संशंसित्वा देवतायां यथमन्तरा यथानीयथा एव एव ह्या-  
 देवताया देवतायां यथमानय यथान्तरायाय एव एवमसीति  
 यत्ततथा म्यातस्मान संशंसित्वा यद्विज्ञानमया कान्ति-  
 म्या श्री कहुर्वाहयदेवताय संशंसतीति नै एव कथामाहि-  
 याते यदि एवं एव विद्वद्भुवन्तद्भुवन्तयाति बहुनि कथानि  
 कथेयन्तो कथयन्त तथा कुर्वन्ति कहुर्वाहयदेवता  
 कान्तिम्यामासां इदमस्तुयति यद्विज्ञान स स कथ यत्तनी  
 य देव कान्ते विद्वद्भुवन्तद्भुवन्तयाति कथिभयान्  
 तस्याय संशंसित्वाहुर्वैवा स स कथनेने कथं विद्वत्  
 कान्तिम्याः कथति विद्वत्तन्तोवाहः अन्तराहः इति  
 निवर्तयति सुवाहयानरेव इदमस्तुयति कहुर्वाहय स  
 यत्तनेने कान्ता विन्तो देवताः कथनेने अविदिदो कथ इत्ये-  
 दावदम्या यत्तति कथयिष्यन्तरेव यदि नै वा अहि-  
 क यत्ततद्भुवन्तद्भुवन्तयाति न्यवे कथनी आप्ति यदिति



१५२ ऐतरेयब्राह्मणे बृहद्विंशोऽध्यायः १८, १९, २०.

शिव्यासस्मरतिस्वयमेव विद्वद्वेदवर्णिमर्शाः१३ आत्मा वै कुरती  
 पञ्चाः सतीकुरती. स कुरतीमर्शसीत्या आत्मा अ सतीकुरती ते  
 पञ्चा अत्र कुरतिनम सतीकुरती कदाचन वेति. परिकुरतीति  
 तस्मदतिमर्शमेव विद्वद्वेदवर्णिमर्शाः१४ आत्मा वै कुरती पञ्चाः  
 सतीकुरती स कुरतीमर्शसीत्या आत्मस्य सतीकुरती ते पञ्चा  
 अत्र कुरतीमस्य सतीकुरती. तदान्तरं वदुमि. परिकुरतीति  
 तस्मदतिमर्शमेव विद्वद्वेदवर्णिमर्शमेव कुरते पञ्चमर्शमे. स एव कुरतीति  
 द्वास्तस्य वैश्वदेवः प्राणाश्चर्यन्ते वायवाश्चर्यन्ते संव-  
 च्छन्तेऽने मयतीति. ॥ १८ ॥

सुधिति संसृतिः देवमेतिरे सुधितिलवच्छेदयेति  
 यजमानं यजन्तीति. कृषास्ति संसृजाना वै कृषा-  
 विद्यावानमेवस्य तस्मन्तीति. वायुस्तस्यमेव वै नृत्तस्तदति  
 यज्ञाय ज्यायं यजिच्छति यथा कुमाराय सने स पात्रो  
 मयीति वांछी अथ कुपः पञ्चा विहितो योग्येति लक्ष् वांसम-  
 स्तिमच्छ. स यावानेव पुनश्चाजनें यजमानं संसृतीति. वायु-  
 वाच्छीति यजिच्छता अथावाय संवच्छन्तेत्यस्य तं यजिच्छा  
 कल्पयेति ॥ १९ ॥

एवमात्मनं संसृतिः यजिच्छा वा एवमात्मन्यजिच्छामे-  
 वस्य तस्मन्तीति. वायुस्तस्यमेव वै नृत्तो ज्यायमेवस्यि-  
 त्तिमच्छति. स यावति वा अविवातमे वा सने वा इहं यावति  
 वा अविवातमे वा. स इ वादय आने वै वासव यात्रो अममि-  
 त्त्वमेवसित्तिमच्छा यजति. तन्वेद्यानि यजयद्यमोन्वायतीति  
 नञ्चोद्वेदं वाच्छित्तता कृषास्तिमेवयजन्तं. वेति स इ वा  
 इहोत्त इ वा न इहोत्तवेतिनान्य संवेद्यथापुनर्वा यात्रो वाच्छि-  
 त्तिमच्छति.

आत्मादुच्छन्त्यरेवति स ह वा संविता ह वा न संविता ह  
 कुम्भिक आत्मात् आशिर्नीलमित्ये होमा कर्त्तव्या बह्व एषा  
 वा एषा शिव्यानां निरतिथिः सत्सत्त्वरेदे हे मध्यदिन्यभि-  
 मन्वेदेहीश्वरमित्येवमस्य स संसर्गमिति तत्र तथा संसर्ग-  
 वस्तु. तत्र तथा वस्तुमने शैल आत्मात् स होमात्  
 होमः कथा ते कथ्ये निषादं इत्यत इति किं सधृतिविषय-  
 मस्यस्युत्तरतः अस्य इति स होमविदो हे मध्यदिनः कथं  
 मध्यदिन्यभिर्वासीति चेत् मध्यदिन्यभिर्वासीति होमात्  
 उदयिनदममध्यदिनमाध्यं जायते वा ऽपिजायते वा. सर्वं वा इदं  
 वास्तं वा ऽपिजायते वा स कमायते मेव इति चेति स होमात्तथा  
 होमादेवम इति सधृतिविषयमिति स होमविदमेव किन्तु एवं  
 संसर्गमनेति होमात्तदिदानीं वाच्ये तु सत्सत्त्वमस्य  
 स्वात्मा इति तत्र तथा संसर्गं वस्तु. उदिरमयेवहिं त्विन  
 कास्ते ॥ ३० ॥

उदधुर्वदमित्त् निषादित्विदमात्र एव यदे ऽपि कथ्यते  
 यतः कथ्यते यत्सत्त्वमपि यथातिः कथ्यमास्यत एव नभानेदिष्टो  
 मध्यमय विषयवदो वास्तुमयाः संसर्ग, ते सत्त्वा रेतो वा  
 अग्ने न वात्मा, एवं वात्मात्सत्त्वमस्य एव नभानेदिष्टो मध्यमय  
 कुम्भमिति संसर्गः स आत्मा रेतो वा अग्ने ऽप्यात्मा कथ्यत यतः  
 वास्तुमपि यथातिः कथ्ये वात्मा अतिशुद्धा भवेति १ यत्मानं ह  
 वा एतेन सर्वेण यत्सत्त्वम सधृतिः. स यत्मा सर्वो गोप्यम-  
 तरेण संभवत्येव कीं सधृतिवाये सर्वे संभवत्येवेति वा अत्र संभवतः  
 संभवत्येति सर्वेणि वेद्यमात्रे आत्मा विद्येत्यस्यत एव यत्मा  
 कथ्यते यत्सत्त्वमपि यथातिरिपितं होमिवास्तुत्तं कृत्वास्तुत्तमे

इंसति तथा अथ अतिहा वसुधैविनं वदेवतः वसिष्ठा-  
प्यति ॥ ३१ ॥

छंदसां वै सोमनादात्मनां रसो अन्वेद्यन्त प्रकटीकृतियेन-  
राज्ञं छंदसां रसो लोकात्मनोऽप्यतीति ३ एतन्नाच्छंदीभिः  
वसुधैविवात्तामसां वासव्या रेभ्यः विदुमः वसिष्ठिन्या  
वसुधाः कारभ्यापसुहृमसपुनः छंदः सुरसमदधानाद्वैरात्य  
छंदोऽतिरिहं अति छंदोऽतिरिहं वसुधै व एवं वेद.  
वासावैवीः इंसति यथा वै यो वाद् इंसः यथात्मनं वासां  
इंसति. तन्मादिवाः यथाः वदन्तो वासे व एवं वेद. वदेन वासा-  
वैवीः ६ संसति वै देवाश्च वासवश्च सर्वे लोकात्मनोऽप्यतीति-  
वाक्यत्वाः संसति एव सर्वे लोके सति. वाः यथाहं इंसति  
यथा वृषाकपि वासीकपे हि वृषाकपेऽप्यन्वायमेति. तस्य न मूं-  
सवेपीपीन वदेन्त हि वासां मूंखोः रेवीः इंसति. रेवंतो  
वै देवाश्च वासवश्च सर्वे लोकात्मनोऽप्यतीतिवाक्यत्वात् रेवंत  
एव सर्वे लोके सति. वाः यथाहं इंसति यथा वृषाकपि वासी-  
कपे हि वृषाकपेऽप्यन्वायमेति. तस्य न मूंखवेपीपीन वदेन्त  
हि वासां मूंखः वसिष्ठिवाः वसुधैविनं वसिष्ठिद् वसिष्ठिन्याः  
यथाः वसिष्ठोऽप्यति हीमाः यथाः वसिष्ठिनं वसिष्ठेन साधुन्यं वा-  
क्यतां सलोकात्मनो व एवं वेद वदेन वसिष्ठितिः ६ संस-  
कारो वै वसिष्ठसंस्कारो हीमाः यथाः वसिष्ठेति संस्कारं हीमाः  
यथाः वसिष्ठेति, संस्कारस्यैव साधुन्यं वाक्यतां सलोकात्म-  
नो व एवं वेद. वाः यथाहं इंसति यथा वृषाकपि वासीकपे  
हि वृषाकपेऽप्यन्वायमेति. तस्य न मूंखवेपीपीन वदेन्त हि वासां  
मूंखः कारभ्याः संसति देवा वै वसिष्ठश्च कर्माणां कर्मासुवीतव्य-

[illegible]

ऐतदप्रमाणं संभवितव्यं इति सुनिश्चेतामुददर्शयन्तवा  
वातवायव्यमिति हेतुः अतः सोऽप्यसुवायुषस्य भवेत्सुखस्यै  
तदभिप्रेत्येवमिदं वक्तिव्यं यद्विदुः कस्मै सा परिणमिति स  
नान्यपरित्याग्य अथ आप्तवति प्रमाणं प्रतिमानमिति. तस्या  
अपेक्षितत्वात् एतच्चर्चितं विधातव्यं मुख्यमनुवादद्वयं न  
विभेजेत तं होमायावेष्टावन्ती भूमी मे वाचनस्यैव. अत्रार्थं  
वाच्यवर्तिनं यद्विदुः पुरुषं परिणमति यथा करोमि यी मेव  
ममस्या एव तस्मादाहुरन्यत्र ऐतद्वचनं शीर्षकां प्रतिष्ठा द-  
दि. तं हेतुं सूचयति संज्ञिति. स न विभेदेवावकाशं लोकेत्येवं सूचा  
दाहुरा ऐतदप्रमाणं अहुरेव तद्यजमानस्य यज्ञवर्तिनं यजमानेन यदे-  
वेत्यावकाशः ३. अत्रमां हेतुः एवो यद्विदुः यजमानः अत्रत्येव त-  
दायं दधाति. अत्रैवत्यं अत्रैवमिति पठति. अत्रैवत्यं

[illegible]

देवदीर्घं संज्ञावाशिष्वाथ इ वा व्यभिचराथ स्तने लोके स-  
 र्वेकः सर्वं पूर्वं एषामो यवमिति ते दक्षिणतः पूर्वाः सुन्या सार्वस-  
 लीकस्य बहुमुखे इति यविष्णुमित्रायां वा एवमे द्विषः पौष्पादिन्ये-  
 म् ३३ सुन्यां सर्वस्य लीकस्य यद्बुद्धिं ते दक्षिणतः व्यभि-  
 चरेन दृष्ट्वा यथा सुन्यां सर्वस्य लीकस्य बहुमुखस्यैव सर्वेषुः  
 सुन्या वा सर्वस्य लीकस्य यद्बुध इति ते दक्षिणतः यथा यथे  
 सुन्यां यथा सुन्यां सर्वस्य लीकस्य यद्बुधस्त्वयैव सर्वं दत्त्वा  
 सर्वं लीकस्यैव इति स सर्वेषुका यस्तुका पुनरावृत्तः ते  
 दक्षिणतः पश्चिमा इ इति पश्चिममिति दक्षिणायां मे दक्षिणे दक्षि-  
 णमिति ते दि न यवशात्वा इ इति इति वा यवशात्मिति

दीवाय यज्ञसा वा एषो ऽग्नीदि य आग्निन्मेव न यः। अग्निदधि  
यज्ञः संप्रतिदेहिताम्राय वसुधीवीति वदि। तस्यादग्नेरिहयज्ञो-  
क्तेनाभादग्नेरिहयज्ञः। वदि तस्यान्वस्यवसुधीदिनं तस्याह् ॥ ३४ ॥

ये तादित्याग्निरासौ वासुदेवौ। यौ वासुदेवौ इत्यं पृथिवीं  
पूर्वं दक्षिणानामरदुस्त्वानिर्गं मणिपूरीया वासुतान्मनुबन्धा  
दि विधीयन्ता विदुर्दवीः, यज्ञान्परत्तयाः शीवन्ता इमे यदराः  
मादीर्यन्ते ये ऽन्ता इमे यदराः सभेन देवः। अन्ताः पुनः- तस्मात्ता-  
दुर्गं विदुर्दक्षिणां पवित्रुन्वीयन्तेभ्यः शुभा विद्याः शुभा विद्या-  
दिति वदि। तेषां अविदुर्दक्षिणादविदुर्दक्षिणां आदुन्त्यान् दक्षिणा  
देवः सवस्यन् सो ऽग्नी तपती १५-एषो ऽन्ताः येतोः कर्त्तुं कृत्वा ऽन्ता वि-  
धान्दविदितेनाजन्ता यतिवत्तम्; इमे यौ वसुधेव इति वा एव  
देवनीयो अनुस्यन्तः आदित्या ह अदित्योऽग्नेर्यो दक्षिणामनघन्,  
ता ह अदित्यं वसुधैविति न हि त इत्यं मन्वायंतासु ह  
अदितः वसुधैविति मति हि ते अनुवायंता ह अदित्यं  
वसुधैविति न हि त इत्यं वसुधैवतासु ह अदितः वसु-  
धैविति मति हि ते अनुवायन्, अन्ता तैत्तसन्निधेयवसुधैव ह  
वा अन्ता विदेवसुधैव अन्ता वेत्तसन्निधेयवसुधैव इति दक्षिणा  
ये वसुधैव पुनोऽग्नी यन्ता ह वा वदमन्ते पुनोऽग्नेर्यं रिष्यन्ते  
देवः वसुधैव दक्षिणो रिष्यति, तस्मादाहुर्द्वयान्येव यो दक्षिणा  
वसुधैवसुधैविति, उव ज्ञेय आदुन्त्या वसुधैवसुधैविति।  
वसुधैवतासु वसुधैविति; आदित्या यद्वा वसुधैवसुधैव इदं वाक्  
पवित्रुन्वीयन्ति इति पवित्रा नैव तदावसुधैवत् इदं वाक् वसुधैव-  
देवा ददन्ता नरे यज्ञो वसुधैवतासु वसुधैविति वसुधैव वसुधैव वसु-

आमलेति वनेति नमेतदवप्रतिष्ठं. तं वा एव देवविषं संसदि एतदवप्रतिष्ठं  
यथा विविदं तस्मिन्मयेन येन वनेति यथा विविदः ॥ ३५ ॥

मूलेखदः संसति. मूलेखद्विरे देवा असुरलुपसर्वलोकेन पुत्रो-  
नेतिन मयसा केवा वै देवा असुरान्म मूलेखद्विरेन मूले खद-  
विना. जैनान्मयावस्येतिनमयमन्त्रा मूलेखद्विरेनमियस्य वाङ्-  
मयस्य मूले खदविनमियमयिदति. वा अर्धवैवा संसति  
मयिदमा एव. आदमस्याः संसमादमस्याद्वि देवः सिध्यते. देवसः  
मयाः मयावति मयाविमेन एवयति. वा एव संसति दया-  
हय सिवात्मनं विवाहमद्विरेनः सिध्यते देवसः मयाः मया-  
वति मयाविमेन एवयति. वा मूलमन्त्रनं वै मूले खद्विरेनः  
सिध्यते देवसः मयाः मयावति मयाविमेन एवयति. दवि-  
ह्यान्म असाविमिति दविह्यं संसति. देवविरे वै दविह्य  
एवं वा एवं व्याहनस्यां वाचमयद्विरेनमियमेन वाचं पुचिरे.  
सातुहृन् मनसि मन्त्राभ्युहृन् मनोऽन एतसा वाचं पुचिरे. मुया  
सोम्यमन्त्रा इति एतसाचि संसति. देवविरे वै एतसाच  
एवं वा एवं म्मदस्यां वाचमयदीनोमयिमेनेन वाचं पुचिरे. वा  
अनुहृन्मो मयदि वाचा अहृन् मनसि एतसा वाचं पुचिरे.  
अन दप्ये अनुमोमयिद्विरेनमयमन्त्रा वृचं संसति. विद्वे  
अदेवैरम्याच(वीर् कृदस्वित्पुचिरे. मयाह दम्युचिरे इ वै  
देवान्मदुवाचाचं आसीन्म एवो कृदमयिनेन पुचामुचं मनमयि-  
दमां एतसाचंमयिनेनमयमन्त्रा इदामृदस्वित्पुचिरे. मुयाहृन्  
मनमयिदमां मनमयिरे. एतहृ. संसमेन् एवेत्या इन् संसमे हृ  
इति संसमेदिन्याहृ. एतमयेनमद्विरेनमयमन्त्रा न संस-  
मेदिन्याहृ. एतमयेन संसमेनमयि वै लोक एतमयमयि



लोहान्मृगानि घनेषु चैव तपतेषु तपेतेषु परिनिर्हते यैः । स  
एव सप्तर्षेः पशुर्व एतमेव विश्वकर्मण वे श्री अथवा तपसा  
मेवमा वा वायुशब्दे वा पशु निम्नोत्तरादुक्तता वा एतां लो-  
निवति यैः सप्तर्षिभ्योऽपि तदा वक्षतः । वायु इत्येवैवमासी-  
त्वाहुककामनासु ह शिरसाय वाभ्याय अमुकः प्रीताय । तस्यै  
वेकमेवदर्शद् मनुष्या अपिस्ते श्रीयते ॥ १ ॥ इत्येतेत्याद्यने  
सामर्थ्यनिश्चयः । तपसो अथवाः ॥ १ ॥

तदाहुर्दे अद्वितीयमवसरे चित्तं वयमथ वक्षः स्वादि-  
ति । तैः वाचवेदिमातुराग्निमात्रो हि यदं मर्षति तदाहु रं  
अद्वितीयमवसरे अद्वितीये साम्राज्ये वा हविषु वा चित्तं वा  
तव मायार्थानिन्वर्षेनान्यतुर्गोदव्यापया सर्वानि संदो-  
रव्या तव मायार्थानिन्वर्षेन अद्वितीयमवसरेषु हविषु चित्ते-  
न वा तव मायार्थानिन्वर्षे । इत्येव एव तानि देवतामो हर्षति  
कुटीरानि अग्निं वाक् । स्वादेनैवैवमावसरेषु सर्वानि  
तुष्टुयान्वा तव मायार्थानिन्वर्षेन अद्वितीयमवसरेषु चित्तं  
वयमथवापिर्षेत् स्वादिज्यमिषान्यवसायाः एवमा तुष्टुयान्वा-  
दिपितृभ्यो वदन्निवाप्यवसाया अग्निर्वैवद्वितीयोऽपि वदे-  
तस्यापि वा यत एव कुलस्य एवमा तुष्टुयान्वाप्यतुरित्ते-  
नैवमवसायतुष्टुयान्वा वदन्निवाप्यवसायापिर्षेत् यदि पितृयानि  
न विदेरवसायाः वदन्निवाप्यवसायापिर्षेत् तदा तुष्टुयान्वाप्यवसाया-  
पिर्षेत् वाप्यवसायापिर्षेत् तुष्टुयान्वाप्यवसायापिर्षेत् । मन्त्रादीनामपि-  
तुष्टुयान्वाप्यवसायापिर्षेत् वाप्यवसायापिर्षेत् वाप्यवसायापिर्षेत्  
तुष्टुयान्वाप्यवसायापिर्षेत् वाप्यवसायापिर्षेत् वाप्यवसायापिर्षेत्  
तुष्टुयान्वाप्यवसायापिर्षेत् वाप्यवसायापिर्षेत् वाप्यवसायापिर्षेत्

तदाहुर्देवतामिर्षेत्तुष्टुयान्वा तुष्टुयान्वापिर्षेत्तुष्टुयान्वा तव मायार्थ-

निदिदि वाचमिनमयेत. यस्माद्वा निदीदधि तथो वाचमयं कृषि  
वसुधा खनीन् वेषव नमो वराय वीष्मदुष इति तामुवाचयेदुदस्या  
देवनिदिदियामुर्वेदपदान्तात्; इदंन कुन्वती भानं मित्रान् वरणाव  
वेन्वधाम्ना कदाचनूधमिन मुनेवोवकुन्वतीवादेवेनं त्राद्यन्वाव  
वधान्ना तव मार्वाभिनिस्तदाहुर्वेसाभिरीभुपानमृष्टा दुदन्वा-  
न गजैव सा तव शर्वाभिनिरेवधनवां द वा एषावजमानस्य  
मतिमयान वाचते सामनगध्यादयेच्छादि. शक्तिर्वा भवे; सुय-  
वसाहनगदीदि युवा इति सा तव शर्वाभिनिस्तदाहुर्वेसाभिरी-  
भुपानमृष्टा दुदन्वाव इतिरेत सा तव मार्वाभिनिरेभिर्वा वतव  
खंदयेतदमिमुता खेवदय दुग्धं दुधिममसुत वटोवपीरज्यगृह-  
यदायः एवो कृतेषु एवो भन्वावा एवो वनेषु एवो असु तन-  
कीति तव यमनिदिदं स्वातेन जुहुयादयत्वं होमान् स्वाद् यत्तु वै  
मर्गं सिद्धं स्मदवाच्यामद्व सा दुग्धा तेन जुहुयादानेव यदा-  
ये होतव्यं सा तव शर्वाभिनिः ॥ ५ ॥

कदाहुर्वेस सावे दुग्धं साव्यावे दुग्धेता अदरेता सा तव  
मार्वाभिनिरेभिः सावदुग्धं देव कुन्वा वसाप्यता भक्तिमादध्या  
तेन वनेत सा तव मार्वाभिनिस्तदाहुर्वेस सावदुग्धं साव्यावे  
दुग्धेता अदरेता सा तव शर्वाभिनिरेभिर्वा मावेदं वापुरोजावे तस्य  
स्वाने नित्य तेन वनेत सा तव शर्वाभिनिस्तदाहुर्वेस तस्मैव  
साव्यावे दुग्धेता अदरेता सा तव मार्वाभिनिरेभिर्वा वा  
मावेदं वेति कदायं सा तव शर्वाभिनिस्तदाहुर्वेस तस्मैव इति  
दुग्धेपुर्वा अदरेपुर्वा सा तव मार्वाभिनिरेव्यान्वसेनानि यथादेव्यं  
रिक्ताय तयान्वावनिरेता वनेजाये अन्वाभिनिदुग्धना वनीत  
यतो वास्य शर्वाभिनिः ॥ ६ ॥

तदाहुर्वस्वाधिहोममधिभित्तममेवमावधौत सा सव्याधिभित-  
 तिति सर्वमेवैकमुच्यधियमधिभित्त माहुदेमाहवधौत देवा समिन्-  
 नभ्यादधन्यमेवरात आहवनीयस्यैव अस्म निरुद्धा जुहुयन्म-  
 न्वा वा साव्यामन्वा कर्त्तुं तजुर्वेवाहुर्व वा स यथेष्टमिधुनीने  
 यदिहव्येरेव एव सज्जलावेद् भ्यनयितुं सप्तपुत्रमिन्विषयेतदुह-  
 न्नुहमेभिपयौषिण्य तस्मा यमोमीती स्वांतया जुहुयातां तत्र  
 साव्यधित्तस्तदाहुर्वस्वाधिहोममधिभित्तं स्रष्टति सा तिर्यग्निं वा  
 स्रष्ट तत्र साव्यधित्तंति तदाहिवधिमिधुनाती यतिनीं आशे  
 ध्विनाश्विनेन वधिनः अविमृश वधनि. दिवं तृतीयं देवान्वशे वधतो  
 वा इतिमाहोतिरितं तृतीयं विदुन् यशे वधतो वा इतिमाह-तृ-  
 थितीं तृतीयं सप्तपुत्रं वशे वधतो वा इतिमाह- यमोमेवसा  
 स्रष्टिवा रजोमीती वैतुवावधीकृत्वं वधति. तितुर्मे सज्जस्य दुरितं  
 पति कथम- विहं अश्वेयमव्येरेव वधति सा तत्र साव्यधित्तस्तदा-  
 हुर्वस्वाधिहोममधिभित्तं माहुदायन्मन्वामे वा अथ वा अंशमे वा  
 तत्र साव्यधित्तिरेव सप्तपुत्रिनमेवरातमेवरातमन्वामन्वावधौतदेव-  
 स्मा कर्त्तुमिधुमिधुमिधोमधौतं यथाहरेषुस्मस्य यथेमीती स्वांतया  
 जुहुयातां तत्र साव्यधित्तस्तदाहुर्व वा इति भुविधेरेव वा तत्र  
 साव्यधित्तिरेवसाह सप्तपुत्रं तत्र जुहुयादेवसाह सप्तं मिथामाहवधौत  
 अयादध्यामादंतां तस्माहवधौतं सा तत्र साव्यधित्तस्तदाहुर्वस्वा-  
 हवधौतं दधित्तिरेवरात स्रष्टत्य उपशान्तेत्य तत्र साव्यधित्तिरेव  
 स यदि सप्तपुत्रोपावदन्मन्वामेव यजन्तंयमसुरव्याहं तनीन  
 यन्मेवेद् आहुम्यं वधनामस्य तन्मेवेदनुममेवसांते वधमाने  
 यजान्मेवेनेन स्रष्टमन्वामे सप्तपुत्रं स्रष्टमन्वामे निधुवाह  
 साव्यधित्तमिधुमिधोमेवसा तत्र साव्यधित्तिः ॥ ५ ॥

तदाहुर्वेत्तामाह्वयेषुभरेषुः सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति । तदाहु-  
 वस्नेदुर्बुद्धा वृत्तेभ्यः निदध्याययन्तुभस्नेतो ऽयमे ऽयिनमे ऽशाक-  
 चालं पुरोवाहं निर्वेत्तस्य वाग्वानुवाक्ये, अविनाशिकं यमि-  
 व्यते, न ह्यवे अयिनैवाहुति वाहनवीथे जुहुवाद्यमये ऽयिनमे  
 स्थलेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्वेत्ता सर्वकर्महर्त्रेणैव निवा-  
 संशुम्नेरन्त्या तत्र प्रायश्चित्तिरिति । सो ऽयमे वेतमे ऽशाकचालं  
 पुरोवाहं निर्वेत्तस्य वाग्वानुवाक्ये, अथ भावति वेतमे, सो  
 अयि ऐतरेयस्य ब्रह्माहुतिं वाहनवीथे जुहुवाद्यमये वेतमे  
 स्थलेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्वेत्ता सर्व एवमप्येति निवा-  
 संशुम्नेरन्त्या तत्र प्रायश्चित्तिरिति । सो ऽयमे निविचयेऽशाकचालं  
 पुरोवाहं निर्वेत्तस्य वाग्वानुवाक्ये, सर्वं कर्त्तव्यमप्यप्येति,  
 नानमे मत्तुपरीत्यते निवा ब्रह्माहुतिं वाहनवीथे जुहुवाद्यमये  
 निविचये स्थलेति सा तत्र प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्वेत्तामप्यो ऽयि-  
 रार्थाभिः संशुम्नेरन्त्या तत्र प्रायश्चित्तिरिति । सो ऽयमे क्षान्तमे  
 ऽशाकचालं पुरोवाहं निर्वेत्तस्य वाग्वानुवाक्ये, अर्द्धददितिसक-  
 त्त्वि यौरु, अथ यथा न विवरा वराह ब्रह्माहुतिं वाहनवीथे  
 जुहुवाद्यमये क्षामयते स्थलेति सा तत्र प्रायश्चित्तिः ॥ ६ ॥

तदाहुर्वेत्तामप्यो वाग्वेत्तापिना संदक्षेत्तस्य तत्र प्रायश्चि-  
 त्तिरिति । सो ऽयमे संश्रयंवाहाकचालं पुरोवाहं निर्वेत्तस्य  
 वाग्वानुवाक्ये, कुनिन्नु नो वनिहवे, वा नो अस्मिन्महाभय इत्या-  
 हुतिं वाहनवीथे जुहुवाद्यमये संश्रयं स्थलेति सा तत्र  
 प्रायश्चित्तिस्तदाहुर्वेत्तामप्यो दिव्येनाभिना संशुम्नेरन्त्या तत्र  
 प्रायश्चित्तिरिति । सो ऽयमे अशुम्ने ऽशाकचालं पुरोवाहं निर्वे-  
 त्तस्य वाग्वानुवाक्ये, अथमे क्षितिहव, मप्ये दये वेदित

ब्रह्मणो ब्रह्मभूते वाहनमीदे ब्रह्मवाहयमे अमुमे सारहेति सा  
 तव सामाभितिसत्ताहुर्यस्यायम। सवामिना संसृज्येभन् सा  
 तव प्रावभितिरिति । सो अये सुचये आश्रयत्वं पुरोज्ञाशं  
 निमित्तस्य सामानुवाक्ये, अतिः सुचिद्व्ययम्, वदये सुचय-  
 म्भवेन्वाहुति वाहनमीदे ब्रह्मवाहयमे सुचये सारहेति सा तव  
 सामाभितिसत्ताहुर्यस्यायम आत्मेत्यभिवाच्य संसृजेभन् सा तव  
 प्रावभितिरिति । समेतागैर्येदरपी वेन्मुळं वा सौहृदेयवाहनमि-  
 तायादि सार्धकवाच्ये न वास्तुवाच्ये अये सवस्यवाहयत्वं  
 पुरोज्ञाशं निमित्तस्येति सामानुवाक्ये आहुति वाहनमीदे  
 ब्रह्मवाहयमे संसृज्ये सारहेति सा तव प्रावभितिः ॥ ७ ॥

तदाहुर्यं आदित्यविराजयन्मये अमुमुमे सा तव सामाभि-  
 तिरिति । सो अये वज्रभूते आश्रयत्वं पुरोज्ञाशं निमित्तस्य  
 सामानुवाक्ये, तमये वज्रभूतुचिर, रताभितिरिभद् वता अद्वय  
 द्यामहुति वाहनमीदे ब्रह्मवाहयमे वज्रभूते सारहेति सा तव  
 सामाभितिसत्ताहुर्यं आदित्यविराजयन्मये अममनामयेत सा तव  
 सामाभितिरिति । सो अये वज्रभूते आश्रयत्वं पुरोज्ञाशं नि-  
 मित्तस्य सामानुवाक्ये, तमये वता अति, परो नने यमि-  
 त्वात् वतन्निन्वाहुति वाहनमीदे ब्रह्मवाहयमे वज्रभूते सारहेति  
 सा तव सामाभितिसत्ताहुर्यं आदित्यविराजयन्मयां वेत्तव्यमी  
 सा अक्षिमात्ता तव प्रावभितिरिति । सो अये वज्रभूते आश्रयत्वं  
 पुरोज्ञाशं निमित्तस्य सामानुवाक्ये, वेत्तव्यं हि वेत्तव्यं भवत्त,  
 सा देवतामये वेदानमन्मेन्वाहुति वाहनमीदे ब्रह्मवाहयमे वज्र  
 भूते सारहेति सा तव सामाभितिसत्ताहुर्यं अमम सव द्या  
 पन् वज्रभूतेभन् सा तव प्रावभितिरिति । सो अये वज्रभूते अम-

इति वाचक्यते अत्राकारं पुरोक्षाद्यं निर्वैतस्य वाच्यानुवाक्ये,  
आपदि तस्या बनेत्, आ मे वादि तस्या बनेत्तस्याहुतिं वाहन-  
नीये जुहुवाद्यक्ये वाचक्ये बन्धने वाचक्यते स्पष्टेति सा तत्र  
वाच्यभिधितिः ॥ ८ ॥

अत्राहुर्वा अदित्यादिराप्रयमेवाविज्ञा नवान्नं माक्षीयाच्छ तत्र  
वाच्यभिधितिः । सो अये वैश्वदेव्या वाचक्यकाले पुरोक्षाद्यं  
निर्वैतस्य वाच्यानुवाक्ये, वैश्वदेव्यो अधीत्यत्, पुनो दिवि  
पुनो अधीत्यत्तस्याहुतिं वाहननीये जुहुवाद्यक्ये वैश्व-  
देव्या स्पष्टेति सा तत्र वाच्यभिधितिराहुर्वा अदित्यादिराप्र-  
यमेवाविज्ञा नवान्नं माक्षीयाच्छ तत्र वाच्यभिधितिः । सो अये वैश्वदेव्या वाचक्यकाले  
पुरोक्षाद्यं निर्वैतस्य वाच्यानुवाक्ये, अधीत्या अदित्यात्, आ मे-  
वा वाचक्या रमेत्तस्याहुतिं वाहननीये जुहुवाद्यक्ये  
स्पष्टेति सा तत्र वाच्यभिधितिराहुर्वा अदित्यादिराप्रयमे-  
वाविज्ञा नवान्नं माक्षीयाच्छ तत्र वाच्यभिधितिः । सो अये वैश्वदेव्या अत्राकारं  
पुरोक्षाद्यं निर्वैतस्य वाच्यानुवाक्ये, अदित्यं मे विवर्तं बन्धयस्ते,  
अदित्यविर्वा भित्तं दिवसात् तस्याहुतिं वाहननीये जुहुवाद्यक्ये  
अदित्यक्ये स्पष्टेति सा तत्र वाच्यभिधितिराहुर्वा अदित्यादिराप्र-  
यमेवाविज्ञा तत्र वाच्यभिधितिः । सो अये विवर्तकाले अत्रा-  
कारं पुरोक्षाद्यं निर्वैतस्य वाच्यानुवाक्ये, विवर्तमेवो रवनी विमार,  
आ मे तुवर्वा अधीत्यत् तस्याहुतिं वाहननीये जुहुवाद्यक्ये  
विवर्तकाले स्पष्टेति सा तत्र वाच्यभिधितिराहुर्वा अदित्यादिराप्र-  
यमेवाविज्ञा तस्याहुत्वात् सा तत्र वाच्यभिधितिः । सो अये  
वदन्वावाद्याकाले पुरोक्षाद्यं निर्वैतस्य वाच्यानुवाक्ये, तं मे अये  
वदन्वाय विवर्तं, स न मे अये अयो बनेत्तस्याहुतिं वाहननीये

ब्रह्मवाद्यमये वरुणाय स्वाहेति सा तत्र सायंभित्तिसदाहुर्वं अष्टि-  
 वाधिर्यदि वृत्तकर्म वाधिर्यन्मा तत्र वायंभित्तिरिति । सो ऽयमे  
 वंजुमये ऽष्टाभ्यां पुरोवाचं निरित्तस्य वायंजुमये, स्तुं  
 तन्मन्त्रयो वंजुम्यदि, अष्टानां नमस्तेज सोम्या इवाहुति  
 वाहन्मये ब्रह्मवाद्यमये वंजुमये स्वाहेति सा तत्र वायंभित्तिस-  
 दाहुर्वं अष्टिवाधिर्यदि वृत्तकर्म वृत्तं च तत्र वायंभित्तिरिति ।  
 सो ऽयमे वंजुमये ऽष्टाभ्यां पुरोवाचं निरित्तस्य वायंजुमये,  
 अष्टिरीता म्यदीदधकीता, सामन्तमदीत्येति नो अवेत्ताहुति  
 वाहन्मये ब्रह्मवाद्यमये वंजुमये स्वाहेति सा तत्र वायंभित्ति-  
 सदाहुर्वं अष्टिवाधिर्यस्य वायं वीर्यं वयो वरुणाय तत्र  
 वायंभित्तिरिति । सो ऽयमे मरुतये वसोदधकाचं पुरोवाचं  
 निरित्तस्य वायंजुमये, मरुतो वस्य हि वदे, अथ इत्येवराष्ट्र  
 अष्टिवाहुति वाहन्मये ब्रह्मवाद्यमये मरुतये स्वाहेति सा तत्र  
 वायंभित्तिसदाहुत्तम्यदीदधकीता अष्टिरीतामदीदधन् नदीदधन् वदित्वाहरे  
 दिव्यहुर्वि नदीदधन्म्यहुत्तम्य सो ऽष्टाभ्यां इति । न देवाय  
 विदुष मरुता इति तन्मादधनीये अष्टिरीतामदीदधन्म्यदिवाधिर्य-  
 त्वा वीर्ये, वदेमीताम्यवायंम्यो अष्टाभ्यां, वाहन्म्य-  
 भ्याम्युत्तम्योति वनन्म्योति तन्मासीम्यं वायवेत्.

॥ ९ ॥

वरुणोवा असीये अष्टिरीतं वरुणं पुरोवाचं निरित्तं सुता वन्म्ये,  
 नदीदधनीयं वरुणोवाचं पुरोवाचं वरुणोवाचं निरित्तं सुता वन्म्ये,  
 नदीदधनीयं वरुणोवाचं पुरोवाचं वरुणोवाचं निरित्तं सुता वन्म्ये,  
 नदीदधनीयं वरुणोवाचं पुरोवाचं वरुणोवाचं निरित्तं सुता वन्म्ये,  
 नदीदधनीयं वरुणोवाचं पुरोवाचं वरुणोवाचं निरित्तं सुता वन्म्ये,  
 नदीदधनीयं वरुणोवाचं पुरोवाचं वरुणोवाचं निरित्तं सुता वन्म्ये.

सर्वं यजमानः अथा सर्वं यजिष्युत्तमं मिदुर्नः अथवा सर्वेन  
मिदुर्नेन सर्वं ज्योतिं यजयेति ॥ १० ॥

सदाहुर्वेदार्थपूर्णासप्तविंशत्यसि व ह वा अथवा वेदं दक्षि-  
रथिति. सदाहुषस्तनुव मे वेदं दक्षिणधीतुमिति पूर्वी वैश्वानरी-  
हुषस्तोरिति वैश्वानरायति वैश्वानरी वा पूर्वी वैश्वानरी वातु-  
स्तोत्रोत्तरा सा रात्रः वा पूर्वावाकस्या सा तिमिरास्ति; योत्तरा  
वातुर्पूर्वी वर्षास्ति वातुर्दक्षिणतिथिति वा तिमिरः पूर्वी वैश्वानरी-  
हुषस्तोदन्तिर्वायुः पुरस्तादवासास्यान्तं यदममं यदुचितं यद्यजते  
तेन सोमं जीयति. वैश्वानरातुत्तरातुत्तराधुषस्तोदन्ति व वै सोमो  
यजते सोममुदितमेवै देवसोमं यजते वासासातलाहुष-  
स्तुत्तरास्तेह ॥ ११ ॥

सदाहुर्वेदस्य विष्णुमुत्तरादिभ्यो ऽहुर्दिवाहा अथवा विष्णु-  
स्योभ्यो वा सोमो वातुत्तरास्तेह तत्र मार्गश्चित्ति ॥ दिव-  
स्यं पुरस्कृतं सारं कथ्येज्योर्जनें शुक्लं दिवस्यं ज्योतिः शुक्लमसी  
वरेण शन्योतिः शुक्लं वस्यमुज्यति. रजस्येनार्धं वायव्येदि-  
वाभिरर्धं दुरा समिदा वातावावातनीममुभयेऽहुर्नै वयश्चाना  
वेनेव वज्योतिना हुन्तु वनश्रुतायां तस्मिन् सा तत्र मार्गश्चित्त-  
सदाहुर्वेदस्य मार्गस्याहर्णीसातरेना वे वा रथो वा अथा वा  
महीनयेन वा तत्र मार्गश्चित्ति ॥ वैश्वानरादि हुषोदिन्याहुतात्-  
न्यस्य दिवा यजयेति यजेन्न्यसि हुषीत मार्गस्यादिति त्रिभु-  
दकायां वरेण, हुन्तु वज्यमसी वातुमनिर्हीन्याह स्त्रीवासा तत्र वा-  
यवश्चित्ति सदाहुः स्वमसी वयदधोभ्यो अथवा वेदवज्यमसातरे १ त्  
वासातरे २ तिमि भवातरेति वाहुः वायव्या रथो व्यामं यजे  
ये ऽहिमृधने तेषामेवो अथाहमो यजति. सदाहवावेवय-

सर्वविधेष्वनाहुतिं शुचीं यमने । अघ्राणाभ्यसने सर्वेति । अनादी  
 सामग्रिनिर्भवन्मुने यमनाभ्यस्य स एव वेदः । अनेन सर्वकथा-  
 वन्धनीं होम-संधर्भेति । इ वा एव संहरमात्मनसो विदुरव-  
 नस्वामु होमनिर्भवेन इ वा अस्य संहरमात्मस्य सर्वकथा-  
 वन्धनीं सामान्यतया- यो । अत्रावस्थानेन । सर्वं लोकेवेति  
 वैवाभ्यस्युदाहरति । उदाहुः कथयामीत्यस्यमुक्तिर्लोके येष वा-  
 नयोऽप्यहरद्वयैति शुचीं यमनाहुः शुचीं वै येषां आकाशे अ-  
 ष्याहुरहरद्वयं एते यमनाभ्यासमनोदायनाभ्यासद्वयमिति ।  
 अनुमिहोति यमनं यो । अयं नै । अस्मिन्नयमं देवसि यमनमयं  
 देवसि भवति ॥ १२ ॥ इति ऐतरेयब्राह्मणे सप्तमोऽध्यायः  
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

हरिश्चन्द्रो ह वैश्व देवस्यो एषा शुभ आसः । अस्य ह यदे  
 वासः यमुतः सप्त शुचं न लेभे- अस्य ह पर्यङ्गारदी कुल ऊभु-  
 तः इ वादं यमनाहुः । यमिनं शुचीं यमनेति वै विवासेति वैश्वः  
 किमिहोति । अनेन सत्यं आपन्नं कारयेति स एषा पृथो दशभिः  
 यमुदयः यममिमिहोयमनामुत्तरं य दशभिः । यमः शुभान् यमना-  
 यमिहोयमनो मुक्तः । यमनाः कुलिशं योषां यान्ति यम-  
 नेति ; यान्ति अन्तु यमिनां भूयान्ते विदुरवः । यमनापुने  
 सितो अयावन्मुक्तं यमः ; आत्मा हि यमः यमना स इत्य-  
 न्वयिष्यति । यमु यमं यमिनिं यमु अन्तुति हि यमः ; शुचं  
 यमना दशभिः स वै लोको अघ्राणरः । अर्थ इ यमनाः यमना  
 इ यमो यमं हरिश्चन्द्रो यमो विवाहाः ; सखा इ यमो कुलं  
 इ शुचिः यमिहोति शुचः यमो यमना यमिहोति यमिहोति  
 यमो भूयः स यमः ; यमनां शुचीं यमना दशभिः यमिहोति ।

तज्जाया जाया भवति वरस्यो जायते पुनः; आभूतिरेता मृति  
 रीत्यमेवमितीवमे. देवकीयामुत्तमस्य तेषः सप्तभ्रातृवहः. देवा  
 मनुष्यान्मुत्तमेता यी वनयी पुनः. वसुधस्य लीलोऽस्तीति तज्जायै  
 वरस्यो मिदुः; तज्जायु पुनो मानदं सवारं जायितोदति. एष  
 देवा उदयानः मुद्येयो नं पुच्छिण आक्रमेति निघोका; नं वर्यति  
 वरस्यो वर्यतिच तज्जाने मायति विमुनेभयतिदि ह सा  
 आकलय ॥ १३ ॥

अविनशुक्तं कर्णं राजानमुत्तमं पुनो मे जायतां केन त्वा  
 वहा इति तथेति. स वरुणं राजानमुत्तमवारं पुनो मे जायतां  
 केन त्वा वहा इति तथेति. तस्य ह पुनो यजे रीदितो  
 वाम तं होवाचायति ते नै पुनो वरुण मयैवेति स होवाच यदा  
 नै वसुभिर्दयो मकलय स केनो भवति. निर्दयो अन्वस्य त्वा क-  
 षा इति तथेति स ह निर्दय आस. तं होवाच निर्दयो अन्वभू-  
 तस्य मयैवेति स होवाच यदा नै वसोर्दया जायते अ्य स केनो  
 भवति. देवा अन्वस्य मयैवतमस त्वा वहा इति तथेति. तस्य ह देवा  
 कषिरे. तं होवाचायता अस्य देवा वरुण मयैवेति स होवाच.  
 यदा नै वसोर्दयाः वर्यते अ्य स केनो भवति. देवा अन्वस्य वर्य-  
 तस्य त्वा वहा इति तथेति. तस्य ह देवा कषिरे. तं होवाचायता  
 त्वा अस्य देवा वरुण मयैवेति स होवाच. यदा नै वसोर्दया  
 पुनर्दयेति अ्य स केनो भवति. देवा अन्वस्य पुनर्दयैवतमस त्वा व-  
 हा इति तथेति. तस्य ह देवा पुनर्दयेरे. तं होवाचायता अस्य  
 पुनर्दया वरुण मयैवेति स होवाच यदा नै वसिदा सत्माहु  
 को भवत्यस्य स केनो भवति सत्माहुषु यमोत्तमस्य त्वा वहा इति  
 तथेति. स ह सत्मादं वायवो होवाच सत्माहुषु यमोत्तमस्य मने

येति स तथेत्युक्त्वा पुनरुपमेषाम्नाय कथामेवै मर्त्यं जगत्तदाहं व  
जगत्तदग्निं यथा इति स ह त्रैत्युक्त्वा अनुवासावारम्यन्मन्त्र-  
सिं स संवत्सरमरम्ये वचात् ॥ १४ ॥

अथ देवतान्ते वचनात् वचात् तस्य देवदेवं अथै तद् देवदितः  
तुच्छात् सो ऽग्न्याद् सामवेद्याय तमिदः पुनरुक्त्वात्तैर्वैजोवा-  
च. वाच आसाय वीरमोति रोदिव तुष्टुवः तयो पुनरयो वच  
इह वचात्तः सखा चरेवेति चरेवेति वै मा सामन्तो वीचदिति  
ह. दिविवै संवत्सरमरम्ये वचात् सो ऽग्न्याद् सामवेद्याय तमि-  
दः पुनरुक्त्वात्तैर्वैजोवाच, पुनित्वी चरतो वै त्रैत्युक्त्वात्तै क-  
लपतिः; येते अथ सैव सामन्तः अनेन वचने इवाचरेवेति  
चरेवेति वै मा सामन्तो वीचदिति ह त्रैत्युक्त्वात् संवत्सरमरम्ये वचात्.  
सो ऽग्न्याद् सामवेद्याय, तमिदः पुनरुक्त्वात्तैर्वैजोवाच, अतो अथ  
आसीन्मनोर्ज्वलायति तिष्ठतः; येते विषयमासाय वचाति चरतो  
अथचरेवेति चरेवेति वै मा सामन्तो वीचदिति ह. चतुर्वै सं-  
वत्सरमरम्ये वचात्. सो ऽग्न्याद् सामवेद्याय तमिदः पुनरुक्त्वात्तै-  
व त्रैजोवाच, तमिः वचने वचने सीधिरात्मसु हातः; क-  
लियेस्त्वैव अवति कुं संपद्यते चरतः; चरेवेति चरेवेति वै मा सा-  
मन्तो वीचदिति ह वैचमं संवत्सरमरम्ये वचात्. सो ऽग्न्याद्  
सामवेद्याय. तमिदः पुनरुक्त्वात्तैर्वैजोवाच, चरति मनु मिति  
चरन्नातुमुहंरः सूर्यस्य तदा प्रेमालो सो न तदवतो चरेचरेवेति  
चरेवेति वै मा सामन्तो वीचदिति ह तयो संवत्सरमरम्ये वचात्.  
सोऽ ज्योतीं सीवन्तिपुषिमवन्ता प्रीतमन्त्र्य जीवाच. तस्य ह  
चमः पुन आसुः- पुनपुनः पुनःपुनः पुनैलादूत इति तं  
देवाय अथै अं वै चरं दद्यान्वदमेवाभितेनात्मानं निक्षिप्य इति

स ज्येष्ठ पुत्रं निमुखाय उवाच, क्षमिष्यसि मे त्वेदमेवमिति क्षमिष्यं  
वाचः तौ ह नव्यमे संवादवां वक्तुः पुनःपेदे सख ह एवं दन्त  
स उवाच ह्यो ऽप्याह् क्षममेकम्. क्षमिष्यसेत्युवाच तत्र ईवाह  
मनेनज्ज्वरं निष्क्रीया इति स वचनं राघवानुपमसाराधेन ज्ञा य-  
था इति तथेति भूषयि वाचनः क्षमिष्यसि इति वदन् उवाच.  
तस्मा एव राघवस्यै वक्तुं योग्यः क्षमिष्यमिदमेवमिति पुनरपि  
पुनश्चलेत् ॥ १५ ॥

तस्माह विष्णुमित्रो होवासीत्यन्वयः पितृभ्यो वदन्मात्रस्य  
वदन्ता. तस्मा उवाचुताय विमोक्षार्थं न विमोक्षः स होवाचा  
जीवतः जीवन्तीत्यन्वयः एवं दत्तहमेन विमोक्षयामेति तस्मा  
अपरेक्षन् ददुस्तं स विमोक्षः. तस्मा उवाचुताय निमुखायजीवन्  
क्षमिष्यताय विमोक्षार्थं न विमोक्षः स होवाचाजीवतः जीवन्ति-  
त्यन्वयः एवं दत्तहमेन विमोक्षयामेति तस्मा अपरं वतं ददुः.  
तौ ह्येति विज्ञान एवाद्यत इत्युच्यते ईहा वते ऽत्युत्तमपैसा नि-  
क्षिप्येति. ईवाह देवता उपवापयामेति स वक्तव्यमेव वचनं देव-  
यानुपमसारा, क्षम पुनः वक्तव्यमनुतायमिदमेवमिति. तस्माह वि-  
मोक्षार्थं देवता भेदवत्त्वमिदमेवमिति सीऽपिपुनस्तस्मा, अपरेव  
वक्तव्यमनुतायमिदमेवमिति. क्षमिष्यताय. क्षमिष्य मे वक्तव्यमिदमेति,  
क्षमिष्यतायमेति स क्षमिष्यतायमनुताय, अमि त्वा देव क्षमिष्यतायमेति  
पुनः. तं क्षमिष्यताय वक्तव्यमेति एवं निमुखाऽपि क्षमिष्यतायमेति  
स वचनं राघवानुपमसारा उवाचमिदमेवमिति. तं वक्तव्य  
उवाचमिदमेति देवता पुनः पुनः वक्तव्यमनुताय मनेनज्ज्वरं इति  
सीऽपि पुनश्च वक्तव्यमिदमेवमिति. क्षमिष्यताय विष्णु देवता  
पुनश्च मनेनज्ज्वरं इति स विष्णु देवतापुनश्च वक्तव्यमनुताय



ए होवाचवीर्यः सौम्यमिन्द्रो मा कुरु कवि वानं कर्म कुरु  
 कुरु, तदहं निन्दये तुभ्यं कविर्दुःसमा कवामिति ए होवाच कुरु-  
 शोके वः सकृन्नाहं कुर्यादुर्गदेनक्तयो ह्यहं, कथमाः वीरान्वाकद  
 संवेदंभवा कृतस्त्वित्तथैवमिति ह विश्वामित्र उवाच- ए होवा-  
 च विश्वामित्रो, धीम एव सौम्यमिन्द्रः यस्मिन् विश्वामित्रिभुः  
 आत्मापौरुषं तुभ्यो धूर्तमिन्द्रेतिह तुवस्त्वमिति सरोत्तमं तुवस्यो-  
 दः, स वै यथा वो कुरु तावत्तुम तथा कद, वीर्यमिन्द्रः सप्त  
 देवां कुरु तुवस्त्वमिति ए होवाच विश्वामित्रो भेदी मे त्वं कुरु-  
 त्वां स्वात्मन भेदा तथा स्यात्, उषेता देवं मे दातुं तेन वै जीव-  
 मेवम इति ए होवाच तुवस्येव, संज्ञानेत्तु वै ब्रह्माभीष्टा-  
 र्थाय मे भिदि, तथा अहं कुरु सप्तभोगेवां कुरु तुवस्त्वमित्यथ ह  
 विश्वामित्रः तुवामपौरुषमावाप, वसुधेदाः सृष्टेस्तत्र कर्मो देवुर-  
 दः ये केव आतरा सव नमि मीकवान कर्मत्वमिति ॥ १-७ ॥

कुरु ह विश्वामित्रोदवानं कुरु आतुः- देवागदेव ज्वायां  
 लो वसुधेदः देवास्तत्रमिमांस्तस्ये ग्वासां लो न दे कुरुते  
 मेमिरे, सप्तसुधास्तदापौरुषः यश्च यधीर्दिति ए वीर्यः कुडाः  
 सप्तमः कुडिदा सृष्टिमा दसुदेन्या कदमो भवति विश्वामित्रा  
 दानुषां सृष्टिमाः ए होवाच वसुधेदः देवस्तदा सार्धं, यमः विश्व  
 संज्ञानेन नमिमित्तदागदे वयं, पुरस्ता मयि कुडिरे आत्मन्येवो कर्ष  
 अस्मीत्यथ ह विश्वामित्रः पक्षितः कुरुसुधा ह मे वै तुवा वसुधेदी  
 वीर्यदी क्षित्वयव ये मान मेऽतु कुरुष्वो वीर्येवमस्यो मा पुर तथा  
 वीर्यदी देवराजिन कविनाः सवै ताव्याः सप्ततुवा एव नः सविनाचमं  
 एव नः कुडिस्ता वीरो देवराज्यममित्रः तुम्यंश्च दातुं न उषेता  
 निदा वातु न विदाति- दे सप्तंभो विश्वामित्रः सवै सृष्टं सत्तामः

દેશરાજ્યન તરિકરે તુડી પૈત્તાન વાપિનાઃ અધિપત્ય દેશરાજો નૈવત-  
 ધોરત્તરો કીર્તિઃ; વન્નુનાં વાપિનાન્વે દેવે કેદેય વાપિના-તરેતત્તર વાદ-  
 દ્યમત્તર ધીનવેત્તરત્તરત્તર કન્વેત્તર રત્તે ધીનિત્તરત્તરત્તરે તિરત્તર-  
 કીર્તિત્તરત્તરત્તર આત્તરે. તિરત્તરકીર્તિત્તરત્તરત્તર: વાપિત્તરત્તરત્તર. ત્તરો પૈ  
 તિરત્તર વાપિત્તરત્તર તત્તરત્તરત્તરત્તરત્તરત્તર: વાપિત્તર રત્તે ત્તરોત્તર ત્તર-  
 ત્તર ધીનિત્તર પૈ દેવે ત્તરોત્તર ત્તરત્તર. દેવેત્તર પૈત્તરે કન્વત્તરત્તર ત્તર ત્તર-  
 દેવત્તર: વાપિત્તરત્તર તત્તરત્તરો ત્તરો તિત્તરત્તર ત્તરત્તરત્તરત્તરત્તર આત્તરત્તર-  
 રત્તેત્તરત્તરત્તરત્તરત્તરત્તર ત્તરત્તરત્તરત્તર ત્તરેત્તર વાપિત્તરત્તર. તત્તર-  
 ત્તરત્તરત્તર ત્તરત્તરત્તર ત્તરત્તરત્તર રત્તે પૈત્તરત્તરે ત્તરત્તરત્તરત્તર-  
 રત્તે ત્તરત્તર ત્તરત્તરત્તર ત્તરત્તરત્તરત્તર ત્તરત્તર ત્તરત્તર ત્તરત્તર ત્તર-  
 ત્તરત્તર ॥ ૧૮ ॥ ત્તરત્તરત્તરત્તરત્તર ત્તરત્તરત્તરત્તર ત્તરત્તર-  
 ત્તરત્તર ॥ ૧ ॥

[illegible]

एकपुत्रिभक्तौ कर्मेण कर्मभूता यदमुषाभक्तिरिति कथं तद्वत्  
निश्चयः स्यात्कृत्यानि कर्मण एवपुत्रिभक्तौ कर्मेण कर्मभूता  
यदमुषाभक्तिः. तद्वत्कर्मभक्तिः क्षयितो यदमुषाभक्तिः निश्चयः  
स्यात्कृत्यानि कर्मण एवपुत्रिभक्तौ कर्मेण कर्मभूता यदमु-  
षाभक्तिः ॥ १९ ॥

अथाने देवदत्तभक्तिः यावत्पुत्रभक्तिरुच्यते वाच्यते सत्यो  
पेक्षादीक्षिप्यमानः क्षयितो देवदत्तभक्तिरिति क्षयितो वाच्येति ।  
क्षयितो वाच्येति साहचर्येण मे देवं तद्वत्कर्मण एवपुत्रभक्तिः  
क्षयितो स यददीक्षिप्यमानो भवति, कदाह पुत्राह एवमेव  
क्षयितो भवति, इति चेन्न त्वेतिता ओक्षितम्, देवदत्तभक्तिरुच्यते  
मे देहि देवदत्तभक्तिः इति देवदत्तभक्तिः वाच्येति. स यत्तद वाच्येति  
कदाह क्षयितो स्यात् इत्यर्थेति देव कदाह तस्य ह कदाचन इति  
क्षयितो देवेन सतिवा यदमुषाभक्तिरुच्यते ह क्षयितो भवति. क्षयितो  
ह यदमुषाभक्तिरुच्यते स एवपुत्रभक्तिः क्षयितो देवदत्तभक्ति-  
रुच्यते इति क्षयितो भवति. ॥ २० ॥

अथाने एवदत्तभक्तिरुच्यते क्षयितो यदमुषाभक्तिः स पुत्र-  
भक्तिरुच्यते आहुतिः पुत्रभक्तिरुच्यते इत्युच्यते इति वाच्यते  
क्षयितो पुत्रभक्तिः इति कदाह कदाह. कदाह पुत्रभक्तिः इति वाच्यते  
क्षयितो भवति सतिवा यदमुषाभक्तिरुच्यते इति क्षयितो भवति. कदाह  
क्षयितो भवति इति वाच्यते इति वाच्यते इति वाच्यते. क्षयितो  
यदमुषाभक्तिः इति कदाह कदाह इति वाच्यते ॥ २१ ॥

एवदत्तभक्तिरुच्यते क्षयितो यदमुषाभक्तिः स पुत्र-  
भक्तिरुच्यते आहुतिः पुत्रभक्तिरुच्यते इत्युच्यते इति वाच्यते  
क्षयितो पुत्रभक्तिः इति कदाह कदाह. कदाह पुत्रभक्तिः इति वाच्यते  
क्षयितो भवति सतिवा यदमुषाभक्तिरुच्यते इति क्षयितो भवति. कदाह  
क्षयितो भवति इति वाच्यते इति वाच्यते इति वाच्यते. क्षयितो  
यदमुषाभक्तिः इति कदाह कदाह इति वाच्यते ॥ २२ ॥

ब्रह्मणे सारंति वनरिषी<sup>१</sup> इ ब्रह्म वा एव वनयते यो यत् वन-  
यते ब्रह्म ते सन्ते, यथाहु इ वनय पुनर्वनयते यो दीयति, न ब्रह्म  
वनयत् क्षयं न परिधिनाति, ब्रह्म वा अवाप्तोवापन्तिब्रह्म यथैवं  
ब्रह्म वाप्राप्तोवापेद् ब्रह्मणे सारंति तदेकमेवाति तदेकमीदं  
वाप्राप्तोवापन्तिब्रह्मणे वनित्वापुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनः  
वा वनयते यो यथाहु वनयते क्षयं हि राहु न क्षयं वनयते ब्रह्म न  
परिधिनाति, क्षयं वा ब्रह्मणे वनयतेनान्तरा यथैवं क्षयं ब्रह्मणे  
वनयतेनान्तरा सारंति तदेकमीदं, तदेकमीदं ब्रह्मणे वनयति  
नित्यत्वात्परिधिनातिनाति परिधिनाति वनयमानस्य वरंति आहुति  
ब्रह्मणेरे एव दीयते ॥ २२ ॥

अथैको वै देवता क्षत्रियो भवति विदुमश्वत्थमा वनयत् सौ-  
मेन सोमो राज्येन राज्योऽनुया, स इ दीयमान एव ब्रह्मण्यन्त-  
र्मुच्यति वनयत्परिधिनातिनाति परिधिनाति वनयते वरंति ब्रह्मणा  
अधि संवत्सरे नान्तरा दीयमानमेव एतेनैव ब्रह्मणे विदुमीदं  
वनयत्सौमेन आहुति सोमो राज्यं विदुमी वनयत्सौमेनो वा  
अवयत्सौमेनो ब्रह्म वा अर्थं भवति ब्रह्म वा अवनयत्सौमेन  
एति वरंति, स पुनरादीयान्तरा आहुति हुतावयत्सौमेनानुयातिदेव  
मेवदेवता एति न विदुमश्वत्थमेव न वनयत्सौमेनो वा  
सौमेनो न विदुमश्वत्थमेव न देव इतिवन्तरेव वा विदुमीदं वा  
वनयत्सौमेन आहुति सोमो राज्यं नापिरो वनयत्सौमेन, स इतिदेव  
वीदेवतुया राज्येन वनयत्सौमेनो देवत्वात्सौमेनो वापते एते-  
स्त्वित्वात् सौमे सौमे राज्येन ब्रह्म पश्ये, ब्रह्मणे वनयति वनय  
इ मेव दीयमानेन न विदुमीदं न वनयत्सौमेन आहुति सौमे

सन्धे न विरो देवास्मिन्नि व एवं एवमाहुतिं हुन्वाहवनीयमुप-  
स्थाय दीधतिं सविष्णुं सन् ॥ २३ ॥

अवाधेयो वै देवतवाधायिषो दीधतिश्चे यदति सायमहोदसा  
विपुलंमिह साम्नो वेत्तुः। स होदवत्येव सविष्णुसमर्पति।  
सम्य होदवत्यो अत्रैव तेव अहरे सव्यो धीर् विपुल्योम  
आमुर्वाद्या हव्य वधस्मिन्नि मयो वा अवनम्यति। एवं स अर्ध  
अतिहव्यं स अर्धमुपार्जितं इति वदतः सो अर्धव्याधिसहित-  
मुपार्जितं हव्यमुपार्जितं अहवनीयमुपार्जितं। नमो देवाया एभि न  
सव्यम्याहोदसो न विपुलस्येवम्यं हव्यो वेद्यो नो मे अित्येव  
अदित ना सव्यो धीर्वा विपुल्योम आमुर्वा हव्यो वधस्मिन्नि।  
स इत्येवसा धीर्वापुष्पम्यवा सव्यो धीर्वा देवतमुर्वा विपु-  
लं होदः वधदहं सौम्यं सोमे गायत्री एवं यवे सविषो मनामि।  
देवा। अितर अितरो देवा यो अितर स सव्येव सं न इदमिहं सं पुने  
सो अर्धं सो हुते तस्य मे यमिष्यद्वाहं वसुधवभोगायावादिनो  
अुम्योदमदं स एवास्मि सो अर्धोति तस्य इ नमिसेव आदने  
न सव्यो धीर्वा विपुल्योम आमुर्वाद्या वध वधस्मिन्नि व एव-  
मेवमाहुतिं हुन्वाहवनीयमुपस्थायोदवत्यति सविष्णुं सन् ॥ २४ ॥

अवाधो दीधता अनेदम्येव एताहुर्वद् साम्नस्य दीधितस्य  
साम्नो दीधितोति दीधामनेदवति यदं सविष्णुसमर्पेदोदसो  
वधेनैव साम्नस्य दीधितस्य साम्नो दीधितोति दीधामनेदव-  
नेनम्येव सविष्णुसमर्पेदोदसोदितस्योदयेति सव्यो धीर्वा निधाव  
स एव सव्यमुपार्जितं सव्यं एवमुपार्जितं सोमे हव्यं हव्यं  
वसुधवभोगं। सव्यस्य पुनोदितस्योदयेन दीधामनेदवेषु पुनो-  
दितस्योदयेन सव्यं मुनीरन् ॥ २५ ॥

अथतो वज्रमनश्चामसौ न दातुः। वाघ्रीपञ्चविधो वज्रमनश्चा-  
सीत् न वाघ्रीपावकः इति वज्रमनश्चाददुष्टाभुजं दाक्ष्यन्वासीत्। तस्य-  
चमपात्रीनादादादात्वात्सर्गसिद्धयस्यो वै वज्रमनश्चमः। स ब्रम्हणे  
परिहन्तः। पुरोहितामनसं वा वज्रमनिरस्येत् यद् ब्रम्हण्यस्यो  
ह वा एव इतिवत्य् वज्रपुरोहितं यदाह श्रीसंवेन पञ्चिहस्यमा-  
सीत्। तस्य वज्रस्य सतिशो भवति। यद् न ह वा एव वज्रस्य यद्  
ब्रम्हा ब्रम्हति इति सर्वं यद्। यतिहेतो रस्ये वज्रमनो यद् एव तस्य-  
ब्रम्हमन्यसिद्धिं यदा अस्यास्ये पञ्चमावति तौ वाचिरित्यस्ये तदेवेति-  
वतिः। तस्यस्य ब्रम्हणे परिहन्त्योऽस्यै वैकेकुम्भसि अथमनसिद्विभावा-  
सीत्सत्यसिद्ध्या दद्यात्- वा ह यजमानेन स्यादेति वक्तव्यं न कुर्वी-  
त यजमानो वै वज्रमनश्चामो वज्रमनं ह सोऽस्यो वज्रपाणिः य एवे तस्य  
द्वयपञ्चमस्यो वाचासीः। पावकाश्च यानां चामसि स्तिष्ठन्ति  
यजमानादिति वाङ्मनसा त्वानस्य तस्यपात्रिनादादासीमात्॥ २६॥  
इत्येतरेषाम्ब्रम्हणे सप्तमोऽध्यायः पशुपी अथावा ॥ २ ॥

विश्वस्यो ह वीरपथः। इत्येतान् पतिष्यतांसे निद्रासर्गं वज्रम-  
नसि वज्राभुजस्य इत्यस्योस्यं यजमानमुस्ये ह तदेवेतिवासां वक्तिरे-  
वाह दृष्टोवाह पावकः वा इमे इमेनः कर्तव्यः। आसतेऽ वृक्षसि  
वापी वदिनस्यो वज्रपावको इत्यस्यपावकस्ये वैकेवेतिद्वि-  
वतेति वतेति तदुपपावको वज्रस्ये सोऽवा-यमाय ददाति। ये  
केस्यो मृतवीरिभ्यो वसिष्ठस्य कल्पकस्य सोमवीर्यमधिक्यजुः  
वाग्विहस्य वस्येदेवस्य विहस्ये वसेदेवस्य वस वीरस्य आसुः  
वः लिखीऽ। लास्यसि वीरो य एवे सोमवीर्यमधिक्येवस्येवस्य-  
सतिस्व सो वीर इति सोऽवाह यानो वस्येस्यो यानो ह्यस्य वस्ये  
सो अस्यानः इत्यस्येवस्यो वीरसिद्धयमुवाचति जु वस्येवस्ये

विदे वेदेन्यासावर्षीयेन यस्मै कर्षं वेदं ब्राह्मर्षयिति ॥ १७ ॥

वर्षेदं देवताः एवंतुं कर्षिः कर्षं वायुमभ्यमेत- कृत्वास्तुत कर्षी  
सातातुमेवः सातादधर्मजनकश्चैव कृत्स्नोः यन्मन्त्रेति विदे वेदः  
सौम्यैवेन ब्राह्मैवेत्यस्तुमृषिः सच सौम्यैवेन यत्कर्षजर्षीः  
सौम्यैवेन कर्ष- न्नास्तुमृष्य सौम्यं तद् कृत्स्नोऽप्यवि कर्षं  
सौम्यैवेन- वा यत्ते कर्षं विद्यायः सच सौम्यैवेन कृत्स्न  
वेन सच सप्तुष्यते कर्षं तं वेदेन्यासावर्षीति वेदं ब्राह्मणं तं तं  
मर्षीर्षीं वेदं वीति तं वै वै ब्राह्मणं कृतीति उच्यते वै ते यद्विदिति  
हीनच ॥ १८ ॥

यथासा मन्त्राग्नेयमाहविष्यति सौम्यं वा दधि वा अथ वा- वा  
यदि सौम्यं, ब्राह्मणाणां वा भक्षो, ब्राह्मणस्येन मर्षेण विनिष्यति,  
ब्राह्मणकल्पते यथासायानिष्यत ब्राह्मणमायानिष्यति  
यथा कर्म यथाग्ने- यदा वै क्षत्रियाय वारं मयति ब्राह्मणकल्पो  
अथ यथासायानिष्यत दीक्षणी ब्राह्मण विधीयो वा कुर्वीयो वा ब्राह्मण-  
कल्पन्विष्यते- वा ब्राह्मर्षये न विन्वृष्यते- अथ यदि दधि वैश्यानां  
सं भक्षो वैश्याग्नेय मर्षेण विनिष्यति- वैश्याकल्पते यथासायानि-  
ष्यते अथस्य क्षत्रिकृदन्वसाद्यो यथाकर्म ज्ञेयो- यदा वै क्षत्रि-  
यायन्वारं भवति वैश्याकल्पो अथ यथासायानिष्यत दीक्षणी ब्राह्मण  
विधीयो वा कुर्वीयो वा वैश्याकल्पन्विष्यते- वा वैश्याग्नेय विन्वृष्यते- अथ  
यदा- दद्यात् वा सं भक्षो कृत्स्नमेव मर्षेण विनिष्यति, कृत्स्नकल्पो  
यथासायानिष्यते अथस्य वेद्यः कर्मोऽयान्यो यदाकर्म कर्षो  
यदा वै क्षत्रियाय व. रं भवति कृत्स्नकल्पो अथ यथासायानिष्यत  
दीक्षणी ब्राह्मण विधीयो वा कुर्वीयो वा कृत्स्नकल्पन्विष्यते- वा कृत्स्-  
नवा विन्वृष्यते ॥ १९ ॥

एते वै ते यतो महा राक्षसिणि दीनाय वेदानादानेवाश-  
विषो वचसन्तेऽवास्तरेण सौ भक्षो नमोभस्मानरोक्षश्च कल्पानिषी-  
दुर्वप्यन्वाभ्यानि द्रुष्टान्मन्त्रिपुत्रुवाचनि यज्ञयेन्तेऽवस्यो यतो  
यतो वा भवि देव वरेनेदं सर्वं होममवस्यति। यमसा मुव-  
सेऽवस्योभ्य भमन् पुम्यहं हि दाम्येनानेतस्यां यजति कुशले वै ते ह  
मयनया न्यस्येयानां केनो दान्येऽधिवाशसो यम्येनो रो-  
होत्तम्यन्वह रोदति यमोदी यमोदी वै नाय तन्मयोहं  
सर्वं न्यस्येय दम्यायजते परेत्य- परेत्यिवा इव हि  
देवाः ॥ ३० ॥

तेनां वचससतां दसोऽवकिन्तेऽनरोक्ष भमरमय व कल्पी-  
स्तानि कलामेष ह वाऽव सविषः साहसविदि यो न्यस्यो-  
भस्मानरोक्षश्च कल्पानि च महापुत्रुवाच परेत्येनैव होमवैभवा-  
मिति। यमसा यमसां यजितो मयति पौत्रविन ह वा एव होमो  
राज्य वन्ययोश्च परेत्येनैव तन्मयो कल्पुषमिच्छति यम-  
विषः पुत्रोद्येन हीलयेन मरुतेन- सर्वं वा दत्तनस्ततीनां  
वन्ययोश्च; हारं राजस्यो निवृत्त एव हील होमयो रज्जुं वसन्  
धराति यजितेन इव; मिलत इव न्यस्योऽनरोषिर्भूत्वां यजितेन  
इव। तदाशविषो वचसन्तेऽवस्योभ्यानरोक्षश्च कल्पानि यज्ञा-  
न्यान्त्येष यज्ञार्थं वचसन्तेनां यजितानयति यत्र आत्मनः हारो  
ह वै स आत्मनि हारं वचसन्तेनां यजितानयति न्यस्येय इवाक-  
रोषिर्भूत्वां यति रज्जुं निवृत्तुर्धं दान्य राहूमयम्यं यजति य एव-  
मेव यज्ञं यजति सविषो वचसताः ॥ ३१ ॥

भम यदीदुवराभ्यूषी वा दसोऽवावातमसतिरावायत बहु-  
दुर्वरो, होम्ये वा दत्तनस्ततीनामूर्ध्वमेवास्मिस्तन्वायं होम्येन



११२ ऐतरेयब्राह्मणे साधनार्धधिया ३३, ३४.

हे, स ते इवाग्निं समर्पेत्तु यथा इति यमसामान्यावयवमभि-  
कथय्यात्. ययहे इधिकल्पं वस्तुमुदं ॥ ११ ॥

इयम् वितायमसांवाहनेदुस्तदेते यजमानयमसौ सादये-  
न्नाम्यत्र ययहेदुस्तदेनन्तु ययहेददेनमावर्तं ययहेन्, मायसं-  
सृष्टिस्तस्य देव सोम ते मयिषिद उचिः निमृष्टिदीक्षितस्तस्य अंतवा-  
येति यजमानयने अग्रांतसौ ययः, अयिरेति माय्यीरेने सायै  
इति कृतीययनने, उमा ये निष्ठाः पाकययने उयं माय्यीरेने  
साम्यान्मृष्टिययनने, यदेवमिहूनेनानुतांसयनमाहः इरेडो, सयै  
देव सो अन्त इति इ स्माह पिपयता सोमाये यः सय  
ययनमायितानुता इ वा अयस विष्ठाः ययनमायो मनेनुयं इत्यस्य  
राहुमन्मन्मं भवति व एवमेते ययं यययति अयियो ययनता,  
समय भामक माय्यिमर्हः समानसायायने यमसस, पाक-  
ययनदीयानुता पाकययने यरेनुयंयंदिनाय माय्यीरेने कृतीय-  
ययनस्त कृतीययनने, तमेतमेतं ययं योयय ययो ययने-  
यो निवर्तयय दीयययय ययिथोयय योये यययमु इ  
वायय तुयं दयः सयययनं व हे यय इत्येतमु देव योनाय  
तुः सयनेयो ययनेययय ययिथिथयिथमुदेव योयतु  
यययययय योमयय ययदेययय ययदेयय ययदेयय  
ययने देवययय योमाय यदेययि यययि यययययययु दे-  
व योययययि यययययययिदयय ययुदे यययय, एतमु  
देव योयय ययिथः तुयमे ययययय, हे इ ते ययं एव ययय-  
युदेतं ययं यययिथः सयै देव ययययय भायुयययय इव  
इ सय यिथा ययिथिथययययि, ययययो दिथ्यो ययिथयययय  
ययिथय इव इ ये यिथा ययिथिथयययि ययययो दिथ्यो

बन्धुभावात्पुत्रं ब्रह्म राक्षसव्याधौ भवति य एवमेवं मर्त्यं  
महायति त्रिभिर्भो मयमानो यत्प्रमाण ॥ १४ ॥ इति केन्द्रीयशास्त्रने  
सप्तवर्षविषयः पंचमोऽध्यायः ५ इति सप्तवर्षविषयः समाप्तः।

तत्रपञ्चवर्षविषयः पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥ यथातः सु-  
वर्णमयैरेवेत्यदिदं प्रागभ्यस्त्यैवत्यदिदं कुर्वितव्यमिति ते तानि  
कृते प्रतिष्ठिते तानि नरोत्तमैरे तानि कृत्वा प्रतिष्ठितानि  
अपस्तुतानि उच्यते मन्त्रैरेतः कथयन्तो न उभयपक्षात्ते कृत्वा-  
कृत्वाते हि सामग्री द्विविधे आ न्य एवं यथैतत्, इदं  
यथो सुवर्णं इति रथैतत्, पौनःपुन्यैरे सुवर्णं कथयन्तो  
वा एतयन्मन्त्रैरे कथयन्ते न भव रथैतत् कुर्वति, कृत्वाकृत्  
मन्त्रैरेत्यदिदं रथैतत् सुवर्णम्या नित्यतुनराभ्यामनु-  
कथयन्तो ब्रह्म ते रथैतत् अने कृत्वा ब्रह्म कर्तुं ते अथान्तरे, अथ  
पुरस्तात् अथ राक्षसव्याधौ मन्त्रैरेत्यदिदं ते रथैतत् मन्त्रैरेत्यदि  
वस्तुमन्त्रैरेत्यदिदं ते सुवर्णं रथैतत् मन्त्रैरेत्यदिदं ते प्रतिष्ठा  
नित्यतुनराभ्यामनुकथयन्ति, समान इति मन्त्रैरेत्यदिदं  
सौ अथान्तरेत्यदिदं कथयन्तो कर्तुं ते हि सामग्री द्विवि-  
धे; समानो यस्या अन्तिव्याधौ अन्तिव्याधौ महायतिः  
अथ ॥ १ ॥

यतिना कथा सप्तमे कृत्येति सुवर्णमन्त्रैरेत्यदिदं कर्तुं  
मन्त्रैरेत्यदिदं इत्योक्तमन्त्रैरेत्यदिदं कर्तुं सुवर्णमन्त्रैरे  
यतिनाभ्यामनुकथयन्ति, समान इति मन्त्रैरेत्यदिदं कर्तुं  
मन्त्रैरेत्यदिदं कर्तुं मन्त्रैरेत्यदिदं कर्तुं मन्त्रैरेत्यदिदं कर्तुं



सर्वेनमुभयिः सर्वे-सामान्यत्वमेति लभ्यमानं सर्वैकत्वा अथ-  
 र्हीतोभ्य अमर्त्यैश्च देवैरिष्ट एव तत्र होवा सुखान्तरमुभयमुभय  
 एवार्थं वेचददाः स्वादिभ्यादुरोभो वा द्विर्वे वेदो वेचददाः; वेचद-  
 दावे वेदो वाचन्यस्वेत्योवया तत्रेव वेदेष्वेव वक्तव्यमिति. तत्र  
 विद्यमानत्वमिति मर्त्यैः. विचदददा वे विराद्; विराजमानं  
 विराज्ये वेवे तदन्वये न विद्यामयति. तस्मान्मुभयः वेचददाः स्वा-  
 दिभ्यादुरोभोभ्योऽपि एवविद्योमः सौदः ब्रह्म वे सौमना विदुष्य-  
 वे वेचददो. तच्च यत्तु वे संचालने ब्रह्म पुरश्चिन्त्य तत्र  
 वाहुमन्वभ्यस्तदिति. विराः सचददाः वेदो वने एवविद्यो, विद्य-  
 वेचदो वचदो न सर्वैकत्वमिति कुर्वन्त्ये वेदो वे सौमना  
 विदुर्वे वेचददाः प्रवर्तिः सचददाः सर्वैकत्वमिति तत्रेव वेचद-  
 दावे वेदो वचददाः सचददाः सचददाः सचददाः सचददाः  
 स्वात्मानं यत्तुर्विद्यते सुतत्त्वमिति मर्त्यैः. यत्तुर्विद्यमानमिति  
 वे सर्वैकत्वः; सर्वैकत्वे कुर्वन्त्येव कुर्वन् वेदो वेचददाः सचददा-  
 यति. तस्मान्मर्त्यैर्विद्योम एवविद्योमः स्वादिभ्योमः स्वाद् ॥ ४ ॥  
 सर्वैकत्वमिति ॥ सर्वैकत्वमिति तत्रेव वेचददाः ॥ १ ॥

अथवा पुनरपि वेचदेष्वेव रूपेण ह वा भवत सर्वं यो द्विर्वे  
 सचिपः सचददा वदा अमुकादुरोभ्योर्वेदोदममनविन-  
 कुर्वन्त्येवैवायां सचिप्यायां पुनरपि विद्यते. तस्मिन् पुनस्तदेव  
 संभारा वाहुना सर्वैकत्वमिति तस्मिन् सर्वैकत्वमिति वदाः सुतद-  
 दिभ्योऽपि सर्वैकत्वमिति सर्वैकत्वमिति स्वात्त्वमिति सर्वैक-  
 त्वमिति सर्वैकत्वमिति सर्वैकत्वमिति ॥ तस्मिन् सर्वैकत्वमिति ॥  
 विदुष्यमिति मर्त्यैः, दधि यत्तु सचिप्यात्त्वमिति भावः. सचिप्यात्त्व-  
 वेचदमिति पुनर दूर्ध्व-वेदो दधिवा सचिप्यात्त्वमिति मर्त्यैः, वेदो

वावीमासंटीं वसिष्ठपुत्रादि वसा भवतीति टी वटी भवती;  
वसिष्ठेति वसिष्ठं चै श्रीमत्पुत्रा एतद्विभिन्नं कर्त्तुं वसिष्ठेति  
व मृगशिरसिभ्यो सो वसिष्ठेति तद्वत्पुत्रा भवतीति टी वटी भवती;  
वसिष्ठेति हा कथयोः समसोऽप्यस्यै वसिष्ठेति वस्य वसि-  
ष्ठेति ॥ ५ ॥

व्यवसर्गेष्वनुनासुनलोभा वावीपदीनेन धर्मे वा दत्त-  
दात्तव्यासं वसुधं वदन्त्याम् धर्मे राजन्यं धर्मेण तत्पदं समर्पय-  
ति तं वसुधाधुनिरित्यन्यथाप्यनु दत्तियमर्पित्वं वस्य तमाभ्यां वा-  
सिभ्याम्यास्य. भीमश्च वदन्त्याः वसुधं तदमा रीजतु; सतिशोणि-  
रा सोमो वसुधमा वृक्षसविर्जुदन्त्या मिथानदनी पक्ष्मेऽस्मिन्नुमा  
नित्ते देवा वदन्त्या वानरान्तु राज्ञान् सामान्याय भीम्याय  
सामान्याय वैराज्याय कालेयायाय राज्ञान् महाराज्याय भिरुवाय  
स्ववस्यायानिडा वरीरानीमेवमासंटीमारोहेऽस्मिन्नेवमे वानुवध  
सन्नेन वसिष्ठेति ६ वसुधनीर्मे देवाऽस्तदीनि वसुध्मूनितां भिरु-  
वारोहन्त्यस्मिन्नेन एतदि वसिष्ठिना भिमर्षयन्त्या सतिशोणिना  
सोमो वसुधमा वृक्षसविर्जुदन्त्या मिथानदनी पक्ष्मेऽस्मिन्नुमा  
नित्ते देवा वदन्त्या वे एते वस्यन्त्येते भवेवोऽप्यवन्त्यानु-  
मेति वदन्ते इ वा भस्मि वीर्यतेम वसुधनीर्मे इ भिरुवध्मूने  
वसुध्मे इ वस्यन्तिशर्ममर्षित्वं न दन्त्येताः सन्तु देवा एवमासं  
टीमारोहादि क्षीयका सव्येनमर्षित्वेऽप्यन् अर्षं वसिष्ठं वाचयति.  
चित्तेन वा वसुधा दत्तव्यासं चित्तया दन्त्येऽप्युपगतं लभं मे;  
मर्षाभस्मिन् दपुण्यतो हुने सो वसिष्ठं वसुधनीं निवर्तये-  
दित्यस्यापिनिश्चितान्तराशंसं भवति सोऽर्थं निर्णयति ॥ ६ ॥

अधिसुहृद्भरदाशान्तेनर्षीवर्षिषिषतीत्या अन्तः क्षिपन्त्या दनाः



अथाद्यमुद्वरः कर्मिणामित्यतश्चायं दधत्तमः पृथिव्यं कृते  
 मरुत्यां स भोजयीनां रसो ह्यग्निमिति सद्योपधीनां रसो दधानस्य  
 दद्यात्तमस्यां आसी भवति. तेजस्य ह वै हव्यमवर्षं चातानस्य  
 अजस्रेज दद्यात्तिसद्व्यमवर्षं च इध्मस्य दधत्तमसि च  
 सोमस्य च पर्वीर्ये तस्यै कस्यचो मरुत्या इत्यग्निमि-  
 त्यतुं ह दधानस्यो दधत्तमस्य यजसुरा भवति तवस्य; तदयो  
 अजस्य रसः हव्यस्यमेवमित्यतश्चाजस्यो अजस्य रसस्य वदुर्वा  
 भवति यत्वं वा दद्यात्तयीना वदुर्वा यत्वं यजस्यो निजम इव  
 ददत्तं सवित्रो यदु वसन् भवति यतिष्ठत्त इव निजम दूर्वा-  
 र्येतिरूपा यतिष्ठितेन वदुर्वा मरुत्योपधीनामेवमित्यतश्च दधा-  
 नस्यो यतिष्ठामेव ह वै सान्वसानीनाम् दध्मन्तानि भवति,  
 अग्नेर्वातिसद्व्यति. तैर्येन कस्यमवर्षयजस्यसि सुराद्यं दधत्त  
 आदधति. स्वयिद्यं सविरिद्यं यजस्य सोमश्चरवा दद्यात्त वायवे  
 पुन इत्याद्यं सवि रावयति. नाना हि वा देवैर्विं सदस्युं  
 वा संस्तुतायां वरमे व्येयति. सुरा जस्येति सुमित्रो सोम एव  
 वासमेवं विवित्तं. सा वीनिधनिद्येयति सोमस्यस्य वैवा  
 सुरावेयस्य च आनुतिः विसर्जं रति मयेव वत्सा दना यज-  
 स्येयसि निजस्य कर्षं निज र्येव ददत्तः सविताजस्येति  
 यदा हि त्वे यतिष्ठति यतिष्ठति च एवं वेद ॥ ८ ॥

अथोद्वरश्चासायमप्यगोहमूर्वा अथाद्यमुद्वरः कर्मिण  
 तदथाद्यमप्यगोहमूर्वासायने भूमी पृथी यतिष्ठाम्य  
 दद्यात्तगोहमद, यतिष्ठामि दद्यात्तुधाम्यो, यतिष्ठामि यज-  
 स्ययो, यतिष्ठाम्यदोदायो, यतिष्ठाम्ययजस्यो, यति त-  
 म्भवति कवे गयेषु त्रिषु ज्येष्ठु निद्यामीमेतः कवेयजस्य

अथिहोति सव्येन ह वा एतन्मन्त्रिणान्मुञ्चयेत्तन्मन्त्रिणं ह  
 धिवमधुने ऽधुने ह मयाननिद्रायेनधिवानं व एतन्मन्त्रेण पुनर-  
 धिवेदेवमन्त्रिणः सन्निवः एतन्मन्त्रिणान्मुञ्चयेत्तन्मन्त्रिणं ह  
 कथोत्सवं कृत्वा प्राजापनीये; यन्मे ब्रह्मणे स्त्री ब्रह्मणे यन्मे  
 ब्रह्मण इति विष्णुर्नो ब्रह्मणे कामधुन्यं नरं ददाति. किन्वा  
 अथिहोति विद्विदे यथिहोति इति वाचं विष्णुर्नो. व तपसो  
 ब्रह्मणे स्त्री ब्रह्मणे स्त्री ब्रह्मण इति विष्णुर्नो ब्रह्मणे यमस-  
 रोति ब्रह्मण एव सत्त्वं यज्ञेति तपसं मे ब्रह्मणः सव्यं सव्ये-  
 ति प्राजं सन्मन्त्रं यद्विद्वददाहमिन् पीते वायसे. अथ यद्वं  
 ददाति किन्वा अथिहोति विद्विदे यथिहोति इति वाचं विष्णु-  
 र्ना. एते वाचो विने सदासीन्वाह यदेव वाचो किन्वा१३  
 तपस इदमनुकर्त्तं सविहोति इति विष्णुः वाचमुपैत्यावस्यतीति  
 सन्निधमावाहसविः सविहोति सन्मन्त्रेणैवेव सव्येन सव्येर्विद्वि-  
 देति सव्येनैवावस्यतीति समवेदस्यभाष्यं सविं विद्वि सदाति  
 सव्यदङ्गुमुक्तायति. हविर्होतिविद्वि मन्त्रिदेवेत्या सव्यं, सव्यं मे  
 योक्तेमे अथ मे इत्यन्यस्यविद्वि विद्वमुच्यते विद्वमेवा पुन-  
 प्राजापय सविहोति ॥ ९ ॥

ऐतदसुरा वा एषु लोकेषु सन्निहरे. व एतन्मन्त्रं सव्यं विद्वि  
 योक्ते वासतो असुरा यजमेते यद्विहोति विद्वि योक्ते. वासतो  
 असुरा यजमेते यद्विहोति विद्वि योक्ते वासतो असुरा यज-  
 मेते यद्विहोति विद्वि योक्ते. वासतो असुरा यजमेते एत-  
 म्मन्त्रं यद्विहोति योक्ते व एतन्मन्त्रं मे ह तस्मिन् विष्णुस्ते यदि  
 सविहोति यजमेतेस्त्रीः तस्माद्योक्तेना मे कुप यथाविद्वि  
 तेना क्वापीति व यदि यद्विहोति हृवाद् यजमेते पीदुषो हि मृवा



इत्यत्र यजुर्होतृकामित्वा आन्वाहुरीरिति। यजं जुहोत्यथागतः।  
यजामिहयामते यजामयजन्ता जुमयजामिह यजः यजामयजामिहयाम  
इह जुमयजः इतो सप्तम्यदक्षिणे योऽयजन्ता विरीदयिषि बहुरहं  
यजयः यजुर्होतृकामित्वा य एवमेवयजन्ता यजामिहयामते यजामयजानां  
जुमयजामेव ह यजः यजिषी विजुहो नमेधोवतो यजयज्यय  
इतं मेव यजति यज ह वा इदं विजया वा सैजया वा यज-  
हुतो वा विजयसं जुमयजामते ह्रीन्वा यजंयज्यय विजयमादाय  
इतंमेवमेव ह यजिषी यजयजं यजंयज्यय विजयमादाय इति।  
यजंयजिषी यजयजोऽयम् अ वै जहिरामा यजंयज्ययः यजिषित  
एतंयदं हि वै यजंयजिषी यजयजि। तस्मादहं यजयज्ययमेतन्ती  
मेव यजयजमीत्यर्थं सैजया न वा दिव्या न मातृभ्य इत्यत्र यजयजं  
ज्येष्ठमि सवैजयुः यजंयजिषीतिनामीति न ह वा एते दिव्या न  
मातृभ्य इत्यत्र यजयज्येति सवैजयुः सवैजुमिधंयति यजंयजिषी  
यजयजि यजयजि ॥११॥ इति तैत्तिरीयब्राह्मणे अष्टमोऽध्यायः द्विती-  
यो अथायः ॥ २ ॥

अथाय ऐतो महाभिषेक्यते देवा अहुयन्वाययजिष्य, यजं  
वै देवानाम्योषधी यजिष्यः सतिष्ठः सतयः यजिष्यजुमय इत्ये-  
वयिषिषामया इति तमेति यजिष्यइत्येव तस्य यजामागंती यज-  
यजयजं नान यजिष्य जुमय एतंयजंय पूर्वी यजामयजंयैक्यं न  
पैतायं यजयि यजयजिषी योऽयंय, योऽयंय यजयजं यजयज्ये, यजय-  
यजयिष्ययजामि विजयिष्ययजयजंयजयजिष्ययजयज्यय यजयज-  
यं यजयजयजयजं यजिष्य यजयजं यजयजिष्य पूर्वी यजामयज-  
यजयजं यजयजं यजयजयिष्ययजयजं योऽयंय यजिष्ययजयजं यजयज-  
यजयजं यजयजं यजयजयिष्ययजयजं यजयजं यजयजं यजयजं यजयजं

२५२ ऐतरेयब्राह्मणे अष्टवर्षशिक्षा १२, १३-

एवंकरोत साध्या रोहंतुः, तन्मन्त्रोदासि साध्यान्वायः, सदस्यस्य  
 वेदुमेव छंदसा देवदत्तेन सोमेन कृत्वा साध्या रोहंतुः, ताकवातो-  
 दासि औन्वासादिन्वासात्वाकारेण छंदसा सदस्येन सोमेन  
 वैकृतेन साध्या रोहंतुः, ताकवातोदासि स्वादाग्न्याद विधे त्वा देवा  
 अतुष्टुमेव छंदसैकविधेन सोमेन वैगात्रेण साध्या रोहंतुः, ताकवा-  
 रोदासि वैगात्रेण, साध्या त्वाग्न्यात्वा देवाः सवित्र छंदसा विप्रैरेव  
 सोमेन साकरीण साध्या रोहंतुः, तन्मन्त्रोदासि राग्न्यात्वा, सदस्यस्य  
 तद्विराजत्वा देवा अतिउदसा छंदसा पचस्विधेन सोमेन रैविरि-  
 सात्वा रोहंतुः, तन्मन्त्रोदासि चरमेहस्य सहासात्वाग्निरग्नाय  
 स्वावस्थाकमिह, चारो, दासैः, त्रैलोक्यात्सर्वो मा रोदास्येन स्वा वासं वासा-  
 चीनं निज्ञे देवा अतुष्टुश्च वा अतुष्टुः, कुष्ठं रोहो रोहं, अतुष्टुर्वाय  
 औन्स्वलोदासि विधेति, ते विधे देवा अतुष्टुर्लोदासि देवा अतुष्टु-  
 दलोदासि कर्मात् साध्यात् सोमं सोमविहं स्वात्वं स्वादाग्न्यं  
 विधाते भैरान्यं रावानी रावतिहं चरमेहं चरमेहं, अतुष्टुर्वा  
 सविधे अविनि विहसाय अतुष्टुर्वा विहसि विहसिता अविनि पुनं  
 देवा अतुष्टुर्वा रोहं अविनि अतुष्टुर्वा रोमा अविनि वर्मस्य देवा  
 अतुष्टुर्वा वर्मस्य अतुष्टुर्वा पचस्विधेन सोमेन सदस्येन विधेति ॥१२॥

निष्साद कृत्वा च सदस्यं पचस्विधेन साध्यान्वाय औन्वासात्  
 सादाग्न्यात् वैगात्रेण चरमेहस्य राग्न्यात् सहासात्वाग्निरग्नाय  
 स्वावस्थाकमिह स्वाय सुवर्तुर्वा विधेति, त्रैलोक्यात्सर्वो मा रोदास्येन  
 पचस्विधेन पुनराविहसात्वाग्निरग्नाय औन्स्वलोदासि विधेति, ते विधे  
 देवा अतुष्टुर्वा रोहं अविनि अतुष्टुर्वा रोमा अविनि वर्मस्य देवा  
 अतुष्टुर्वा वर्मस्य अतुष्टुर्वा पचस्विधेन सोमेन सदस्येन विधेति ॥ १२ ॥

अथैव पाप्मां विधिं कुरुषी देवाः पशुभिश्चैव रक्षन्तिरहो-  
 मिरभ्यविचर्मेतेन च तृणैर्मैत्रेन च यजुषा रक्षन्तिभ्यः स्वाहतिभिः  
 सारवाभ्याम्. तस्मादेतस्मां पाप्मां विधिं ये केच नान्यत्नां राक्षस-  
 साम्नाभ्यैव ते ऽभिविच्यन्ते सन्नाजिभ्योनभिभित्तानावस्तते  
 एकमेव देवतां विधितिकन्धेन रक्षितव्या विधिं कदा देवा  
 पशुभिश्चैव रक्षन्तिरहोमिरभ्यविचर्मेतेन च तृणैर्मैत्रेन च  
 यजुषाभिभ्यः स्वाहतिभिर्भीत्याम्. तस्मादेतस्मां रक्षितव्यां विधिं  
 ये केच नान्यत्नां राक्षसो दीव्यादिभ्यः ते ऽभिविच्यन्ते. कोमेत्ये-  
 नानभिभित्तानावस्तते एकमेव देवतां दीवीन्नाभ्यैव पशुभिः स्वादिशा-  
 दिभ्यः देवाः पशुभिश्चैव रक्षन्तिरहोमिरभ्यविचर्मेतेन च तृणैर्मैत्रेन  
 च यजुषैर्गभिभ्यः स्वाहतिभिः सारवाभ्याम्. तस्मादेतस्मां यज्ञी-  
 प्या विधिं ये केच नान्यत्नां राक्षसो ये आन्वत्नां साराभ्या-  
 भ्यैव ते ऽभिविच्यन्ते सारजिभ्योनभिभित्तानावस्तते. एकमेव देवतां  
 विधितिकन्धेन यजुषा विधिं कदा देवाः पशुभिश्चैव रक्षन्तिरहो-  
 मिरभ्यविचर्मेतेन च तृणैर्मैत्रेन च यजुषाभिभ्यः स्वाहतिभिर्गान्धा-  
 त्मदेवत्वाहुदीप्यां विधिं ये केच नान्यत्नां हिमवतं कन-  
 कदा वतःपुराण उत्तरमहा इति तैत्तिरीयैव ते ऽभिविच्यन्ते,  
 विद्यजिभ्योनभिभित्तानावस्तते रक्षन्ति देवतां विधितिकन्धे-  
 नान्यत्नां ध्रुवाणां कवचाणां वतितायां विधिं सारवाभ्याम्  
 देवाः पशुभिश्चैव रक्षन्तिरहोमिरभ्यविचर्मेतेन तृणैर्मैत्रेन च  
 यजुषैर्गभिभ्यः स्वाहतिभिर्गान्धा- वतःपुराणां ध्रुवाणां कवचाणां  
 वतितायां विधिं ये केच नान्यत्नां राक्षसो कनकोदी-  
 नताणां गान्धाभ्यैव ते ऽभिविच्यन्ते. राक्षेयेनानभिभित्तानाव-  
 स्तते रक्षन्ति देवतां विधितिकन्धेनां कवचां विधिं कनक-



अथ वसो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वाक्यत्वाणि संभरत केन्यप्रीति-  
 यैर्दुष्टान्यवस्रज्यानि ब्रूयातीति वसं वा एतदनस्रजीनां कन्य-  
 क्षेयोः वसिष्ठयोऽपि संभरति, क्षमेक्षमित्यतएवति. मीन्यं वा  
 एतदनस्रजीनां यदुदुधोः. यदुदुधराणि संभरति मीन्येक्ष-  
 मित्यतएवति. सामान्यं वा एतदनस्रजीनां वरजक्ष्योः वरज-  
 न्यानि संभरति सौमान्यमेक्षमित्यतएवति. शारान्यं वा इ वा  
 एतदेवान्यं च नस्रजीनां कक्ष्योः. यदुदुधराणि संभरति शारान्य-  
 रीत्याने एक्षमित्यतएवान्य वसो ब्रूयाच्चतुष्टयान्येवयानि  
 संभरत केन्यप्रीतिनि वीक्षीतां ब्रूयातीतीनां विषयकृतं वचनमिति  
 वसं वा एतदीयधीनां यद् वीक्षयोः. यद् वीक्षीतां केन्य संभरति  
 क्षमेक्षमित्यतएवति. सामान्यं वा एतदीयधीनां कन्यक्षी-  
 दयोः कन्यक्षानीक्षीतां केन्य संभरति सामान्यमेक्षमित्यतएवति.  
 क्षीन्यं वा एतदीयधीनां क्षमेक्षयोः. क्षमेक्षकृतं केन्य संभरति  
 मीन्यमेक्षमित्यतएवति. केनान्यं वा एतदीयधीनां यदक्ष यद-  
 यनां केन्य संभरति केनान्यमेक्षमित्यतएवति ॥ १५ ॥ •

अथान्ता यैर्दुष्टदीनार्यदीं संभरति. एतां वसं ब्राह्मणयो-  
 दुष्टरथमसौ वा वाति यैर्दुष्टराष्ट्राणां वसिष्ठान्तेष्टाण्यसंभूयैर्दुष्टक्षी-  
 वाया वा वस्यो वा समानेष्टुस्तेषु वसंतेषु इति मनुष्यभिराश्रयान्तां  
 अष्टाध्याक्षिच वसिष्ठान्तेष्टाणां संदीप्तमिमं वसेत; बृहस्पते रथैरथं  
 पूर्णं पटीं वसता; वैश्वदेवमेष्टां वसती; शारदीयते क्षीरक्ष्योः  
 वैश्वदेव क्षमेक्षं यानून्ते. कनः शशीकान्ताः सामानि निरक्षी-  
 यताया यदुष्टरीशायुः यक्ष आश्रयार्थं यैरक्षमदीनं; वसिष्ठा वा  
 ते बृहस्पतिश्च पूर्णं पटीं वसता; यदुष्ट वृषा पटरीं मिश्र-  
 क्ष्यो दीरान्ये आश्रितवन्तून्ते इत्यदिनभेदात्संदीप्योहयोहयवसता

१०६ देवदेवज्ञाह्वये अष्टमध्यायिका. १७, १८.

कर्मणेन छंदसा विभूता स्तोत्रेण राक्षसेन साध्या रोहंतुः कर्मणा-  
 रोह साध्याभ्याथ. कदाह्ना भेद्वेन छंदसा वषट्ठेन स्तोत्रेण  
 कृत्वा साध्या रोहंतुः कर्मणा रोह भोज्याथ. अदिन्यास्या कर्मणेन  
 छंदसा वषट्ठेन स्तोत्रेण वैष्णवेण साध्या रोहंतुः कर्मणा रोह सा-  
 दान्याथ- पित्रे न्वा देवा आनुष्टुप्तेन छंदसिस्तोत्रेण स्तोत्रेण वैष्ण-  
 वेन साध्या रोहंतुः कर्मणा रोह भोज्याथ. नक्षत्रं तद्विस्तृतं  
 देवा अतिछंदसा छंदसा चरित्वेन स्तोत्रेण वैष्णवेन साध्या रोहंतुः  
 कर्मणा रोह करिष्याथ. साध्याथ साध्याथ देवा वाङ्मनेन  
 छंदसा विभूतेन स्तोत्रेण कर्मणेन साध्या रोहंतुः कर्मणा रोह  
 साध्याथ महासाध्याथविभूत्याथ साध्याथ यद्विष्णोर्मातृदेवेनासा-  
 हंसीमा रोह वैष्णवेण साध्याथ साध्याथीने राक्षस्योरो कुर्वन् वा अथ-  
 सुहृदा धर्मिणो वैर्वै सुहृदस्त्वमेव सुहृदोऽस्मीति तं साध-  
 द्योरो अमुकोहंति तं अथ अमुकोहंति तस्मात् साध्याथ  
 योर्वै योर्मातृदेव सदायं साध्याथ तस्मात् वैष्णवं कर्मोहं  
 करिष्याथ साध्याथ यद्विष्णोर्- अथमग्निं धर्मिणो अग्निं विष्टस्य  
 धृतस्य विष्टिरग्निं विष्टमग्निं अथमग्निं यथा तं अग्निं साध्याथ तं  
 वैष्णवं अग्निं कर्मन्तं वैष्णवं अग्निं तस्मिन् सुहृदमेव विष्टिरग्निं यथो-  
 हंतीति तं यथेव ॥ १७ ॥

विष्टसाह कृत्वाथैव यथा कर्मणासा साध्याथ साध्याथ  
 साध्याथ वैष्णवाथ करिष्याथ साध्याथ महासाध्याथवि-  
 ष्णवाथ साध्याथविष्टाथ सुहृदोहंति तदेव साध्याथविष्णोर्विष्टिरग्नि-  
 विष्टस्य यद्विष्णोर्मातृदेवा साध्याथ साध्याथमा साध्याथम-  
 स्तोत्रेण विष्टेनासाध्याथविष्टिं यथेव आत्मा विष्टासा हन्तेन कृत्वा  
 देवमग्निं वा यद्विष्णोर्मातृदेवा साध्याथ साध्याथ ॥ १८ ॥

[illegible]

ह्रीं नमः वा एतदस्मिन् श्लोके यदापि यदापि अभिषिञ्चति ह्रीं नमः-  
मेवमस्मिन् यदापि. रसो वा एव श्लोचिन्मन्त्राणि यन्मन्त्र-  
मन्त्राभिषिञ्चति रसमेवमस्मिन् यदापि. वैश्वो वा एतदस्मिन्  
यद् पुनः यद् श्लोचिन्मन्त्राणि वैश्व एतदस्मिन् यदापि यदापि  
वा एतदस्मिन् श्लोके यदापि यदापि यदापि यदापि यदापि यदापि

२०८ केनरीयद्वान्तर्गते अष्टमर्षाधिकतः २०, २१.

वह्निस्तद्वह्निः- हो अभिनिन्दो अभिनेकौ तादृशत्वात् दिग्भ्यं  
दद्यान्तद्वह्निं दद्यादोमे चतुष्पादयाद्वान्वाहुरसंभवात्तमेवाम-  
रिभित् दद्यादपरिभित्ते मे अभियो अतिमिद्वान्वाहव्या इत्य-  
वाप्तौ मुरासंत्तं हस्य आदधति. सादिहवा नीरुहया वसत  
सौमभारया इत्याय पतने कुत्र होतुं तां विनेशदय विहं एतिका  
मुत्तम्य यद्विदो अभिन्वाहवैभिः इहं वदस्य अन्ता विनेय  
सोमं एकासंभित् अस्तवति. श्रीम आ कुम्भा मुने मुने मुने मुने  
वीनये मृग्य ज्यधुरी वदमिति यो ह काय सौमशैक मुत्तम्यं म-  
निहः कर्तव्यं तद्विनेय महाभिनेक्यभिनिन्द्यत्वात् कर्तव्यम्  
मोहनी अति न मुग्य तां वीन्वा अभिनेयकेतव्यम् सौमं कर्तव्यं  
मनेति तद्विनेयः निहः पुनः निहं निहं का काय नदि मुने  
शिवमुत्तम्यद्वान्तर्गतम् एवं तद्विनेय महाभिनेक्यभिनि-  
न्द्यत्वात् कर्तव्यम् मुग्य का वीन्वा का अष्टमर्षाधिकं मुने शिवमुत्त-  
म्यद्वान्तर्गतः ॥ २० ॥

एतेन ह का वेदेन महाभिनेक्यपुनः कायैकौ अन्तेयव्यं वीर-  
शिवभिनिन्द्यत्वात् तस्मात् अन्तेयव्यः वीरशिवः सर्वतः सर्वतः  
पृथिवीं वयन् पृथिवीवायातेन मेमेनेने, कर्तव्यभिनेक्यत्वात् वीर-  
वातं वीरवति धान्वाहं वीरवति हरितवत्, अहं वयं वीरव  
वेदम्यो अन्तेयव्य इत्येतेन ह का वेदेन महाभिनेक्यत्वात्  
कायैकः कायैकं कायभिनिन्द्यत्वात् तस्मात् कायैकौ कायः  
सर्वतः सर्वतः पृथिवीं वयन्पृथिवीवायातेन न मेमेनेने. देवानां  
इति कवे मुत्तम्यद्वान्तर्गतम् ह का वेदेन महाभिनेक्यत्वात् सौम-  
मुत्तम्यत्वात् वीरवत्तव्यः कर्तव्यत्वात् कायभिनिन्द्यत्वात् तस्मात्  
कायैकः कायभिहः सर्वतः सर्वतः पृथिवीं वयन्पृथिवीवायातेन

न केच्येनेह एतेन ह वा ऐदं न मदाभिनेदेन कतिपयकाला-  
 हवनमभिविदिषुस्तस्याहोरात्रः सर्वं सर्वतः पुत्रिणीं वयम्-  
 दीयावाञ्छेन न केच्येनेह एतेन ह वा ऐदं मदाभिनेदेन  
 कतिपयकालीं पुत्राभ्येतिषीयमेवमभिविदिषुस्तस्याहुः पुत्र-  
 ष्येतिरीषकेनः सर्वं सर्वतः पुत्रिणीं वयम् दीयावाञ्छेन  
 न केच्येनेह एतेन ह वा ऐदं न मदाभिनेदेन कतिपये निशङ्क-  
 नीयं क्षीयन्मभिविदेत् तस्याहुः निशङ्कं क्षीयन् सर्वं  
 सर्वतः पुत्रिणीं वयम्दीयावाञ्छेन न केच्येनेह भूमिर्दं वयमि-  
 त्तुताहति न मा वयः कथनं तत्पुत्रंति निशङ्कं क्षीयन्  
 वा तिरातिषु निशङ्के अहं तत्तिलक्य मये सोमस्य एव  
 स्यवाचसं संवत् एतेनेह ह वा ऐदं न मदाभिनेदेन कतिपय-  
 कालीं वैश्वानमभिविदेत् तस्याहुः पुत्रां वैश्वानः सर्वं सर्वतः  
 पुत्रिणीं वयम्दीयावाञ्छेन न केच्येनेह एतेन ह वा ऐदं  
 न मदाभिनेदेन सर्वं अनिरसो मदायानिदित्तमभिविदेत् तस्या-  
 हुः मदायं अविशङ्कतः सर्वं सर्वतः पुत्रिणीं वयम् दीयावाञ्छेन  
 केच्येनेह वदत्येव शोषे अविशङ्के, मदायः पवित्रेदारी मदा-  
 यमवाचमन् पुत्रे अविशङ्कतः सर्वं सर्वतः देवाः सभासाह  
 तति ॥ २१ ॥

एतेन ह वा ऐदं न मदाभिनेदेनोदयन आनेषीरमभिविदेत्  
 तस्याहं सर्वं सर्वतः पुत्रिणीं वयम्दीयावाञ्छेन न केच्येनेह  
 न दीयावाञ्छेनोदयनसदस्यानि ददासीताहस्यानि ददासि  
 ते ददासीत न अतिवृत्ते नदस्येति नदस्येते क्षीयन् अभिविदिता-  
 यानिर्वीरिनदमयं विवमेव अमावस्यः हे हे सदासि ददायानिषी  
 मय्यसि ददाह् अदासीति सदास्यानि वेदानीदोषनो दवान् मदीं

५१० ऐतरेयब्राह्मणे अष्टमर्चविष्णुः ५२, ५३-

विभुस्य चयच्छायावमाने पुरोहितेः देवादेवात्मयोग्यानां सर्वमा-  
 यत्यस्तुरितृणो, दद्याददाभारकाम्यशयेनो निष्कर्षयः, दद्यात्तप्त-  
 दद्यानि दत्तायेनो वचस्तुष्टेः, शान्तः पारिकुटायेभ्यस्तुष्टेः शान्त-  
 ब्रह्मणः, सर्वं शुभं सर्वं शुभमिति क्षेत्रे वक्तव्येति, सहस्रं  
 शुभमित्युक्तं ब्रह्मन्मन्त्रं श्रित्वा सति ॥ ५२ ॥

एतेन ह वा ऐतरेय महाभिनेकेन दीर्घतप्तमाप्तौवो भवति दीर्घ-  
 क्षित्तिमिति चेत्, तस्मात्तु भवति दीर्घोऽपिः सर्वतः सर्वतः पृथिवीं  
 जगत्पृथिवीमाप्तायेत्येव केचिद्वेदे तदर्थेने श्रीमा भविष्योक्तः विर-  
 ल्येन श्रीगृह्यसूत्रान्, शुद्धदत्तो मुनिः, यत्परे भवति दद्यात्तप्तं  
 वदति सत्यं भवत्येव दीर्घक्षित्तिः सावित्र्ये चितः, वसि-  
 ष्ठादस्यं ताम्रया वदति सति ऐतरेः, अष्टाशतं भवति  
 दीर्घक्षित्तिर्ब्रह्मणः, संवत्सं शुभं ब्रह्मणः सर्वं सत्यं दद्यात्, पृथिवी-  
 चक्षुर्दे दद्यात्तप्तं ब्रह्मणः केचान्, दीर्घक्षित्तिर्माप्ताये मायां वा-  
 द्यावत्तप्तः, यदा सर्वं भवत्यस्य स पूरे सत्ये वदति, दिवं सर्वं दत्तं ब्रह्म-  
 ष्यां पुरोहितः सर्वं मानवा इत्येवं ह वा ऐतरेय महाभिनेकेन कुरदुक्तं  
 कतिपुंशुस्तत्र श्रुत्वात्यन्यं योवाच, तस्मात्तु दुर्जुष्टः श्रुत्वात्तोभ्याम्  
 सन्निवृत्ता सर्वतः सर्वतः पृथिवीं जगत्पृथिवीमाप्ताये ह वा ऐतरेय महा-  
 भिनेकेन कतिपुः सत्यदत्तोभ्यामराजने ब्रह्मणः योवाच, यत्ता-  
 दन्तरात्रिर्ब्रह्मणिरदत्तात् सन्निवृत्ता सर्वतः सर्वतः पृथिवीं जगत्पृ-  
 थिवीमाप्ताये, स योवाच कतिपुः सात्यदत्तो वैश्वदेवे सर्वतः सर्वतः  
 पृथिवीं जगत्पृथिवीमाप्ताये स योवाचांतरात्रिर्ब्रह्मणिरदत्तात् ताम्रयोवा-  
 र्कस्यं सर्वं सत्यं तत्तु ऐतरेय पृथिवीं सत्या सत्या देवस्यैतरेये अहं  
 सत्यमिति स योवाच कतिपुः सात्यदत्तो देवदेवेनैव सत्यं  
 सत्यमिति त्र्युक्तं तस्मात्तु ने स स्या अहं सत्यं सति सत्यं सत्यं

राशिं कर्त्तव्यमिति तर्हि निःसुखमिति शङ्कः सुखिनः हिम्यते  
राश्या अन्तः. अन्तरेणैव हि तस्मात्तस्मिन्वस्तुते न शीघ्रमेव दुष्ट-  
मेव ह्युदयः कथं चेत्यत आहो अहोति अहोति ॥ २५ ॥ इत्ये-  
कीयज्ञानान्तरे अष्टमर्षिचिन्तां चतुर्थो व्यासः ॥ ३ ॥

अथातः पुरोधाता एव न ह वा अतुष्टिरित्यत्र राशौ देवा  
अथमर्षिः. अस्मादाया अथमानां ज्ञानान् पुरोदधीतः देवा मे  
अस्मदभित्वधीन्त एव सन्नात् राशौ भवते चतुर्थीति. यत्र पुरो-  
धित एवाहन्तीति अर्षिः, आया कर्त्तव्यः, पुष्टेऽप्याहर्षयन्, स  
चतुर्थीति वा करोन्वाहन्तीति एव अतुष्टीत्यत्र वन्वायति करोति  
वाहन्त एव चतुर्थीत्यत्र चतुर्थः करोन्वाहन्तर्वाहन्त एव  
चतुर्थीति. स एव शीघ्रमन्ते अन्तुष्टा अभिधीतः सर्वं लोक-  
मिषदति शर्वं च कर्त्तं च राहू च विषं च. स एव चतुर्थीति  
अन्तिमुष्टा अभिधीतः सन्नात्तोष्टतुष्टे वाचा च कला च राहू च  
विषा च विषं एव वेदमन्तः. वेदमन्ति चतुर्थीति तस्मात् सन्नेति च-  
तुर्थीति वादकोरेष्टा लभ्येष्टा बदन् एष्टेयत्वं एष्टा क्षमिन्नेष्ट-  
कीर्त्तिर्वाचानाभिरुच्येति एष्टन्. स बदन् क भवते वासीस्तु-  
वाचसन् आहरेष्टेति वेदाय वा क्षमयति वा अय वाचि मेनि-  
र्षवायत् बदन्ता बदन्मानयति वासी वेदाय वा क्षमयति वा  
अय वादकोर्मेनिर्षवायत् बदन्मर्षीति, वेदाय वा क्षमयति वा  
अय वाचि मेनिर्षवायत् बदन् तर्षयति वेदाय वा क्षमयति वा  
अय बदन् मेनिर्षवायत् बदन्वाचसन्तो वेदस्तु वयति वेदाय  
वा क्षमयति वा अष्टेयस्ते मेनिर्षयति. स एव शीघ्रमन्तिमुष्टा  
अभिधीतः सर्वं लोकमभिवदति शर्वं च कर्त्तं च राहू च विषं



ऐतरेयब्राह्मणे अष्टमोऽध्यायः १६, १७, १८. ११३

वदतः ब्रह्मणे राजा वसवति देवा इति पुनरिदमिदमि-  
वदति ॥ १६ ॥

सो ह वै वीशुपेतिशमनीन् पुनोपतुनेदस आद्यतः पुनरिदः  
स इदेव पुनोपवा. अमिषीन् पुनोरेव वृषिणीपुनोपवा; सपुनोव  
पुनोरेवोऽमिषं पुनोपवादि। सो सन् पुनरिदो वीः पुनोपवि। ह  
वै पुनरिदो व एनं वेदाय सवि रोदितो व एनं न वेद. तस्य  
राजा विषं वसति दिवंतमनसवते वसिषंनिदानाद्यनो राहू-  
क्षेवः पुनरिदः क्षमेव सवो वसति. वसेन वसमधुने वसिषं-  
निदानाद्यनो राहूक्षेवः पुनरिदस्तस्ये निदाः संपात्ते संपुता  
रक्षमनो वसिषंनिदानाद्यनो राहूक्षेवः पुनरिदो. सपुन-  
राहूक्षोऽप्यसि स नं स जगत्पमेऽहो वीर्यं वृषिणी नं साम-  
हपुनं वनेह संपात्ते पुनोपवात्तेऽप्यवात् वपुसि, तन्म मे  
वति. वा भोजनीः सोमप्रीतिर्नदीः सविस्तथा; स वसमिष-  
वसनेऽहो हनं वसतः वा भोजनीः सोमप्रीतिर्नदीः वृषिणी-  
वपुः वा मयमिषमासनेऽहो हनं वसतः वसेन वदेऽप्यमनेष-  
वाम्नो देविः सविस्ताम्पुनः दक्षिणं सवमनेपिनेऽमिषं राहू  
होदिवं वसति; सन्म सवमनेपिनेऽमिषं राहू होदिवं वसति.  
दक्षिणं सवमनेपिने देवा राहूस्त पुनोपवा अभवस्तान-  
वति. आका सवमनेपिनेऽहो हनं निर्दहतु मे ॥ १७ ॥

अथातो ब्रह्मणा परिमते- सो ह वै ब्रह्मणा परिमते वेद  
वसेन दिवंतो आकुप्यः परिमत्ता विवति. स वै ब्रह्म वो अ-  
वति वसेतः एतरेवताः सविमते विपुदीह्यन्तवा आदिनो-  
ऽधिनिपुटे विपुत्वापुष्टिमुपविधाति सान्वीयते. तत्र विमोर्ति  
वदा वै विमते आन्वीयते अनेन व विमोर्ति. स वृषतिपुते

सामे द्विष्ये विषया सोऽन्येषां न मा निर्विस्तुतिरिति त्रिषं  
 देवेन न निर्वीर्येति. तृतेर्वै दृष्ट्वा चंद्रमयमुपनिषति साम्येषो  
 काम निर्वीर्येति यदा वै विषये अवातयिष्यते अवेन न निर्वीर्येति.  
 स दृष्ट्वादेवेनरूपे द्विष्ये विषया सोऽन्येषां न मा निर्विस्तु-  
 तिरिति त्रिषं देवेन न निर्वीर्येति. चंद्रमा मा अमवास्यामादिन्य-  
 मनुपनिषति सोऽन्येषां न मा निर्वीर्येति. यदा वै विषये अवात-  
 यिष्यते अवेन न निर्वीर्येति स दृष्ट्वाचंद्रमसो मरते द्विष्ये विषयां  
 सोऽन्येषां न मा निर्विस्तुतिरिति त्रिषं देवेन न निर्वीर्येत्यादिभ्यो  
 मा असां यमविमनुपनिषति सोऽन्येषां न मा निर्वीर्येति यदा वै  
 विषये अवातयिष्यते अवेन न निर्वीर्येति. स दृष्ट्वादित्यस्य मरते  
 द्विष्ये विषयां सोऽन्येषां न मा निर्विस्तुतिरिति त्रिषं देवेन  
 न निर्वीर्येति यदा वै विषये अवातयिष्यते अवेन न निर्वीर्येति  
 स दृष्ट्वादेवेनरूपे द्विष्ये विषयां सोऽन्येषां न मा निर्विस्तु-  
 तिरिति त्रिषं देवेन न निर्वीर्येति. स मा यदा देवता भूत एव पुनर्जीवते  
 यमोदति सोऽवे सान्निभ्यन्मात्मन्यनुवेदितवान्ते-तं दृष्ट्वा दृष्ट्वा-  
 दधिबीर्यमा मा मे द्विषन् बभूव एव यदाह् यद्विषयिभ्यो देव यदाह्  
 यद्विषयमेवं आदित्यो जायते. तं दृष्ट्वा दृष्ट्वादित्यो जायतां मा  
 मे द्विषन् बभूव एव यदाह् यद्विषयिभ्यो देव यदाह् यद्विष्य-  
 त्यादित्यदि चंद्रमा जायते. तं दृष्ट्वा दृष्ट्वाचंद्रमा जायतां मा मे  
 द्विषन् बभूव एव यदाह् यद्विषयिभ्यो देव यदाह् यद्विष्यति  
 चंद्रमसो वै तृतितीवरे तां दृष्ट्वा दृष्ट्वातृतितीवरां मा मे द्विषन्  
 बभूव एव यदाह् यद्विषयिभ्यो देव यदाह् यद्विष्यति तृतेर्वै  
 निमुन्यमते तां दृष्ट्वा दृष्ट्वादिमुन्यमतां मा मे द्विषन् बभूव एव

एताद् अविशेषविशेषयो र्देव एताद् अविशेषादि. स एव वाक्यः।  
 अविशेषमेव वाक्यः अविशेषे वैशेषः बीभारवः सुमने ऐरिष्ये  
 भार्ययन्तः एते वैशेषः. तं ह एव वाक्यः अविशेषमन्तः।  
 सुमन्तः मन्तः अन्तः. तस्य एते न विपत्तः पूर्वं अविशेषादि विपत्तं  
 मन्तेन विपत्तेन न विपत्तः पूर्वं अविशेषमन्तः मन्तेन विपत्ति-  
 न न विपत्तः पूर्वं अविशेषादि वाक्यं मन्तेन वापिपत्तिनापि  
 ह अविशेषमन्तः पूर्वं विपत्तं मन्तेन विपत्तिं वैशेषं सुमन्ते  
 सुमन्ते ॥१८॥ ऐक्यैकवाक्येनैकवचनविशेषः ॥१८॥  
 इत्येकवचनविशेषः सुमन्तं मन्तं ॥



## CORRIGENDA.

—\*—\*—\*—\*—\*—\*—\*—\*—\*—

Page	line	read	instead of
६१	7	संनद्यते	सं वद्यते
६२	8	वसिष्ठो	वसिष्ठो
६२	9	वेष्टम्	वे उष्टम्
"	4	वाव व	वा वव
"	10	एव स्याद्यो	इव स्याद्यो
"	18	किमनस्तु	किमनस्तु
६२	11	मिनिषा	मिनिषा
"	23	वद्यदि	वाद्यदि
६६	23	पुष्टं	पुष्टं
६७	3, 11	वावावा	वा वावा
"	13	अथमिष्टं	अथमिष्टं
६८	2	सामोक्षं	सामोक्षं
६९	16	भूयोभ्यर्दं	भूयोभ्यर्दं
७७	24	वस्मोद्	वस्मो
७९	9, 10	सत्तव	स तव
"	23	उद्यदिष्टाद्	उद्यदिष्टाद्
७९	9	वेष्टम्	वेष्टम्
"	24	वस्मोद्	वस्मो

Page	Line	read	instead of
७९	10	मनिशाय	मनिषा या
"	20	"सुपु"	"सुप"
७९	2	अश्वमेधकुले	अश्वमेध व कुले
"	8	"पदागमे"	"पदागमे"
"	24	वासुदेव	वा सुदेव
७९	5	"देवकु"	"देवा कु"
"	10	सामवेदवा	सामवेदवाः
७९	6	"पिडगा	पिडगा
७८	3	सुनि	सु नि
८०	8	"वसुधैव"	"वसुधैव"
८१	9	वसुधैव	वसुधैव
"	24	वसुधैवमे"	वसुधैव मे
८१	8	देवता	देवता
"	10	"समोद्वय"	समोद्वय"
"	12	वा मे दं वा मा कु"	वा मे दं वा मा कु"
८३	24	सु	सु
८१	24	सुनि	सुनि
८०	7	सुनि	सुनि
८१	13	अनिश्वसिता	अनि श्वसिता"
"	17	सुनि-अनिश्वसिता	सुनि-अनिश्वसिता"
९०	8,9	अनिश्वसिता	अनि श्वसिता
"	13	सु	सु
"	18	सु	सु

Page	Line	word	instead of
९०	30	गृहपतिः	गृहपतिः
९१	18	अभ्युदीर्यते	अभ्युदीर्यते
"	19	अभ्युदीर्यते	अभ्युदीर्यते
९२	10	अतिघटो	अति घटो
"	16	अतिघटो	अति घटो
"	18	अतिघटो	अति घटो
९३	3	देवीपुत्रं वनारोपादिन	देवीपुत्रं वनारोपादिन
"	16	नीमन्मन्त्रं	नीमन्
"	17	अतिघटो	अतिघटो
"	18	अतिघटो	अतिघटो
९४	16, 20	अतिघटो	अतिघटो
"	21	अतिघटो	अतिघटो
९५	23	अतिघटो व	अतिघटो व.
९६	9	अतिघटो व	अतिघटो व
"	12	दे वर्यम्	दे वर्यम्
९७	17	अतिघटो	अतिघटो
१००	4	अतिघटो	अतिघटो
१०१	2	अतिघटो व	अतिघटो व
१०३	3	अतिघटो	अतिघटो
१०४	16	अतिघटो	अतिघटो
१०५	8	अतिघटो	अतिघटो
"	20-21	अतिघटो	अतिघटो
१०८	12	अतिघटो	अतिघटो

Page	line	read	should be
१०८	20	पुष्टं	पुष्टं
१०९	13	संभवद्	संभवत्
१११	6	एवं	एवं
११८	9	वधावधुः	वधा वधः
१२१	16	वनिनीधिरः	वनिनीधिरः
"	23	बुधन	बुधन
१२५	9	रेभिः	एभिः
१२२	20	यजुर्गोः	यजुर्गोः
१३८	3	अनेकतम्	अनेक सत्
१४८	3	अन स	अनस
१४४	5,6	अनुत्पन्नः	अनुत्पन्नः
१५१	10	" वेदिमे "	" वेदिमे "
१५१	23	अभिरोमे	अभिरोमी
१५०	4	लेवं	लेवं
१६१	19	नराचला	नराचला
१६१/23-24		सह	स ह
१६१	1	सह	स ह
१६०	5	नरला	नरला
१६१	20	" वेदुरी वैव ने	" वेदु अने व वै "
१७५	23	मानसानी	मानसानी
१७०	16	संविदाणा	संवेदा णा
१७०	18	अनवरपानी	अनवेण ने
१७९/1, 17, 20.		अन	अनस

Page	line	read	instead of
१८१	8	ब्रह्म	महम
१८१	14	समस्तदास्य <sup>०</sup>	स समस्तदास्य <sup>०</sup>
१८४	17	समस्तमे।	समस्त मे
१८८	10	सह सव <sup>०</sup>	सह सव <sup>०</sup>
१८९	16	ब्रह्मसन्धयेन	ब्रह्मसन्धयेन
१९०	4	समस्तान् स्यु <sup>०</sup>	समस्तान् स्यु <sup>०</sup>
१९१	13	मनिहना कः	मनिहना कः
१९४	20	ब्रह्मसन्धये	ब्रह्म सन्धये
१९८	12	सन्धये <sup>०</sup>	सन्धये <sup>०</sup>
२०२	12, 13	अभ्युपगच्छत	अभ्युपगच्छत
२१०	11	स निमोहिरे	स नि मे <sup>०</sup>
२११	६	स निमोहिरी	स नि मेहिरी
२१५		समस्तस्य	समस्त स्य <sup>०</sup>

- \* On pages १८१, line 12-13 and १८९, line 3, the reading सन्धियेनसमस्तमे doubtful. I have adopted it upon the authority of one manuscript only. The two others (as well as *Sikrags*) read सन्धियेनसन्धियेन (sandyasandhiyāsandhiyā). But it is open to objection. For there is nothing in the preceding to which the demonstrative *sandhiyā* might be referred. The same word *sandhiyā* (see my note on page 400 of the translation) appears to have been very early misunderstood.

The list of small errors in the text is, notwithstanding the great pains I took in correcting, greater than I expected. Those who use the text are requested to correct their copies according to this list. In the close form, from page 41-26

the stopping is not quite correct, I had first followed the stopping of one of my manuscripts, but afterwards I have done it. The first 60 pages have been reprinted, and the principle of stopping carried out in the latter part (from 17-213) been adopted. In a second edition it will be easy to make all uniform and quite correct. If any doubt should arise, the translation will give help.

---

005685274

*Plans for the  
Walls of the Sanctuary*

OF THE AGNISHTOMA









